ISSN: 2717-6584 2024-2

Mehmet Emin Resulzade'nin doğumunun 140'ıncı yıldönümüne ithafen...
1884-2024

Mehmet Emin Resulzade

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

Yılda iki kez (Şubat- Eylül) yayımlanan uluslararası hakemli, multidisipliner bir akademik dergidir.

Cilt/Volume - Sayı/Issue: 2024 - 2

BENGİ
Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

Amaç ve Kapsam

BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi (BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies) yılda iki kez (Şubat-Eylül) yayımlanan uluslararası hakemli, multidisipliner bir akademik dergidir. Dergi çokdisiplinli bir akademik dergi niteliğine sahip olup, Sosyal - Kültürel Çalışmalar ve Yörük-Türkmen olgusuna dair her alanda, nitelikli araştırma ve derleme makalelerini bilim dünyası ile buluşturmayı hedefler.

Aims And Scope

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies is an international multidisciplinary peer-reviewed journal published twice a year (February-September). The journal is a multi-disciplinary academic journal and aims to publish quality research and compilation articles in every area related to the Yörük-Türkmen phenomenon.

Editör

Davud KAPUCU

Kapak & Dizgi Tasarım

Emre ARSLAN

Yazım ve Dil Editörleri

Türkçe: Gülten ARSLAN

İngilizce: Atilla FİDAN

Rusça: Güler QAFKAZLI
Cavid QASIMOV
Pasha GULUZADE

Azerbaycan Türkçesi: Güler QAFKAZLI
Pasha GULUZADE

İstatistik Editörü

Zarife TAŞTAN

Uluslararası Editörler ve Danışma Kurulu - International Editorial and Advisory Board

Prof.Dr. Selma YEL	-	Gazi Üniversitesi
Prof.Dr. Kenan OLGUN	-	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Hacı Mustafa ERAVCI	-	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Turan AKKOYUN	-	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof.Dr. Nur ÇETİN	-	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç.Dr. Mustafa Karazeybek	-	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç.Dr. Gökhan KALAĞAN	-	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç.Dr. Fatih USLU	-	Akdeniz Üniversitesi
Dr.Öğr. Üyesi Pınar Zarif Tapkan	-	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Prof.Dr. Sevinç ALİYEVA	-	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
Prof.Dr. Galib SAYILOV	-	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Prof.Dr. Seyfeddin RZASOY	-	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Prof.Dr. Cahangir Memmedli	-	Bakü Devlet Üniversitesi
Doç.Dr. Zümrüd MANSİMOVA	-	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doç.Dr. Aytekin ZEYNALOVA	-	Bakü Devlet Üniversitesi
Doç.Dr. Naile HÜSEYNOVA	-	Azerbaycan Devlet Pedogoji Üniversitesi
Prof.Dr. Nübar HAKİMOVA	-	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doç.Dr. Khankişi MAMMADOV	-	Azerbaycan Devlet Pedogoji Üniversitesi
Doç.Dr. Vefa İBRAHİM	-	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Doç.Dr. Aytekin ZEYNALOVA	-	Bakü Devlet Üniversitesi
Prof.Dr. Turitsyn Igor VİKTOROVİCH	-	Tarih, Ekonomi ve Hukuk Araştırma Enstitüsü
Prof.Dr. Davydov Stanislav GENNADİEVİCH	-	Tarih, Ekonomi ve Hukuk Araştırma Enstitüsü
Dr. Turytsyn Dmitry ANATOLYEVİCH	-	Tarih, Ekonomi ve Hukuk Araştırma Enstitüsü
Prof.Dr. Guo Xiaoli	-	Hebei Pedagoji Üniversitesi
Prof.Dr. Cheng Hong	-	Hebei Pedagoji Üniversitesi
Doç.Dr. Aynur HOCAHMETOV	-	Başkurdistan Devlet Üniversitesi
Prof.Dr. Bekezhan A. AKHAN	-	Kazakistan Bayşev Üniversitesi
Prof.Dr. Abay DUYSINBAYEV	-	Kazakistan Farabi Üniversitesi
Doç.Dr. Muhtar MİROV	-	Kazakistan Devlet Üniversitesi
Doç.Dr. Obidjon ŞOFİYEV	-	Özbekistan Termez Devlet Üniversitesi
Doç.Dr. Gülnaz SATTAROVA	-	Özbekistan Bilimler Akademisi
Prof.Dr. Gulnoz KHALIYEVA	-	Özbekistan Dünya Dilleri Üniversitesi
Doç.Dr. Bahar Bahriddinovna TÖRAYEVA	-	Özbekistan Dünya Dilleri Üniversitesi
Doç.Dr. Radik GALİULLİN	-	Tataristan Nabrejnı Çelnı Üniversitesi
Prof.Dr. Kakajan JANBEKOV	-	Türkmenistan Bilimler Akademisi

TARANAN İNDEKSLER VE VERİ TABANLARI

INDEXES & DATABASES

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The responsibility of all the ideas in the articles published in this journal belongs to their respective authors.

BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi açık erişimli ve tamamen ücretsizdir.

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies is open access and completely free

Cilt/Volume - Sayı/Issue: 2024 - 2

İçindekiler/Contents

Cover-Contents / Kapak-İçindekiler **i-v**

Makaleler – Articles

Pasha Guluzade
Mehmet Emin Rasulzade'nin Dünya Görüşünde Dinin Önemi
The Importance Of Religion In The World View Of M.A. Rasulzade
ss. 190-204

Fərhad Cabbarov
Mehmed Emin Resulzade'nin Yayınlarında 1905-1906 Ermeni-Azerbaycan Çatışması
The Topic Of The Armenıan-Azerbaıjanı Conflict Of 1905-1906 In Mamed Emin Rasulzade's Journalism
ss. 205-219

Sevindzh Alieva
Mehmet Emin Rasulzade Düşününde Kafkasya Birliği ve Ermeniler
Caucasian Union and Armenians In the Thought of M.E. Rasulzade
ss. 220-236

Kamran İsmayilov
Tarih ve Kimlik Meselesi Bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve Milli Devlet Kuruculuğu
Muhammed Emin Rasuolzade And National State Building (In The Context Of The Issue Of "History And Individual")
ss. 237-262

Elvin Talişinski - Nadirova Səkinə Eldarqızı
Mehmet Emin Rəsulzadənin Siyasi Görüşlərində Milli İdentiklik Məsələsinə Dair
On the Issue of National Identity In the Political Views of M.A. Rasulzade
ss. 263-275

Ilgar Niftaliyev
М.Э.Расулзаде о национальном уклоне в Азербайджане
Azerbaycan'daki Ulusal Önyargı Hakkında M.E. Resulzade
ss. 276-288

Aytən İmanova
XX. Yüzyılın Başlarında Ulusal Siyasi Düşünce Tarihinde Mehmet Emin Resulzade
M.A. Rasulzade In The History Of National Political Thought At The Beginning Of The 20th Century
ss. 289-308

Güler Qafqazlı
Mehmet Emin Resulzade'nin "Yeni Kafkasya" Yazılarına Dair
About the "New Caucasus" Writings of Mehmet Emin Rasulzade
ss. 309-317

Firdovsiyye Ahmedova
Mehmet Emin Resulzade - "Millî Diriliş" İdeolojisinden Milli Cumhuriyet'e Doğru
M.A. Rasulzadeh - From the ideology of "National Vitality" to the National Republic
ss. 318-337

Igor Turitsyn
Политик в эпоху мировых войн : на примере Мамед Эмина Расулзаде
Dünya Savaşları Döneminde Bir Politikacı: Mehmet Emin Resulzade Örneği
ss. 338-352

Sebahattin Şimşir
Mart 1918 Hadiseleri ve Resulzade
Events Of March 1918 And Resulzade
ss. 353-362

Natig Mammadzada
Несколько штрихов к политическому портрету Мамеда Эмина Расулзаде
Memmed Emin Resulzade'nin Siyasi Portresine Birkaç Dokunuş
ss. 363-379

Mehman Ağayev
Osmanlı Devleti ile Kafkasya Devletleri Arasında Yapılması Düşünülen İstanbul Konferansına (Haziran-Ekim 1918) Gönderilmiş Azerbaycan Murahhas Heyetinin Faaliyeti Hakkında Bazı Değerlendirmeler
Some Evaluations On The Activities Of The Azerbaijani Delegation Sent To The Istanbul Conference (June-October 1918) Between The Ottoman Empire And The Caucasus States
ss. 380-396

Yazım Kuralları
Writing rules
ss. 397-399

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

Mehmet Emin Resulzade'nin Dünya Görüşünde Dinin Önemi

The Importance Of Religion In The World View Of M.A. Rasulzade

doi: 10.58646/bengi.61713

Geliş/Received: 30 Mart 2024 **Kabul/Accepted:** 01 Mayıs 2024

Pasha Guluzade*

Özet

Din, Türk toplumunu etkileyen faktörlerden biri olarak her zaman karşımıza çıkmaktadır. Türk toplumunun neredeyse her alanında kendini gösteren dini düşünce halk tarafından takdirle karşılanmıştır. Böyle bir durumda Türk düşünürünün din ile yüzleşmesi ya da din hakkında farklı bir görüş belirtmesi her zaman zor olmuştur. Sonuçta bu gibi durumlarda düşünürler bir anlamda halkla yüzleşme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmektedirler. Bir nebze bu tür sorunlardan kaçınmaya çalışan düşünürler, modernleşme sürecinde eski sistemi eleştirirken dini eleştirinin dışında tutmaya çalışmışlardır. Modernleşmenin halk tarafından iyi anlaşılması ve özümsenmesi için düşünürler, modern hayatın her aşamasına dini de katmak zorunda kalmışlardır. Türk düşünürü modernleşme sürecinde yenilik girişimlerini din ve ahlak üzerinden temellendirme yolunu seçmiştir. Bu nedenle düşünürler dine dayalı bir ahlaktan bahsetmeye özel önem vermişlerdir. Söz konusu süreçte dinin önemi ile ilgili konulara değinen düşünürlerden biri de Mehmet Emin Resulzade'dir. Düşünür, eserlerinde dinin Türk toplumundaki yerini yorumlamaya çalışmış ve mevcut düşüncede değişimlerin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu çalışmanın temel amacı Mehmet Emin Resulzade'nin dünya görüşünde dinin önemine dair görüşlerini tarihsel ve felsefi açıdan temellendirmeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Din, Değişim, Düşünür, Modernleşme, Türk Toplumu.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, e-posta: prquluzade@gmail.com. Orcid: 0000-0002-0456-0799.

Atıf/Citation: Guluzade, P. (2024). Mehmet Emin Resulzade'nin Dünya Görüşünde Dinin Önemi. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 190-204.

Xülasə

Din türk cəmiyyətində hər vaxt öz təsirini göstərən faktorlardan biri olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Türk cəmiyyətinin demək olar ki, bütün sahəsində özünü büruzə verən dini düşüncə xalq tərəfindən də təqdir görmüşdür. Belə bir vəziyyətdə dinlə üzləşmək və ya ona dair fərqli fikir bildirmək türk mütəfəkkiri üçün hər zaman çətinlik yaratmışdır. Nəticədə mütəfəkkirlər bir mənada xalqı qarşı-qarşıya qalmaq təhlükəsi ilə üzləşə bilərdilər. Bir mənada bu kimi problemlərdən qaçmağa çalışan mütəfəkkirlər müasirləşmə prosesində köhnə sistemi tənqid edərkən, dini tənqid xaricində tutmağa çalışırdılar. Mütəfəkkirlər, müasirləşmənin xalq tərəfindən yaxşı bir şəkildə başa düşülməsi və mənimsənməsi üçün dini, həyatın hər hansı bir mərhələsinə əlavə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Müasirləşmə prosesində türk mütəfəkkiri din və əxlaqdan hərəkətlə yenilik cəhdlərini əsaslandırmaq yolunu seçmişdir. Buna görə mütəfəkkirlər daha çox din əsaslı bir əxlaqdan bəhs etməyə xüsusi diqqət yetirmişlər. Sözü gedən prosesdə dinin əhəmiyyəti ilə bağlı məsələlərə toxunan mütəfəkkirlərdən biri də Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Mütəfəkkir öz əsərlərində dinin türk cəmiyyətindəki yerinə dair şərhlər verməyə çalışaraq bir növü mövcud düşüncədə yeniliklərə ehtiyac olduğunu göstərmişdir. Bu tədqiqatda əsas məqsəd, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşündə dinə dair irəli sürdüyü fikirlərin tarixi və fəlsəfi aspektdən əsaslandırılmasına çalışmaqdır.

Açar sözlər: Din, Yenilik, Mütəfəkkir, Müasirləşmə, Türk Cəmiyyəti.

Abstract

Religion has always been one of the important factors in Turkish society. It has always been difficult for Turkish intellectuals to face the idea of religion, which can interfere with almost every aspect of life. In such a situation, it has always been difficult for the Turkish thinker to face religion or express a different opinion about it. As a result, the thinkers could face the danger of confronting the people in a sense. In a sense, thinkers trying to avoid such problems tried to keep religion out of criticism while criticizing the old system in the process of modernization. In the modernization process, Turkish intellectuals tried to legitimize the transformation through religion and morality. Morality, which is based on religion and accepted as an indissoluble part of religion, shows its effect at every stage of society. For this reason, intellectuals have given special importance to talking about a religion-based morality while evaluating it. Mahammas Amin Rasulzade was one of the intellectuals who referred to the subject of religion and morality in that period. In his works, the thinker tried to interpret the importance of religion in Turkish society and showed the need for innovations in the current thinking. The main goal of this study is to try to justify the views of Muhammad Amin Rasulzadeh on religion from a historical and philosophical aspect.

Keywords: religion, innovation, intellectual, modernization, Turkish society.

Giriş

Müasirləşmə prosesində türk mütəfəkkirləri, Qərbdən odlu silah kimi bir çox yeniliklərin İslamın yayılmasına xidmət etdiyi üçün alınmasını müsbət qarşılayırdılar (Lewis, 2011:59). Qərbdən idxal prosesində dini dəyərlərə zərər verməməyə çalışırdılar. Nəticədə din, türk cəmiyyəti üçün əsas faktorlardan biri olaraq qəbul olunurdu. Müasirləşmək məqsədilə Qərbi model olaraq görən türk ziyalısı, dinin təsirini heç bir zaman görməzdən gəlməməyə çalışmışdır. İslahatlar zamanı dini mümkün qədər prosesdən kənarda tutmağa səy göstərirdilər. Müsəlmanlara görə İslam aləminin geri qalmasındakı səbəblər dinin özü ilə əlaqəli deyildi. Din özlüyündə mükəmməl idi amma, müsəlmanlar onun hökmlərinə uyğun hərəkət etmir və cəhaləti mənimsədikləri üçün geriləmək prosesi ilə qarşı-qarşıya qalmışdılar. Qısaca mövcud düşüncəyə görə müsəlmanlar İslamın əsas prinsiplərinə meyl etmək yerinə onlardan uzaqlaşdığı dərəcədə Qərbdən geri qalmışdı. Dinin, geriləmə prosesinə heç bir təsiri yox idi və buna görə də sözü gedən prosesə təsir edən faktorlardan kənarda tutulmalıydı.

Dövrün mütəfəkkirlərinə görə din özündə əxlaqiliyi də ehtiva etməkdədir. Əxlaq, insanları digər canlılardan ayıran ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biri olaraq qəbul edilməkdədir. Bəşəriyyət əxlaq sayəsində irəliləyir. Əxlaqın olmadığı bir cəmiyyətdə insanın vəzifələrinin mövcudluğu mümkünsüzdür. Vəzifəsi olmayan insan isə heyvan kimi yaşamağa məhkumdur. Cəmiyyətlər və hökumətlər hüquqa, hüquq da əxlaqa əsaslanaraq formalaşmaqda və müvcudluqlarını davam etdirməkdədirlər. Dövrün mütəfəkkirlərindən Filibeli Ahmed Hilmi əxlaqı, səadətin bir qoruyucusu olaraq görməkdədir. Ona görə əxlaqın əhəmiyyəti cəmiyyət və fərdlərə yüklədiyi vəzifələrdən irəli gəlir. Cəmiyyətdə hər fərdin üzərinə düşən bir vəzifə var. Onun yerinə yetirilməsi zəruridir və bu zərurət əxlaq sayəsində təmin edilməkdədir. Bu fikirlər də din vasitəsilə əldə edilir və xalqa ötürülür (Şehbenderzade, 2009:49). Fərd bu dünyada etdiklərinin cavabını axirətdə verəcəyinə inanaraq, özünü yaşadığı cəmiyyətin bir parçası olaraq görməyə məcbur olur. Beləcə cəmiyyətdə müəyyən nizamın formalaşması reallaşmaqdadır. Din də məhz bu proseslərin əsas sütunlarından birini təşkil edir.

1. Türk Mütəfəkkirlərinə Görə Müasirləşmə Prosesində Din

Din ilə mədəniyyət arasında sıx əlaqə var. Mədəniyyət maddi, din isə əxlaqi baxımdan inkişafı ön planda tutur. Qərbin texnikasının və müsbət elmlərinin idxal edilməsində istəkli olan türk mütəfəkkirlər, xüsusilə tərbiyə, ailə, əxlaq kimi sahələrdə mövcud dəyər sistemlərini qorumağa üstünlük vermişlər. Buna görə əxlaqi inkişafın ən yüksək dərəcəyə çatdığı din olaraq qəbul edilən İslamın, tərəqqiyə mane olmadığı, əksinə onu dəstəklədiyi açıqlanmışdır. İslam

aləminə qarşı düşmənlərin çoxluğu müsəlmanların, hər vaxt güclü olmağını zəruri etməkdə və onları buna görə hazırlamalıdır. Güc iqtisadi meyarlarla olduğu qədər, elm, sənət, ticarət və əkinçilik kimi sahələrin tərəqqisi ilə də əlaqəlidir. Musa Kazım Efendiyə görə İslam, bu sahələrin tərəqqisini fərz buyurmuşdur. Məhz dinin yayıldığı ilk dövrlərdə İslamın prinsiplərinə uyğun yaşayan cəmiyyətdə tənbəllik olmamışdır. Müsəlmanlar mütəmadi olaraq tərəqqi etmiş və insanlığı yaşatmaq üçün çalışmışlar (Musa Kazım, 2011:128). Bu da öz növbəsində tərəqqini gətirmişdir. Dinin vacibliyinə toxunan mütəfəkkir, insanın ruhunun da ehtiyaclarının olduğunu və bu ehtiyacları din vasitəsilə qarşılandığını ifadə etmişdir.

Mədəniyyəti bir həyat tərzi olaraq şərh edən Ağaoğlu, onu həyatın bütününü, maddi və mənəvi hadisələrin hamısını əhatə etdiyini bildirir (Ağaoğlu, 2013: 19). Ona görə mədəniyyət geyimdən düşüncə tərzinə qədər bütün sahələri əhatə edir. Cəmiyyətdə mövcud vəziyyətdən xilas olmaq üçün iki yanaşma formalaşmışdır. Onlardan biri Qərbə doğru yönəlməyin vacibliyini vurğulayarkən, digəri ənənəviliyə meyletməyi əhəmiyyətli hesab edir. Əhməd Ağaoğlu da Avropaya yönəlmə tərəfdarı olduğunu bildirir. Ona görə əgər Qərbdən üz döndərilsə yox olma təhlükəsi yaşana bilər. Qərb mədəniyyətinin bütünlüklə idxalının daha doğru seçim olduğunu düşünən mütəfəkkir, bir mədəniyyəti mənimsəməyin şərtinin onu tam olaraq qəbul etməkdən keçdiyini ifadə edir. Yarımçıq alınan mədəniyyət cəmiyyətə heç bir fayda verə bilməz. Əgər Qərbdə elm və fən inkişaf edirsə bu onların yalnız elm sahəsindəki müvəffəqiyyətiylə deyil, bütün təşkilatlarıyla əlaqəlidir (Ağaoğlu, 2013: 23-24).

Dinsizlikdə səadət yoxdur və onun qazanılması cəmiyyətin dinə yaxın olması əhəmiyyətlidir. Türklər üçün səadətin yolu isə son din olan İslamdan keçir. Səadət nisbidir və onu maddi məsələlərlə əsaslandırmaq və ya əlaqələndirmək doğru deyil. Əxlaqın əhəmiyyətinə toxunan Filibeli Ahmed Hilmi, vicdan və mənəviyyatın cəmiyyətdəki roluna da diqqət çəkməkdədir. Çünki dinsiz olan insan etdiklərinə görə vicdan baxımından məsuliyyət daşımır. Belə olan halda insan daha çox öz mənfəətini düşünməyə meyledir. Bu ümumi mənfəətə zərər verə biləcəyi üçün bir mənada anarxiyanın meydana gəlməyinə imkân verməkdədir. Əgər dinsiz biri, insanı "inkişaf etmiş bir heyvan" olaraq görürsə, o zaman onun övladından, cəmiyyətdən və ya öz cinsindən yaxşılıq gözləməyə haqqı yoxdur (Şehbenderzade, 2009: 58). İnsanın cəmiyyət qarşısındakı vəzifələrinin varlığı məhz din vasitəsilə insana aşılanır.

Musa Kazım Efendiyə görə İslam dininin bütün ictimai qaydaları, insan təbiətinə və ağlın mühakimələrinə uyğundur. Lakin müəyyən müddət sonra ağıl və elmlə əlaqədar İslam qaydaları bir dərəcəyə qədər məzhəblərin ehtiyacları və alimlərin bir qisminin mənimsədiyi səhv anlayış səbəbilə zədələnməyə başlamışdır. Din tərəqqipərvər olduğu halda siyasi

rəhbərliyin səhv idarəsinə görə bu geriləmə yaşanmaqdadır. İslam bir millətin inkişafı və mədəniləşməsi üçün lazımlı olan üsul və əsasları əhatə etməkdədir (Musa Kazım, 2011: 123). Əhməd Ağaoğlu də Quran və şəriətin heç bir zaman yeniliyə mane olmadığını vurğulamaqdadır. Ona görə yeniliyə mane olan təbliğatçı şeyx və üləmalardır. Onlar şərhləriylə müsəlmanın müasir dövrə uyğun gələ bilməyəcəyini ifadə etmişlər (Ağaoğlu, 1985: 60). Qısaca gerçək bir mədəniyyətin meydana gəlməsi üçün dinə ehtiyac var və buna ən uyğun olan heç şübhəsiz İslamdır. Məsələn, İslam heç bir zaman iqtisadi olaraq zəngin olmağa qarşı çıxmamışdır. Burada əhəmiyyətli olan fərdin niyyətidir. Əgər o xeyirli işlər etmək üçün sərvət qazanırsa, o zaman Allah yolunda çalışır deməkdir (Ersoy, 2011: 361). Mütəfəkkirlər bir mənada iqtisadi inkişafın qarşısını da dinin almadığını, bunun əvəzinə bir qism şəxslərin öz mənafeləri üçün bu cür izahlar verdiyini söyləməyə çalışmışdır.

Qərbdəki ziyalılar, geri qalmışlıq səbəbi olaraq dini gördükləri üçün, türk ziyalılarının bir qismi də İslam cəmiyyətlərinin məhz din səbəbilə bu vəziyyətə gəldikləri fikrini mənimsəmişlər. Said Halim Paşa bu düşüncənin doğru olmadığını bildirməkdədir. İslam cəmiyyətinin geri qalmışlığı, baş vermiş hadisələrə dair məlumatın qeyri-kafiliyi ilə əlaqədardır. Bu gerilik əgər dinlə əlaqəlidirsə, o zaman İslam cəmiyyətində irəliləyişlərin səbəbləri nə idi? Çünki irəliləyişlərin yaşandığı dövrdə də din eyni idi. Mütəfəkkir, Avropa elm adamlarının görüşlərinin müsəlman ziyalılar üzərində təsirinin olduğunu ifadə etməkdədir. Türk ziyalısı, Qərbdəki düşüncələri olduğu kimi alıb şərh etmək və tətbiq etməyə daha çox üstünlük verirdi. (Said Halim,2003: 70-72). Bu onlara hadisələri öz istədikləri kimi şərh etmə imkânı vermişdir. Said Halim İslamda şəriət fanatikliyinin olmadığını söyləməkdədir. Şəriətdə fanatizm olduğu fikri, müsəlmanlıq deyil, xristianlığın özündə olan və bir çox coğrafiyalara yayılan inancdır (Berkes, 2013: 413). İslam aləminin geriləməsinin səbəblərini dində deyil, daxildə və xaricdə meydana gələn hərblər, qarışıqlıqlar, hökumətin zülm və istibdadı, İslam təriqətlərinin yaydığı xurafatlarda axtarmaq lazımdır (Seyyid Bey, 2011: 268). Çünki geriləmə dövrünə qədər İslam aləmi çox böyük əsərlər vermiş, ən yüksək mədəniyyət nümunəsi ortaya qoymuşdur. Bu da problemin dinin özündə deyil, onun hökmlərini fərqli şərh edənlərdə olduğunu göstərməkdədir. Qurandakı dünya işləriylə əlaqədar enən ayələr maddi səbəblərə görə reallaşmışdır. Biz də onların mənalarını çox yaxşı bilmədiyimiz üçün dini, həyatın bütün mərhələsinə daxil etmişik. Geri qalmağımızı dinlə əlaqələndirmək doğru deyil. Əgər bu vəziyyətdə olmağımızı dinlə əlaqələndirsək, o zaman insanın həyatının passivliyini qəbul etmiş olarıq. Halbuki din inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə dəyişməkdədir (Ağaoğlu, 1985: 20).

Din insanı mənən təmin etməklə birlikdə, ona qalıcı dəyərlər verməkdədir. Yəni din insanı dəyər baxımından mədəniyyətdən daha yaxşı təmin etmək potensialına malikdir. Din mahiyyət etibarilə əxlaq, estetika və məntiqdən üstündür. Din insanı kamillik mərtəbəsinə yüksəltmə potensialı daşıyır. Din ictimai dəyər sistemlərinin faktorları olan iqtisadiyyat, elm, gözəllik və əxlaq dəyərlərini özündə əks etdirə bilir. İslam ictimai bir din olduğu üçün yalnız mənəvi deyil, dünyəvi sahəni özündə ehtiva edir. Yəni din yalnız fərdin axirətini deyil, eyni zamanda bu dünyada yaxşı bir şəkildə yaşaması və rifaha qovuşmasını da əhatə edə biləcək potensiala sahibdir. İslam bu xüsusiyyətinə görə dövlətdən ayrıla bilməz (Said Halim, 2004: 397). Cəmiyyətin həyat və idarəsində iştirak edir, onu nizamlayır. Said Halimə görə dini dövlətdən ayırmağa tərəfdar olanlar, bunun nəticəsinin İslamı ortadan qaldırmaq olduğunu düşünməməkdədirlər. İslahatlarla birlikdə dini əmrlər, müasir dövrün şərtlərinə görə yenidən şərh olunmalıdır.

Qərbdə 16 və 17-ci əsrlərdə dinə qarşı mübarizə ilə vicdan azadlığının əsası təmin edilmiş, 18-ci əsrdə isə bu mübarizə siyasi müstəviyə keçmiş və azadlıq qanunu mənimsənmişdir (Ağaoğlu, 1942: 41). Əvvəllər qərbdə din demək olar ki, həyatın bütün mərhələsinə təsir edirdi. Qərblilər, maddi və mənəvi həyatın hər sahəsinə müdaxilə edən dini öz çərçivəsində saxlamağı bacardılar. Eyni şey İslam üçün də keçərlidir. Quranda daha çox ibadətlə əlaqədar ayələr varkən, yalnız müəyyən zaman və müəyyən hadisələrə görə enən ayələrin hələ də öz təsirini qoruması doğru deyil. Ağaoğluna görə əgər Hz. Məhəmməd hicrətdən əvvəl dünyasını dəyişmiş olsaydı, Quran yalnız ibadətlə bağlı ayələrdən ibarət olacaqdı (Ağaoğlu, 2013: 29-30). İslam aləmindəki "ruhanilər" xristianlıqda edilənləri təkrarlamağa meyl etdilər. Xristianlıqda bu problem İncilin hər kəs tərəfindən oxunması və başa düşülməsiylə həllə qovuşdu. Yəni müqəddəs kitab fərqli dillərə tərcümə edildi. Nəticədə din artıq mənəvi həyatla məhdud bir vəziyyətə gətirildi (Ağaoğlu, 2013: 33). Xristianlıqla müqayisədə İslam müasir ehtiyacları qarşılamağa, tərəqqiyə bağlı olaraq insanın dünyaya baxışını dəyişdirməyə və həyatın hər sahəsinə hâkim olmağa uyğun bir dindir.

Ağaoğlu türklərin geriləmə səbəblərindən biri olaraq "məzhəb fərqliliyini, milli şüurun yoxluğunu və siyasi ayrılıqları" göstərməkdədir. Ona görə məzhəb fərqlilikləri ən çox türklərə təsir etməkdədir. Ərəblər və farslar arasında belə fərqliliklər olsa da onlar öz milli şüurlarını unutmamışlar. Türklər isə sözü gedən fərqliliklərə görə asan bir şəkildə düşmən ola bilməkdədirlər (Gündüz, 2007: 394). Müştərək hissiyyatın formalaşması dil və din faktorlarının təsiriylə meydana gəlir. İrq, ədəbiyyat, tarix, ənənə kimi faktorlar sonra gəlir (Ağaoğlu, 2011: 523). Din mənəvi rabitə kimi ilk zamanlar təsirli olsa da artıq öz təsirini itirmişdir. Çünki din

adamları onu müasir dövrdə faydalı bir şəkildə izah etməkdən acizdirlər (Ağaoğlu, 1942:47). Cəmiyyət olaraq inkişaf lazımdır. Cəmiyyətdə birliyin olmasının əhəmiyyətinə toxunan mütəfəkkir, bunu dəstəkləyən faktorlar olaraq din, fəlsəfə və ədəbiyyatı göstərir. Dinin cəmiyyət üzərindəki təsiri zəifdir. Çünki anlamadan oxunan ayələr, moizələr artıq heç kimdə həyəcan oyandırmamaqdadır. Dini mövzular xurafat və boş məlumatlarla dolmuşdur (Ağaoğlu, 2013:77). Bunlar da cəmiyyətdəki birliyi təmin etmək gücünə sahib deyil.

2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Dinin Cəmiyyətdəki Roluna Münasibəti

Rəsulzadəyə görə heç sübhəsiz din və dil cəmiyəti formalaşdıran ünsürlərin başında gəlir. Din müxtəlif irq, tayfa, qəbilə və cinsləri birləşdirən amil kimi qarşımıza çıxır. Bundan fərqli olaraq dil yalnız bir növdən olan insanları ətrafında birləşdirir. İnsanlar dinini rahatlıqla dəyişə bilsə də, dilini dəyişməsi üçün uzun müddətə ehtiyac var. Dil təbiidir və millətlə birgə formalaşa bilir. Millətsiz dil olmadığı kimi, dilsiz də millət ola bilməz (Rəsulzadə, 1913-a). Dil millətin formalaşması üçün yeganə deyil, mühüm faktordur. O millətin ən dəyərli sərvətidir. Bugün dil faktorunun yanında ənənə, tarix və din də özünü büruzə verir.

Din dildən sonra millətin rüknü üçün əhəmiyyətli ünsürdür. O, dil ilə birlikdə millətin formalaşmasına təsir edir. Hətta dilin qorunmasına da kömək edə bilir. Ermənilərin bir millət şəklində qalmalarına səbəb dinləridir. Onların dili bir məzhəbə məxsus olduğu üçün qorunub saxlanmışdır. Lakin türklərin dinə olan bağlılıqları onların millət olaraq özlərini dərk etmələrində bəzi çətinliklərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə Quranın başqa dillərə tərcümə edilmədən ərəb dilində qalması milli dilin inkişafına maneçilik təşkil etmişdir. Məhz bu səbəbdən türklər ərəb dilini müqəddəs hesab etmiş və ona ehtiramla yanaşmışdır. Beləcə öz dilini unutmağa başlamışdır. Mütəfəkkirlər öz əsərlərini ərəb dilində yazmağa çalışmışdır. Öz dillərində ayinlərin olmaması millətlərin dini-əxlaqi cəhətdən çətinliklərlə üzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə xalq edilən dualardan heç bir şey anlamamışdır. Buna görə də İslamın əxlaqi keyfiyyətinin insanlara ötürülməsində problemlər yaranmışdır. Əgər din gündəlik həyatdan uzaqlaşdırılsa, onun cəmiyyət içərisindəki ruhu hissedilə bilməz. Məhz buna görə də bir çox ziyalı İslamın islahına ehtiyac olduğunu qəbul edir. İslah həm ümmətin, həm də millətin faydası üçün vacibdir (Rəsulzadə, 1914-b).

Dinin iki əsas tərəfi özünü büruzə verir: ibadət və müamələt. Birincisi sabitdir və bəndənin Allahla arasında olan prosesdir. İkincisi isə bəndələr arasındadır. Bunun isə zaman və məkana görə dəyişməsi mümkündür. Məhz bu səbəbdən ictihad qapısının bağlı olduğunu iddiası doğru deyildir. İctimai həyatlarında millətlərin daima ictihadlara ehtiyacı var. Təbii ki,

ictihadların əsaslandırılması lazımdır. Əgər belə olmasa, hər yerindən qalxan yeni fikir ortaya qoyar. İctihadın da tərəqqi etdiyini qəbul etməliyik. Lakin, yeni bir fikir söyləndiyi vaxt, hər yerdən "qoymayın din əldən gedir" sözləri eşidilir (Rəsulzadə, 1914-c). Bir-birini kafir elan edən, dinə xilaf edənlərin sayı hesabı olmur. Bu işin sonunda həqiqətdən məhrum olan xalq ən çox əziyyət çəkən tərəf olur.

Özünü bilən və istiqbal üçün müəyyən məfkurə formalaşdıraraq onun arxasınca gedən millətin böyük bir qüvvəsi var deməkdir. Yəni bir amala malik olan millətlər əhəmiyyət qazanacaq və dövlətin daxili siyasətinə təsir edəcəklər. Bunun üçün də millətlər özlərini bilməli, müəyyən bir amal ətrafında birləşməyi təmin edən məfkurəyə sahib olmalıdır (Rəsulzadə, 1915). Hər bir millətin azad yaşaması üçün dil, din və zamana istinadı vacibdir. Dil və milliyyət baxımından türk olduğumuza görə müstəqil türk ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixinə malik olmaq məqsədimizdir. Müsəlmanlıq dinimizdir və bu beynəlmilliyətə səbəbiyyət verir. Yəni digər müsəlmanlarla eyni əxlaqa, dini tarixə sahibik. Zaman olaraq da elm və fənnin möcüzələr yaradan dövründə yaşayırıq. Əgər türk və müsəlman olaraq müstəqil qalmaq istəyiriksə dövrün elm və fənninə yiyələnməyimiz vacibdir. Sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli milliyyətin formalaşması üçün bu üç əsasa ehtiyac vardır; türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək (Rəsulzadə, 1915). Müasir bir millət olmaq üçün din birliyi kâfi deyil. Milliyyəti meydana gətirmək üçün din, dil, ənənə və ədəbiyyat kimi ortaq dəyərlərə ehtiyac var.

Peyğəmbər və ondan sonra İslamın çatdığı coğrafiyalarda bərabərlik və milli hökumət tərzində bir idarə var idi. Bunlar əsas qəbul edilmiş və dəyişilmədiyi müddətcə İslamda tərəqqi və hərəkətlilik müşahidə edilirdi. Din öz zühur etdiyi mənbədən uzaqlaşdıqca təhrif olunmağa başlayır. Bu ümumi qaydadan İslam da öz payına düşəni aldı. Xürafat və mövhumatın yayılması dini öz cığırından çıxardı. İslamiyyət düşdüyü bu vəziyyətdən çıxmaq üçün çalışsa da hələlik bir nəticəsini görə bilmir. Lakin, bu yenidən müvəffəqiyyətin əldə edilməyəcəyi mənasına gəlmir. Son dövrlərdəki gedişat insanların yenidən İslamın həqiqətlərini dərk edəcəyinə, ruhi və əxlaqi olaraq canlanacağına ümid verir (Rəsulzadə, 1916). Dinin əhəmiyyətinə toxunan mütəfəkkir onun müsbət ilə birlikdə cəmiyyətdəki mənfi tərəflərini də bildirmişdir. Müsəlman dünyasında uşaqlıqdan öyrədilənlərin ümumi icmalın dünyaya düşmənçilik olduğunu görmək mümkündür. Dünya beş günlükdür və beşi də qaradır. Buna görə də bu dünyanı düşünməmək və onun üçün iş görməmək lazımdır. Mövcud "müsəlman tərbiyəsi"nə görə bizim dünyada hər hansı bir şeyə müvəffəq olmağımız çətindir. Buna görə dünya içi pisliklərlə dolu bir yerdir və müsəlmanın dünya üçün çalışmaması lazımdır. Belə bir düşüncəyə sahib millətin və ya cəmiyyətin inkişaf etməsi və müharibədə qalib gəlməsi mümkün deyildir. Əsl İslam dini isə

heç vaxt dünyaya düşmən olunmasını istəməz (Rəsulzadə, 1913-b). Bu həmin dövrdə din adamlarının insanlara anlatdıqlarının cəmiyyətin tərəqqisinə mənfi təsir göstərdiyinə dəlalət edir. Səhv anlatma və izah prosesi nəticəsində müsəlmanlar öz dinlərinin həqiqətlərindən uzaq bir şəkildə yaşayırlar.

Kərbəla hadisəsi ilə bağlı insanlar oradakılara qarşı edilmiş zülm üçün göz yaşı tökürlər. Lakin bu tip hadisələrdən dərs çıxarmaq lazımdır. Bir amal uğruna imam öz canından belə keçməyə razı olur və həqiqi bildiyindən dönmür. Biz isə onu məzlum bilib ağlamaqla yad etməkdən başqa bir iş görmürük. Hadisədən dərs çıxararaq onun kimi həqiqət yolunda çalışmayaraq, bəlkə də imamı məzarında narahat edirik. Onun etdikləri ehtiramla yad edilir və bunun qarşılığı göz yaşı ilə ödənilir. Əslində isə mahiyyəti dərk edərək hərəkət etməyin vacibliyini görməzdən gəlirik. Ağlamaq bəlkə də ruhi olaraq insanı rahatlığa çıxarsa da bu dünya üçün heç bir faydası yoxdur. Təbiət insana qarşı qəddardır və ağlamaqdan da nifrət edir. Nəticədə ağlamaq acizlik əlamətidir. Əgər bu zülmdən xilas olmaq istəyiriksə, ağlamaq əvəzinə fikri istiqamətə yönəlməyimiz lazımdır (Rəsulzadə, 1914-a). Rəsulzadə beləcə din tarixi baxımından baş vermiş hadisələrin insanlığa verdiyi mesajlar olduğunu bildirərək, ağlamaq əvəzinə onlardan ibrət alınmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Bununla birlikdə dinin siyasi vasitə kimi istifadə oluna biləcəyinə də diqqət çəkən mütəfəkkir, İran və Osmanlıda aldadıcı dini adlar daşıyan partiyaların mövcudluğunu dilə gətirmişdir. Onlar xüsusilə dini ön plana çıxararaq öz mənafelərinə uygun hərəkət etməyə çalışırlar. Avropa ilə müqayisədə bu ölkələrdəki insanlar dinə daha çox meylli olduğu üçün ona hörmətlə yanaşırlar. Bəziləri də peyğəmbərin qanunlarına yalancı əlavələr edərək xalqı istismar edirlər. Təbrizdə "İslamiyyə", İstanbulda isə "Məhəmmədiyyə" adları altında fəsad mərkəzləri formalaşdırırlar (Rəsulzadə, 2001-b:90-91). İranda Nəsrəddin şah taxt-tacını qorumaq üçün ona potensial təhlükə ola biləcək insanları cəzalandırır. Bunu edərkən də xalqın dini duyğularından istifadə edərək xaosu önləməyə çalışır. O etdiklərinin din naminə olduğunu bildirirdi. Hətta bəzi münafiq mollaların köməyindən də istifadə edirdi. Eyni şeyi Əbdülhəmid dövründə də Osmanlı yaşamışdı. Ona qarşı çıxanların şəriət istəmədiklərini əsas gətirərək cəzalandırırdı (Rəsulzadə, 2001-a: 152). Bu da insanların dini duyğularının istismarına və dinin cəmiyyətdəki əhəmiyyətinə ciddi xələl yetirməkdədir.

Din adamının gördüyü iş müqəddəsdir və bu məsələ mübahisəyə açıq ola bilməz. Halbuki siyasət elə deyil. Din daha çox digər dünya ilə əlaqədar olduğu üçün siyasətlə fərqi vardır. Buna görə din və dövlət işlərinin ayrı olduğunu qəbul etmək lazımdır. Allahın evini siyasi məsələlər üçün istifadə edərək qarğış və lənətlər yağdırılmasına da maneə olunmalıdır.

Din adamının əsas vəzifəsi tərəfsiz bir şəkildə xalqı doğru yola çəkməkdir. Din adamının bir təriqətə mənsub olması onun tərəfsizliyinə təsir etməkdədir. O da istər-istəməz siyasi mübarizə içərisinə girməkdədir. Cəmiyyətdə qarışıqlıq olduğu zaman üləma sülh və ya orta yolu seçməyə meyl etməlidir. Din adamının hansı firqənin haqlı olduğuna dair görüş bildirməsi doğru deyil (Resulzade, 2003: 93-94). Minbərə çıxan imam əgər fərdin dəstəklədiyi firqə ilə əlaqədar mənfi şərhlər etsə, o buna etiraz edəcəkdir. Bu etiraz isə başqasının reaksiyasına imkân verəcək və beləcə məscid ibadət yeri olmaqdan çıxacaqdır. Cəmiyyətdə məscidə olan hörmət azalacaq və din adamının prestiji zərər görəcəkdir. Din adamlarının siyasətdən uzaq tutulması lazımdır. Beləcə məscidlər də ibadət yeri olaraq qalmağa davam edər. Məscid xaricində imam öz siyasi fikirini ifadə etməkdə sərbəstdir. Lakin minbəri siyasət üçün istifadə etməməlidir (Resulzade, 2003:95). Rəsulzadə beləcə dinin siyasətdən kənarda qalmağının vacibliyini vurğulayaraq, onun mənəviyyata dair vəzifəsinin müqəddəsliyini ön plana çıxarmışdır. Halbuki din adamları dini millətin həmrəyliyi üçün istifadə edə bilərlər. Necə ki, çarın ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizədə Kazan türklərinə din xadimləri kömək etmişdir. Din xadimləri cəmiyyətdə yüksək mövqeyə sahibdilər. Siyasi zümrəsi istila edilən millətlərdə məhz din xadimlərinin rolu böyük olur. Cəmiyyətə endirilən maddi və mənəvi zərbələrə qarşı gəlmək prosesində din adamları müsbət rol oynamışdır (Rəsulzadə, 1926). Cəmiyyətin öz mənəvi kimliyinin qorunmasında din adamları öz üzərilərinə düşən vəzifəni bilməli və ona görə xalqı yönəltməlidirlər.

Rəsulzadə dininin xalq tərəfindən doğru bir şəkildə başa düşülməsinin də əhəmiyyətini ifadə etmişdir. Buna görə hər xalqın öz dilində ibadətinin doğru olacağını vurğulamışdır. Nəticədə fərd nə dediyini başa düşür və anlayaraq qulluq edir. Din milli dili qəbul edərsə, müsəlmanlar arasında səthi birliyin yerini mənəvilik alacaqdır. İnsanlar artıq duaların mənasını başa düşəcəkdir. Milli dilin qəbulu İslamın da milli din kimi qəbuluna gətirib çıxaracaqdır. Əks halda fərdlərin dini olur və yaranan milli məsələləri İslamdan kənarda həll etməyə çalışırlar. Allah ilə münasibətlərimizdə öz dilimizin istifadəsinin doğru olmadığını demək isə milli dilə qarşı təhqir sayılır. Din milli dilimizi qəbul edərsə, orta məktəbdə ərəb dilini öyrənməyə ehtiyac olmaz və bu da uşaqların təhsilini asanlaşdırar. Beləcə daha əhəmiyyətli şeyləri oxumağa yönələr və daha çox məlumat əldə edərlər (Rəsulzadə, 1917-a). Söylədiyinin nə olduğunu bilmək hər bir fərd üçün şərtdir. Şəhadət gətirib onun mənasının nə olduğunu bilməyən biri, sadəcə sözləri təkrar etmiş olur. Buna görə də namazda heç olmasa Fatihənin mənasının bilinməsi lazımdır. Quran ləfzləri ilə birlikdə qorunub saxlanmışdır. Buna görə də namazda ərəb dilinin istifadəsinin digər bir missiyası ya Quranın mühafizəsi ilə əlaqədardır. Namaz və

bəzi dualarda ərəb dilinin saxlanılmasındaki məqsəd Peyğəmbərin öyrətdiklərinin müsəlmanlar arasında qalmasını təmin etmək üçündür (Rəsulzadə, 1917-b).

Nəticə

Dinin insanlar arasındakı təsirinin hər zaman olduğu bir cəmiyyətdə yaşayan mütəfəkkirlər, ictimai məsuliyyətləri və səadəti dinlə əlaqələndirərək açıqlamağa üstünlük vermişlər. Beləcə cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətin ağırlığını insanlara çatdırmaq istəmişlər. Qərbdən fərqli olaraq müasirləşmə prosesində İslamın heç bir maneə təşkil etmədiyi fikri mənimsənmişdir. Türk ziyalısı yeniliklərin cəmiyyət tərəfindən qəbul görməsi üçün xalqdan dəstək almaq ehtiyacı hiss etmişdir. Bu məqsəd üçün dini görüşlərə müraciət etmişdir. Çünki dini əsaslandırma olmadığı zaman xalqın yeniliklərə qarşı reaksiyasının müsbət olmayacağını düşünmüşlər. Məhz buna görə də o dövrün əsərlərində İslamın təhsilə, yeniliyə nə qədər əhəmiyyət verdiyi vurğulanmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də dövrünün mütəfəkkirləri kimi dinin cəmiyyətdəki əhəmiyyətinə toxunmuşdur. Dinin xalq üzərindəki müsbət təsirlərinin olduğunu qəbul edən mütəfəkkir, beləcə dinin vacibliyini ifadə etmişdir. Obyektiv olaraq İslamı dəyərləndirməyə çalışaraq müsəlmanların Qərb qarşısında geri qaldığının dinlə əlaqəsi olmadığını bildirmişdir. Mütəfəkkir İslamın müasirliyə uyğun bir din olduğunu ön plana çıxarmışdır. Lakin, müəyyən adamların öz mənfəətləri üçün dindən istifadə edərək fərqli izahlar verməsi, xalqı səhv istiqamətləndirməsi insanların dinə olan münasibətinə mənfi təsir göstərmişdir. Xüsusilə xürafat və başa düşülməsi çətin olan ifadələrin yayğınlaşması fərdləri dinin özündən uzaqlaşdırmışdır. Nəticədə xalq müəyyən şəxslərin moziələrindəki izahlarını dinləməyə məcbur olmuşdur.

Dini doğru başa düşməmək istəz-istəməz əxlaq anlayışına da mənfi təsir etmişdir. Bununla birlikdə dinin doğru başa düşülməməsi tərəqqiyə də mənfi təsir göstərmiş və bir qisim insanların öz mənfəətləri üçün istifadəsinə imkân vermişdir. Xüsusilə siyasi məsələlərdə bu özünü büruzə vermişdir. Firqənin və onun tərəfdarlarının bir mənada lənətlənməsi, məscidlərdəki moizələrdə siyasi mesajlar verilməsi insanlar arasındakı həmrəylik duyğusuna zərər vermişdir. Belə olan halda İslamın həmrəylik prinsipi zədələnmişdir. Rəsulzadəyə görə məscidlərin siyasətdən kənarda tutulması lazımdır. Beləcə fərqli siyasi düşüncəyə sahib insanlar eyni dini duyğuya sahib olduqları üçün məsciddə yanaşı dura biləcəkdilər. Bu da cəmiyyətdə mövcud olan fərqliliklərin həmahəngliyini göstərəcəkdir. Rəsulzadə də digər mütəfəkkirlər kimi müsəlmanların Qərblə müqayisədə geridə qalma səbəblərinin dinin özündə

axtarılmamasının vacibliyini vurğulamışdır. Din obyektivliyini ön plana çıxaran mütəfəkkir onun insanlar üçün əhəmiyyətinin və cəmiyyətdə oynadığı rolun dəyərliliyini ifadə etmişdir. Məntiqi əsası olmayan və ya zəif olan dini izahlardan xilas olmağın əhəmiyyətini vurğulamışdır. Din milli kimliyin formalaşmasında əsas ünsürlərdən biri kimi qəbul edilmişdir. Xüsusilə dəyər sistemlərinin qorunması və mənəvi həyata edilən hücumlar zamanı din, insanların öz kimliyini qorumasına kömək edə biləcək potensiala sahibdir. Dinin bu kimi əhəmiyyətli və yararlı tərəflərinin mövcudluğunun ikinci planda tutularaq, başqa məqsədlər üçün istifadə edilməsinin doğru olmadığı bildirilmişdir. Tarixdə dini olaraq qəbul edilən hadisələrin və ya faicələrin yaşanmasının belə insanlığa dair bir mesajı var. Burada vacib olan o hadisələrin doğru bir şəkildə dərk edilməsi və xalqa həqiqətin başa çatdırılmasıdır. Bunlar edildiyi təqdirdə dinin cəmiyyətdəki əhəmiyyəti daha çox özünü göstərəcəkdir. Nəticədə din həqiqi olan öz missiyasını yerinə yetirmiş olacaqdır.

Kaynakça

Agayef, A. (2011). İslamda Dava-yı Milliyet (Babanzade Ahmed Naim`e Cevap). Türkiye`de İslamcılık Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ.Kara. İstanbul: Dergah yayınları.

Ağaoğlu, A. (1942). İhtilal mi, İnkilap mı. Ankara: Alaeddin Kıral basımevi.

Ağaoğlu, A. (1985). İslamiyette Kadın. Çev: H.A. Ediz, Ankara: Birey ve Toplum yayınları.

Ağaoğlu, A. (2013). Üç Medeniyet. Haz: Eğribel Ertan-Ufuk Özcan. İstanbul: Doğu kitabevi.

Berkes, N. (2013). Türkiye`de Çağdaşlaşma. İstanbul: YKY.

Ersoy, M.A. (2011). Sa`y ve Amelin Nazar-ı İslamdaki Mevkii. Türkiye`de İslamcılık Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ. Kara, İstanbul: Dergah yayınları.

Gündüz, M. (2007). II. Meşrutiyet`in Klasik Pradigmaları. Ankara: Lotus yayınları.

Lewis, B. (2011). Modern Türkiye`nin Doğuşu. Ankara: Arkadaş yayınları.

Resulzade, M.E. (2003). Kırk dokuzuncu Oturum. Mehmet Emin Resulzade`nin Meclis-i Mebusan Konuşmaları. Haz: S. Şimşir. İstanbul: IQ kültürsanat.

Rəsulzadə, M.Ə. (1913-a). Dil İctimai Mühüm Bir Amil. Şəlalə. S:27.

Rəsulzadə, M.Ə. (1913-b). Həyatı Sevməli. İqbal. S:399.

Rəsulzadə, M.Ə. (1914-a). Aşura. İqbal. S:790.

Rəsulzadə, M.Ə. (1914-b). Millətin bir rüknü də dindir. Dirilik. S:7.

Rəsulzadə, M.Ə. (1914-c). Yədi Bəyza. Bəsirət. S:9.

Rəsulzadə, M.Ə. (1915). Tutacağımız yol. Açıq söz. S:1.

Rəsulzadə, M.Ə. (1916). Mübarək mövlud. Açıq söz. S:78.

Rəsulzadə, M.Ə. (1917-a). İslam dini və ana dili. Açıq söz. S:413.

Rəsulzadə, M.Ə. (1917-b). İslam dini və ana dili. Açıq söz. S:414.

Rəsulzadə, M.Ə. (1926). Kazan türkləri. Yeni Qafqasiya. S:11.

Rəsulzadə, M.Ə. (2001-a). İran tarixçeyi-inqilabı: Nəsrəddin şah dövrü. Əsərləri II Cild (1909-1914). Haz: Ş. Hüseynov. Bakı: Şirvannəşr.

Rəsulzadə, M.Ə. (2001-b). Mühafizəkar və ya sosialist-mühafizəkar partiyaların tənqidi. Əsərləri II Cild (1909- 1914). Haz: Ş. Hüseynov. Bakı: Şirvannəşr.

Said Halim Paşa. (2003). Bütün Eserleri. Haz: N.A. Özalp. İstanbul: Anka yayınları.

Said Halim Paşa. (2004). Türkiye ve Hilafet. Ter: İ. Taşpınar. Hilafet Risaleleri 4. Cilt: II Meşrutiyet Devri. Haz: İ. Kara. İstanbul: Klasik yayınları.

Seyyid Bey. (2011). İçtihad ve Taklit. Türkiye`de İslamcılıl Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ. Kara, İstanbul: Dergâh yayınları.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed H. (2009). İslam Tarihi, Ed: C. Zorlu, İstanbul: Ağaç yayınları.

Şeyhülislam Musa Kazım. (2011). İslam ve Terakki. Türkiye`de İslamcılık Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ. Kara. İstanbul: Dergâh yayınları.

Şeyhülislam Musa Kazım. (2011). Medeniyet-Din İlişkisi. Türkiye`de İslamcılık Düşüncesi: Kişiler ve Metinler I. Haz: İ. Kara. İstanbul: Dergâh yayınları.

Mehmet Emin Resulzade Özel Sayısı

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

Mehmed Emin Resulzade'nin Yayınlarında 1905-1906 Ermeni-Azerbaycan Çatışması

1905-1906-cı İllər Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsi Mövzusu Məhməd Əmin Rəsulzadənin Publisistikasında

The Topic Of The Armenian-Azerbaıjanı Conflict Of 1905-1906 In Mamed Emin Rasulzade's Journalism

doi: 10.58646/bengi. 1461999

Geliş/Received: 05 Nisan 2024 **Kabul/Accepted:** 01 Mayıs 2024

Fərhad CABBAROV *

Özet

Bu makale, Güney Kafkasya'daki ilk etnik çatışma olan 1905-1906 ermeni-azerbaycanlı katliamlarının M.E.Resulzade'nin gazeteciliğinde ele alınışına adanmıştır. M.E.Resulzade'nin 1906 yılında periyodik basında yayınlanan bir dizi makalesinde, bu katliamların nedenleri ve gelişimi, olaylar sırasında Rus İmparatorluğu hükümetinin tutumu ile ilgili görüşleri analiz edilmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Makalede M.E.Resulzade'nin ermeni-azerbaycanlı çatışmasına o dönemde taşıyıcısı olduğu sol, sosyal-demokrat ve devrimci bir pozisyondan yaklaşması, sınıfsal, enternasyonalist tarafta dururken meydana gelen çatışmadan sadece Çarlık Rusya'sının zalim rejimini sorumlu tutması gibi konulara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1905-1906 yılları, Ermeni-Azerbaycanlı Çatışması, Ermeni Terörü, Çarlık hükümeti, "Taşnaksutyun", Bakü, Şuşa.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Doç.Dr., Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, e-posta: farhadcabbarov@mail.ru. Orcid: 0009-0002-4930-7778.

Atıf/Citation: Cabbarov, F. (2024). Mehmed Emin Resulzade'nin Yayınlarında 1905-1906 Ermeni-Azerbaycan Çatışması. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 205-219.

Xülasə

Məqalə Cənubi Qafqazda ilk etnik münaqişə olan 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınlarının M.Ə.Rəsulzadənin publisistikasında işıqlandırılması məsələsinə həsr olunub. 1906-cı ildə dövrü mətbuatda dərc olunmuş bir sıra məqalələrində M.Ə.Rəsulzadənin bu qırğınların səbəbləri, gedişi, hadisələr zamanı Rusiya imperiyası hökumətinin mövqeyi ilə bağlı mülahizələri təhlil olunub, müqayisələr aparılıb. Məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin erməni-azərbaycanlı münaqişəsinə həmin dövr daşıyıcısı olduğu solçu, sosial-demokrat və inqilabi mövqedən yanaşması, sinfi, beynəlmiləlçi cinahda duraraq baş vermiş münaqişədə yalnız çar Rusiyasının istibdad rejimini günahlandırdığı kimi ziddiyyətli məqamlara toxunulub.
Açar Sözlər: 1905-1906-cı illər, Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsi, Erməni Terroru, Çar Hökuməti, “Daşnaksutyun”, Bakı, Şuşa

Abstract

The article deals with the elucidation of Armenian-Azerbaijani massacres of 1905-1906, the first ethnic conflict in the South Caucasus, in M.E.Rasulzade's journalism. Concerning the causes and course of the massacres, the position of the government of Russian Empire during the events have been analyzed and comparisons have been made. Contradictory points associated with Armenian-Azerbaijani massacres of 1905-1906 in his writings have been mentioned. The article touches upon contradictory points such as M.E.Rasulzadeh's approach to the Armenian-Azerbaijani conflict from the standpoint of a leftist, social-democrat and revolutionist, of which he was the bearer at that time and accusation of only the tyrannical regime of Tsarist Russia in the conflict, standing on the class and internationalist side.

Keywords: 1905-1906, Armenian-Azerbaijani Confcict, Armenian Terror, Tsarist Government, “Dashnaktsutsyun”, Baku, Shusha

Giriş

1905-ci ilin fevralında Bakıda başlayan və tarixdə "erməni-müsəlman davası" kimi məşhurlaşan milli qırğınlar Cənubi Qafqazda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş vermiş ilk irimiqyaslı münaqişə idi. İki il davam etmiş və minlərlə insanın həyatına son qoymuş, diyarın sosial-iqtisadi həyatına ağır zərbə vurmuş bu münaqişəni təşkil edən, onu həyata keçirən "Daşnaksutyun" partiyasının timsalında erməniliyin ən radikal hissəsi və erməni-qriqorian kilsəsi olmuşdu. Qırğınlar zamanı daşnakların əsas hədəfi "Böyük Ermənistan" ideyasının gerçəkləşməsində başlıca maneə olan Cənubi Qafqazın ən böyük xalqı – azərbaycanlılar idi. 1905-1906-cı illərdə Bakı, Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis quberniyalarının müsəlman əhalisi misli görünməmiş terrora, zorakılığa məruz qalmış, öz yurd yerlərini tərk edərək, qaçqınlıq həyatını yaşamağa məhkum olmuşdu.

Erməni-azərbaycanlı münaqişəsi o dövrün mətbuatında daim diqqət mərkəzində olub, hadisələrə ilk qiymətlər də məhz qəzet səhifələrində verilirdi. Erməni və ermənipərəst mətbuatın bütün Rusiya miqyasında apardığı total dezinformasiya şəraitində Azərbaycan ziyalıları nəinki doğru informasiyanı cəmiyyətə çatdırmağa çalışır, eləcə də azərbaycanlıları və ümumilikdə müsəlmanları nüfuzdan salan yalançı ittihamları təkzib etməklə məşğul idilər. Bunun üçün əsas tribuna kimi yerli mətbuat və ilk növbədə Bakıdakı yeganə rusdilli Azərbaycan qəzeti – "Kaspi" seçilmişdir. Mətbuat səhifələrində hadisələrə qiymət verilir və onların səbəblərini müəyyənləşdirmək cəhdləri edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni müəlliflərindən fərqli olaraq, Azərbaycan publisistləri ilk vaxtlarda millətlərarası toqquşmalara qiymət verərkən kəskin aksentlərdən uzaq olmağa çalışırdılar. Əgər qarşı tərəf toqquşmaların "müsəlman fanatizmi"ndən qaynaqlandığını sübut etməyə çalışaraq, bunun üçün daim təhqiramiz və aşağılayıcı ifadələrdən istifadə edirdisə, azərbaycanlı müəlliflər, əksinə, iki xalq arasında ədavətin olmaması tezisini əsaslandırırdılar.

1. Qarabağ Qırğınları M.Ə.Rəsulzadə Publisistikasında

Öz imzasını müxtəlif mövzularla bağlı yazıları ilə artıq Azərbaycan mətbuatı səhifələrində təsdiq etmiş 21 yaşlı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də bu münaqişəyə biganə qalmamış, erməni-azərbaycanlı qırğınlarına dair ümumilikdə yeddi məqalə yazmışdı. Maraqlıdır ki, toqquşmaların başlandığı 1905-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin bu mövzuya dair bir məqaləsi də yoxdur, halbuki təkcə həmin il ərzində M.Ə.Rəsulzadənin yaşadığı Bakı şəhərində üç dəfə (fevral, avqust və oktyabr aylarında) qırğınlar baş vermişdi. Yəni, M.Ə.Rəsulzadə bilavasitə Bakı

qırğınlarının şahidi olsa da, bu hadisələr nədənsə onun publisistikasında hələ öz əksini tapmamışdı.

M.Ə.Rəsulzadənin bu mövzuda ilk məqaləsi yalnız 1906-cı ilin əvvəllində işıq üzü görür. Məhz bu vaxt Qarabağdan qorxulu xəbərlər gəlməyə başlamışdı. Yanvarın 4-də "İrşad" qəzeti Azad bəy Vəzirovun Şuşadan Bakıya göndərdiyi və Azərbaycan əhalisinin acınacaqlı durumunu tam çılpaqlığı ilə göstərən teleqramını dərc edir. Teleqramda deyilirdi: "Şuşa müsəlmanlarının əhvalı çox yamandır. Hər bir yol ay yarımdır ki, erməni quldur dəstələri tərəfindən bağlanıbdır. Azuqə gəlmir. Un, qənd və hər bir an lazım olan zəxirə [azuqə – *F.C.*] poçta ilə gəlir. Baqaidə [əsl – *F.C.*] aclıqdır. Acından tək-tək ölən vardır. Yekaterinodar və Xopyor polkundan [alayından – *F.C.*] iki yüz nəfər kazakların mühafizəsi ilə şəhərə gələn altmış furqon azuqəni Əsgəran səngərində ermənilər zəbt edibdirlər. Kazaklar heç bir iş görmürdülər. Polkun komandiri podyesaul Rıjanov dedi ki, Yekaterinodar polkunun komandiri əmr edibdir ki, kazaklar güllə atmasın və onların gözlərinin qabağında ermənilər furqonistləri soyub furqonları da, atları da apardılar. Erməni quldur dəstələri bütün o yerdə bildiklərinieyliyirlər. Bu dəstələr Malıbəyli kəndinin üstünə tökülüb bir neçə evi yandırdı və həmən dəstələr ştab-qvartira [qərargah – *F.C.*] olan Xankəndinin üstünə hücum edib kazakların gözünün qabağında orada olan müsəlmanların özlərini, arvadlarını və uşaqlarını doğradılar. Nəcəfqulu ağanın və həkim Mehmandarovun mülklərini yandırdılar. Şəhər müsəlmanlar sakin olan mərkəzdən bilmərrə [tamamilə – *F.C.*] ayrılıbdır. İşin nəticəsi müsəlmanlardan ötrü yamandır. Şəhərdə ermənilər müsəlmanları davaya çağıran kimi rəftar eyliyirlər..." (Vəzirov A., 1906: 1)[1]

Bu teleqramın dərc edildiyi günün ertəsi – yanvarın 5-də M.Ə.Rəsulzadənin "İrşad" qəzetində "Kənddə müsibət" adlı təlaş və həyəcan dolu məqaləsi işıq üzü görür. On bir aydır Cənubi Qafqazın "iki millətin qanları ilə əlvan olduğunu" söyləyən müəllif yazır: "...biz bir-birimizi öldürməkdən, malını qarət, əmlakını təhriqdən *(yandırmaq)*[2] usanmıyoruz. Heç bir tərəf öz qəbahətini qanmayıb kuhi-atəşfəşan kimi, gah sakitləşib, hayi gurlayır, ədavəti şöləvər ediriz." (Rəsulzadə, 1992-d:24). 1905-ci ilin son aylarında Gəncədə və Tiflisdə baş verən toqquşmalardan sonra cəmiyyətin sülhün bərqərar olacağına inandığını deyən M.Ə.Rəsulzadə indi də Qarabağda başlayan qırğınların bu ümidi puça çıxardığını vurğulayır: "İndi hər kəs əhvalata nikbinlik deyil, ziştbinlik ilə baxırlar. Çoxları sülh və müsalimətdən qəti-ümid edib, aləmi-ədavət və qisasda cövlan ediyorlar." Lakin cəmiyyətdəki bu pessimizm əhval-ruhiyyəsini

[1] Teleqram müəllifinin Azad bəy Vəzirov olması "İrşad" qəzetində göstərilməsə də, bu barədə arxiv sənədində məlumat verilir. Bax: A.Vəzirovun Əhməd bəy Ağayevə, "Kaspi" və "Həyat" qəzetlərinin redaksiyalarına teleqramı (tarixsiz) / Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: fond 484, siyahı 1, iş 47, vərəqlər 1-2.

[2] Mötərizə içində kursivlə verilən izahlar M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin naşiri, mərhum professor Şirməmməd Hüseynova məxsusdur.

təsvir etməklə yanaşı M.Ə.Rəsulzadə həmçinin "Çarəmiz nədir? Müsaliməti haradan taparız?" suallarını verir və özü çıxış yollarını göstərir. Onun fikrincə, ilk növbədə qırğınların iqtisadi və siyasi nəticələrini nəzərə alıb hər iki millətin "qara cəmaəti arasında sülh və müsalimət mənfəətinə mitinqlər" təşkil etmək lazımdır." (Rəsulzadə, 1992-d: 24).

M.Ə.Rəsulzadənin cəmiyyətin məhz bu təbəqəsi arasında sülhü təşviq etmək üçün işləmək zəruriliyini qabartması heç də təsadüfi deyildi, çünki hadisələrin gedişatı göstərdi ki, qırğınlar zamanı qətl, qarət, yanğın və başqa zorakılıqlar məhz qara camaat tərəfindən törədilirdi və yalnız ziyalıların, din xadimlərinin işə qarışması nəticəsində hər iki xalqın aşağı təbəqələrini sakitləşdirmək mümkün olurdu.

M.Ə.Rəsulzadənin təklif etdiyi digər vasitələr qırğınlar zamanı zərərçəkmişlərə maddi yardımın göstərilməsi və mətbuatın qızışdırıcı məqalələr dərc etməkdən çəkinməsidir. İkinci məsələyə daha geniş toxunan müəllif yazır ki, erməni-müsəlman qırğınlarının bu qədər davam etməsinin səbəbkarı nifaq salan yazılar dərc etdirən naşirlər və yazıçılardır. Erməni müəllifi G.Çalxuşyanın 1906-cı ildə nəşr etdirdiyi və başdan-ayağa müsəlmanlara qarşı iftira və ittihamlarla dolu kitabını nəzərdə tutan M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Hərhag "Erməni məsələsi və panislamizm" kimi kitablar əvəzində, məhəbbət və qardaşlığa çağıran risalələr nəşr etsə idilər, bu qədər nahaq qanlar tökülməyib, bu qədər evlər, xanimanlar bərbad olub viran qalmaz idi..." (Rəsulzadə, 1992-d: 24-25).

M.Ə.Rəsulzadə bu məqaləsində ilk dəfə qırğınların səbəbkarının da adını çəkmişdir, onun fikrincə, "erməni-müsəlman əlaqəsinə zərb-hərəkət verən idareyi-müstəbiddeyi maziyyə" olub, yəni münaqişənin səbəbkarı imperiya hökumətinin müstəbid idarəçiliyidir. Bütün sonrakı yazılarında o, bu fikri müdafiə edəcək, o dövrün bir çox müəllifləri kimi rus istibdadını, məmurları "şeytan" adlandıraraq, iki xalqı vuruşduran, onlar arasında nifaq salanları tənqid edəcək. Məsələn, "İrşad"ın 31 may 1906-cı il tarixli "Yenə də müsibətmi?!" adlı məqaləsində o, İrəvanda başlamış qırğınlara toxunaraq, onları da hökumət təxribatı ilə əlaqələndirib yazır: "Qan içməyi adət edən bu "şeytan" xədəmələrinə bu qədər də tökülən məsum qanlar görünür ki, kifayət etməyib, görünür ki, xəraba sevən bu bayquşlar vətəni-məlufumuzu bilmərrə xak ilə yeksən etmək istəyirlər." (Rəsulzadə, 1992-i: 44).

Erməni-azərbaycanlı qırğınlarında ardıcıl olaraq Rusiya imperiyasının hakim dairələrini tənqid edən M.Ə.Rəsulzadə başqa bir məqaləsində münaqişənin qarşı tərəfinə – ermənilərə də ittihamlar ünvanlamışdır. "İrşad"ın 4 iyul 1906-cı il tarixli sayında dərc olunan "İki nüktə" məqaləsində o, yazırdı: "Bu iki milləti barışdırmaq arzusunda olanların cümləsinə lazımdır ki, hər iki millətin füqərayi-kasibəsini qüvvətləndirib, daşnaksutyun kimilərin əlindən xilas

etsinlər. Böylə olmaz isə cümlə əhli-kəsəbənin sülhpərvər olmasından hərgiz danışmaq olamaz." (Rəsulzadə, 1992-c: 51-52). M.Ə.Rəsulzadə əslində burada "Daşnaksutyun" partiyasının erməni cəmiyyətinə təsir gücünü, onun qriqorian kilsəsi ilə birləşərək ekstremist, terrorçu fəaliyyətə rəhbərlik etdiyini vurğulayırdı. Milli qırğınlar zamanı daşnak dəstələri ağır silahlardan istifadə edərək, müsəlmanların yaşadığı əraziləri tutur, onlara iqtisadi zərər vurur, əhalini yaşayış yerlərindən qovurdular. Özünün silahlı qüvvələrini yaradan "Daşnaksutyun" partiyası qırğınlar zamanı 100 minə yaxın adamı səfərbərliyə almış və onların saxlanılmasına 100 min rubl sərf etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin daşnakların ünvanına yazdığı sözlərə dərhal cavab gəldi. Tiflisdə çıxan erməni "Alik" qəzeti M.Ə.Rəsulzadənin "İki nüktə" məqaləsinə etiraz edərək, müsəlman ziyalılarını rus hökumətilə əlbir olub erməniləri məhv etmək planının məhz daşnaklar tərəfindən puç edildiyini yazır və belə nəticə çıxarırdı ki, M.Ə.Rəsulzadə və digər ziyalılar "gördülər ki, bütün erməniləri qırmaq üçün qabaqca daşnaksutyunu puç etmək lazım gəliyor." (Rəsulzadə, 1992-c: 56). M.Ə.Rəsulzadə də öz növbəsində erməni müəllifinin bu çıxışını cavabsız qoymur və "İrşad"ın 21 iyul 1906-cı il tarixli sayında "Daşnaksutyunçuya rəddiyyə" adlı məqaləsində onu "panislamist", "müsəlman feodalizminin bir layiqli nümayəndəsi" adlandıran "Alik" qəzetinə etirazını belə ifadə edir: "Yenə köhnə zurna! Hər vaxt bir kəs daşnaksutyunçulara müqabil durur isə, o saat daşnaksutyunçuların nəzərində Sultan Həmid, panislamizm və müsəlman feodalizmi mücəssəm oluyor." (Rəsulzadə, 1992-b: 58).

2. M.Ə.Rəsulzadə Rusiya Hakim Dairələrinin Qırğınlarda Rolu Haqqında

M.Ə.Rəsulzadənin erməni-azərbaycanlı qırğınları mövzusunda ən sərt məzmunlu iki yazısı "Dəvət-Qoç" qəzetində nəşr olunmuşdu. Bakıda Azərbaycan və erməni dillərində çıxan sosial-demokrat yönümlübu qəzetin 19 iyul 1906-cı il tarixli sayında dərc olunan "Mərəzimizin çarəsi" məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə, – bir ildən artıqdır ermənilərlə müsəlmanlar arasında "şeytanın" əməli nəticəsində "fitnə toxumu düşüb, özünə müsaid bir zəmin tapdığı üçün göyərib, nəşvü-nüma *(inkişaf)* etməkdədir" (Rəsulzadə, 1992-e: 19-20) – deyə hadisəyə diqqət çəkir. Lakin, erməni-müsəlman qırğınına geniş tərif verməyəcəyini vurğulayaraq müəllif cəmiyyəti hadisələrdən nəticə çıxarmağa, gələcəkdə bu cür qırğınların baş verməməsi üçün yollar axtarmağa çağırır: "İndi olan olub, keçən də keçib, gələcəyə çarə axtarılmalıdır... Fikr etməlidir ki, nə etmək lazımdır ki, bir də vətənimiz qan ilə əlvan olmasın, yəni bimənа tökülən qardaş qanı ilə boyanmasın?!.. Hər bir naxoşluğun, mərəzin illətini, səbəbini bilməmiş, ona hərgiz çarə etmək olmaz." (Rəsulzadə, 1992-e: 20). Bunun üçün M.Ə.Rəsulzadə "sülh və müsalimət ilə yaşayan iki milləti barışdırıb, əvvəlki halətə gətirməkdən ötrü" "bəla", "mərəz"

adlandırdığı erməni-müsəlman qırğınlarının səbəbini tapmağı gərəkli hesab edir. M.Ə.Rəsulzadə iki xalq arasında baş verən hadisələrin səbəbini "cümlə Rusiyanı qanlı bir girdab içinə buraxan" istibdadda görür və oxucularına belə bir sualla müraciət edir: "Cənnət misal Qafqazı böylə cəhənnəmə döndərən haman Rusiyanın qeyri şəhərlərini məsələn: Odesi, Kişinyovu, Ukraynanı xunalud *(qanlı)* edən Rusiya istibdadi-qəddaranəsini kim tanımıyor?!" Bu zaman M.Ə.Rəsulzadə Qafqazı idarə edənləri xəyanətkar əməllərdə günahlandıraraq onların bir neçəsinin adını da çəkir: "Zira ki, naqaşidzeləri, əlixanovları, qoloşşapovları, lyutskiləri[3], pivovarovları və qeyrilərini görüb də razı olmaq yaramaz." (Rəsulzadə, 1992-e: 20).

Burada haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin xatırladığı məmurların heç də hamısının erməni-müsəlman qırğınları zamanı oynadıqları rolu birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Belə ki, Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinin general-qubernatoru V.N.Qoloşapov istisna olmaqla, Bakı qubernatoru M.A.Nakaşidze də, Naxçıvan qəzasında xüsusi hərbi birləşmənin rəhbəri general M.Əlixanov da, Qazax qəzasında xüsusi hərbi birləşmənin rəhbəri general V.N.Levitski də, Şuşa qəzasnın rəisi M.İ.Pivovarov da bəzi hallarda obyektiv mövqe tutaraq, erməni terroruna qarşı mübarizə aparmış, M.A.Nakaşidze və M.Əlixanov isə hətta bu mövqelərinə görə ermənilərin törətdiyi sui-qəsd nəticəsində həlak olmuşlar (Cabbarov,2022: 40-43, 54; Джаббаров,2018: 552-556). Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə istər mülki, istərsə də hərbi məmurların hamısına eyni qiyməti verir, bu da həmin dövrdə hökumətə müxalif siyasi qüvvələrə, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadənin təmsil etdiyi sosial-demokratlara xas olan cəhət idi.

M.Ə.Rəsulzadə solçu qüvvələrin qırğınların ilk günlərindən başlayaraq irəli sürdüyü versiyanı əsas götürərək, münaqişənin imperiya hökuməti tərəfindən törədilən təxribat olduğu, bununla da hər iki xalqın diqqətini ölkədə başlayan inqilabdan yayındırmaq məqsədi daşıdığı qənaətini bölüşürdü: "Bürokratlar Rusiya inqilabi-kəbirindən rəhayab *(xilas olan, qurtulan)* olub, xilaslıq tapmaq üçün biçarə rəiyyəti bir neçə vaxtda təhti-təzyiq və təkdirdə saxlamaq üçün olmazın hiylələr edib, hər bir ərzəl işlərə tənəzzül etdilər. İki milləti bir-biri ilə vuruşdurub, nahaq qanlar işində inqilabı qərq etmək istədilər..." (Rəsulzadə, 1992-e: 20).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin öz yazılarında ardıcıl olaraq müdafiə etdiyi bu tezis həmin dövrdə erməni-azərbaycanlı qırğınlarından bəhs edən digər azərbaycanlı müəlliflərin mövqeyindən fərqlənir. Məsələn, dövri mətbuatda mövzuya dair məqalələrlə çıxış edən Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Rəhim bəy Məllikov, Eynəli bəy Sultanov,

[3] Kitabda səhv verilib, Levitski olmalıdır (general-mayor V.N.Levitski Qazax qəzasına göndərilən hərbi birləşmənin komandiri idi).

Əlimərdan bəy Topçubaşov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Azad bəy Vəzirov, Firidun bəy Köçərli və b. birmənalı olaraq erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının səbəbini hökumətin təhrikçiliyində deyil, erməni inqilabi partiyalarının terrorçu fəaliyyətində görürdülər. M.Ə.Rəsulzadənin millərlərarası toqquşmaların təşkilində "Peterburqun əli"nin olması tezisi üzərində dayanması, fikrimizcə, onun həmin dövrdə sosial-demokrat baxışları ilə əlaqədar idi. Belə ki, sosial-demokratlar qırğının ilk günlərindən etibarən hökumət əleyhinə kəskin bəyanatlar verərək, hadisələrdə birbaşa dövləti günahkar elan etmişdilər. Birinci Bakı qırğınlarından dərhal sonra - 1905-ci il fevralın 12-də Tiflisdə sosial-demokratların, eserlərin, gürcü "sakartvelo"çuların, həmçinin erməni hnçakçıları və daşnaklarının birgə bəyannaməsi buraxılmışdır. Bəyannamədə bildirilirdi ki, hökumət inqilabi dalğanın qarşısını almaq və zəifləyən mövqelərini qoruyub saxlamaq məqsədi ilə bir milləti başqa millətin üzərinə saldırır, "...muzdlu quldur dəstələri yaradır, Kişinyovda, Qomeldə və başqa şəhərlərdə yəhudi qırğınlarını təşkil edir, indi isə Qafqazda xeyli müxtəlif millətin yaşadığını bilərək, burada da həmin üsula əl atır. Bu məqsədlə çarın nökərləri Bakı qırğınını təşkil etdilər: müsəlman əhalisinin geriliyindən və cəhalətindən istifadə edib, onu əvvəlcədən silahlandırıb müdafiəsiz və silahsız ermənilərin üstünə göndərdilər. Onlar müsəlmanların tam cəzasız qalacaqlarına söz verdilər və budur, Bakıda Kişinyov dəhşətlərini geridə qoyan faciə baş verir. Beş gün ərzində qan axır... Fəryad və ağlaşma şəhəri bürüyür. Polis tərəfindən qızışdırılan müsəlman qaragüruhu elə vəhşiliklər törədirdi ki, türklərin törətdikləri bunların yanında heç nədir..." (Галоян, 1969: 76).

Həmin gün RSDFP-nin Tiflis və Bakı komitələrinin birgə bəyannaməsi də çıxmışdır. İ.V.Stalin tərəfindən yazılan bəyannamədə deyilirdi: "Və budur, çar hökuməti öz taxt-tacını möhkəmləndirmək üçün "yeni" üsul fikirləşir. O, Rusiya millətləri arasında nifaq salır, onları bir-birinin üstünə saldırır, proletariatın vahid hərəkatını hissələrə parçalamağa və həmin hissələri bir-biri ilə vuruşdurmağa çalışır, yəhudi, erməni qırğınları törədir və s. Bunların hamısı qardaş qırğını vasitəsi ilə Rusiya millətlərini bir-birindən ayırmaq, onları zəiflədib hərəsini ayrı-ayrılıqda asanlıqla məğlub etmək üçündür!.. Onlar – çar hökumətinin agentləri şüursuz türkləri dinc ermənilərin üstünə təhrik edirdilər! Onlar – çar hökumətinin nökərləri müsəlmanlara silah və güllə paylayırdılar, polislərə və kazaklara türklərin geyimini geyindirib ermənilərin üstünə göndərdilər! İki ay ərzində onlar – çarın nökərləri bu qardaş qırğınını hazırlayır və nəhayət, öz vəhşi məqsədlərinə çatdılar..." (Джаббаров, 2018: 376).

Göründüyü kimi, hər iki bəyannamədə azərbaycanlıların çar administrasiyasının təhriki ilə hərəkət etdiyi, onların fevral qırğınının əsas səbəbkarları olduğu iddia olunurdu. Bütov bir xalqı avamlıqda və cahillikdə ittiham edən, onu qaniçən və cinayətkar dəstə rolunda qələmə verən rus, erməni və gürcü partiyaları qırğının əsas günahkarı olan erməniləri müdafiəsiz,

silahsız qurbanlar kimi təqdim edirdilər. Birinci bəyannamə isə daha bir cəhəti ilə maraq kəsb edir: sosial-demokratlar və eserlərlə birgə onu erməni şovinist partiyaları – “Hnçak” və “Daşnaksutyun”, yəni münaqişə tərəflərindən birinin maraqlarını ifadə edən siyasi qüvvələr də imzalamışlar. Sözsüz ki, burada hadisələrə heç bir obyektiv yanaşmadan söhbət gedə bilməzdi. Belə təsəvvür yaranır ki, bəyannaməni imzalayan partiyalar heç də bitərəf görünmək, erməniləri və azərbaycanlıları sülhə çağırmaq niyyətində deyildilər, əksinə, onlar ixtilafları daha da qızışdırmaq və bundan yararlanıb hökumətlə mübarizəni genişləndirmək istəyirdilər.

Məqalədə hər iki bəyannaməyə belə geniş diqqət yetirməyin səbəbi M.Ə.Rəsulzadənin hadisələrə nə üçün məhz bu mövqedən yanaşdığının, digər azərbaycanlı ziyalılardan fərqli olaraq ermənilərin hadisələrdə rolu haqqında bir kəlmə belə yazmadığının səbəbini aydınlaşdırmaq cəhdi ilə əlaqədardır. Görünür ki, M.Ə.Rəsulzadənin həmin dövr bölüşdüyü siyasi baxışları onun baş verənləri məhz bu cür qiymətləndirmək mövqeyinə gətirib çıxarmışdır. Lakin proseslərin obyektiv tədqiqi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, hökumətin iki milləti vuruşdurmaqla öz gizli məqsədlərinə çatmaq niyyəti haqqında irəli sürülən tezislər qırğınların səbəblərini dərindən təhlil etməyə mane olur, hadisələrin günahkarı olan erməniləri bir növ kölgədə qoyur, digər tərəfdən isə həm onların, həm də terrora məruz qalmış azərbaycanlıların günah və məsuliyyət dərəcəsini bərabərləşdirirdi. Bununla belə, etnik münaqişədə çar hökumətinin məsuliyyətini tamamilə inkar etmək fikri də qəbuledilməzdir. Belə ki, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münasibətlərin 1905-ci ildə qanlı silahlı münaqişəyə çevrilməsi səbəblərindən biri (bəlkə də ən başlıcası) elə Rusiyanın apardığı genişmiqyaslı siyasət idi. Məhz Rusiya hakimiyyəti uzun onilliklər qonşu ölkələrin erməni əhalisinin Cənubi Qafqazda kütləvi məskunlaşmasına, diyarın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında möhkəmlənməsinə şərait yaratmış və bunu əksər hallarda azərbaycanlıların hüquq və maraqlarının tapdanması hesabına etmişdi. İmperiya uzun müddət ermənilərin diyarda ağalıq etməsinə göz yumur, Osmanlı dövlətindəki erməni separatizminə maddi və mənəvi dəstək verirdi. Nəticədə isə mövqelərini gücləndirən ermənilər artıq zorakı metodlarla Cənubi Qafqazda da maksimal üstünlüyə nail olmağa qərar verdilər.

Bununla belə, hökumətin Cənubi Qafqazda digər yerli əhaliyə nisbətən ermənilərə daha üstün şərait və şərtlər yaratması heç də birmənalı olaraq erməni-müsəlman qırğınlarının məhz hökumət tərəfindən təşkil olunmasına dəlalət etmir.

“Mərəzimizin çarəsi” məqaləsinin dərc olunduğu “Dəvət-Qoç” qəzetinin növbəti – 20 iyul 1906-cı il tarixli sayında M.Ə.Rəsulzadənin mövzu ilə bağlı daha bir yazısı çıxır. “Bəlayi-əzim” sərlövhəli məqaləsində müəllif Dövlət dumasının buraxılmasından sonra Rusiyada

irticanın yenidən baş qaldırdığına işarə edərək, Qafqazda qırğınların növbəti dalğasını məhz bununla əlaqələndirir, təxribatçıların "gözəl Qafqazı cəhənnəmə döndərməyə, onu yenə də nahaq qanlara boyamağa" başladığını vurğulayır və konkret ad da çəkir – "qoloşşapovlar və onun həməfkarları hərəkət etdilər." (Rəsulzadə, 1992-a: 21). Şuşadan dəhşətli xəbərlərin gəldiyini bildirən M.Ə.Rəsulzadə general-mayor V.N.Qoloşapovun buraya sülh missiyası ilə göndərildiyini sərt tənqid edərək, generalın həmin missiyanı özünəməxsus tərzdə həyata keçirdiyinə işarə edir: "Qoloşşapov da "sülhçü"lüyünü büruzə verib, toplar, tüfənglər, atəşlər ilə sülh etməyə başlamışdır... Atəş, güllə, xəncər, top, tüfəng – bularmıdır sülh aləti? Yağ odu söndürsə, Qoloşşapov ilə də top, tüfənglər ilə sülh çıxarıb narə-ədavəti *(silahlı ədavəti)* söndürərlər." (Rəsulzadə, 1992-a: 22).

M.Rəsulzadə bu məqaləsində V.N.Qoloşşapova birbaşa müraciət edir: "Ey vicdansız Qoloşapov! Bəsdir, bəsdir içdiyiniz insan qanları, bəsdir iki milləti bir-birilə çalışdırıb, sonra hər ikisini də badi-fənaya verdiyiniz! Bu qədər insafsızlıq, vəhşilik olmaz ki, siz edirsiniz!!.. Bu yazıq, sərnigün millətlərdən nə istiyorsunuz. Bunlara nə vermisiniz ki, ala bilmiyorsunuz? İnanın ki, bir vaxt millət mühakiməsinin qabağında durub, tutduğunuz işlərdən sual-cavab olunacaqsınız! Qorxun o gündən ey cəlladlar, ey insan qanına ətşan *(susamış)* olanlar!" (Rəsulzadə, 1992-a: 22).

M.Ə.Rəsulzadənin Qarabağın və Zəngəzur bölgələrinin general-qubernatoru təyin edilən V.N.Qoloşapovu sərt tənqid etməsi əbəs deyildi. Rus generalının münaqişə tərəflərinə eyni cür yanaşmaması, qərəzliliyi, ermənilərin törətdiyi cinayətlərin cəzasız qoyulması və əksinə, azərbaycanlılara qarşı sərt münasibət sonuncuların haqlı etirazlarına səbəb olurdu. 1906-cı ilin iyulunda Azərbaycan ictimaiyyətinin bir qrup nümayəndəsi (Məhəmmədağa Şahtaxtlı, Ömər Faiq Nemanzadə və b.) baş nazir P.A.Stolıpinə müraciət edərək V.N.Qoloşapovun "erməni inqilab komitəsi tərəfindən idarə olunduğu" üçün onun Şuşadan geri çağırılmasını xahiş etdilər (Cabbarov, 2022: 115). Analoji xahişlə P.A.Stolıpinə müraciət edən şuşalılar və Yevlax bəyləri də V.N.Qoloşapovu yalnız şəhərin müsəlman hissəsini atəşə tutmaqda günahlandırırdılar (Cabbarov, 2022: 115). Gəncənin nüfuzlu din xadimi, axund Məhəmmədəli Pişnamazzadə isə H.Z.Tağıyevin adına göndərdiyi teleqramda qeyd edirdi: "nə qədər ki Qoloşapov Şuşadadır, sakitlik gözləmək çətin olacaq." Yelizavetpolluların general-qubernatoru dəyişdirmək xahişi ilə canişinə yazdıqları teleqramlar barədə məlumat verən axund xahiş edirdi ki, H.Z.Tağıyev də eyni məzmunda müraciət ünvanlasın (Cabbarov, 2022: 116). Azərbaycanlıların general-qubernator haqqında aramsız şikayətləri, nəhayət ki, öz nəticəsini verdi və 1906-cı il avqustun sonunda V.N.Qoloşapov vəzifədən kənarlaşdırıldı.

M.Ə.Rəsulzadə "Bəlayi-əzim" məqaləsini sadə insanlara, azərbaycanlılarla ermənilərin "həqiqi sülhpərəst olan füqərayi-kasibə" təbəqəsinə xitabı ilə tamamlayır, onları ayılmağa, səslərini qaldırmağa, etiraz etməyə, "şeytan"ın əlində alət olmamağa çağırır. Maraqlıdır ki, müraciət konkret sosial təbəqəyə – fəhlələrə, kasıblara ünvanlansa da, məhz bu sosial təbəqənin "həqiqi sülhpərəst" adlandırılması sual doğurur, çünki erməni-azərbaycanlı qırğınlarının bütün mərhələlərində məhz aşağı təbəqələr hadisələrin ən fəal iştirakçıları və qırğınların əsas icraçıları idilər. Barışıq, sülhyaratma missiyasını bütün hallarda yalnız ziyalılar, din xadimləri öz üzərlərinə götürürdülər və qırğınların baş verdiyi bütün regionlarda bu belə idi. Görünür, M.Ə.Rəsulzadənin bu misraları yazmaqla tamam başqa məqsədi olub – o, sadə xalqa səslənməklə onu yuxarı təbəqənin əlində alət olmamağa çağırıb, dinc birgəyaşayışa dəvət edib. Məqalənin dərc edildiyi "Dəvət-Qoç" qəzetinin həmin nömrəsində M.Ə.Rəsulzadənin "Növhə" adlı şeiri də çap olunmuşdu. Şeirdəki iki bənd diqqəti cəlb edir:

"...Hökumət mayeyiifsad *(fitnə salma)*,
Ki, qan içməklədirmötad *(vərdiş edilmiş)*.
Bu cəngi eylədi icad,
Ki, etsin bizləri bərbad...
Qədim qonşu, iki millət,
Dolanmış mehrlə hər vəqt.
Nə üz verdi ki, bu hörmət,
Mübəddəl *(dəyişdirilmiş, əvəz edilmiş)* oldu bərxirəd *(fikir)*?" (Rəsulzadə, 1992-g:23).

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə yenə də qırğınları hökumət tərəfindən qurulan fitnə adlandıraraq, hər iki millətin bu vaxtadək həmişə mehriban yaşadığını vurğulayır və dolayısı ilə onları vuruşduran üçüncü qüvvənin olmasına işarə edir. Qırğınların yenicə başladığı vaxtlarda bu qiymətləndirmə, yəni azərbaycanlılarla ermənilərin əvvəllər sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması və hansısa "qara qüvvələr"in hər iki milləti vuruşdurması, düşmən etməsi fikri hardasa anlaşılan idi. Lakin qırğınların daha geniş, daha qanlı və amansız xarakter aldığı 1906-cı ildə bu fikrin təkrarən səsləndirilməsi, ermənilərin qırğınlarda açıq-aşkar həm təhrikedici, həm təşkilatçı, həm icraçı rolunun üzərindən sükutla keçilməsi və ənənəvi "üçüncü qüvvə", "şeytan", "qara əllər" versiyasının təkrarlanması M.Ə.Rəsulzadənin solçu qüvvələrə xas olan qiymətləndirmə ilə həmfikir olduğunu bir daha təsdiq edir.

3. M.Ə.Rəsulzadə Qırğınların Nəticələri Və Dərsləri Haqqında

1906-cı ilin sonlarına yaxın Cənubi Qafqazda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qırğınlar və nifaq nisbətən səngiməyə başlamışdı. Bu cəhəti qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə

"Təkamül" qəzetinin 16 dekabr 1906-cı il tarixli nömrəsində "Şeytan işinin nəticəsi" adlı məqaləsində yazırdı: "İki millətin ağaları və rəisləri, burjua kirvələr, bəylər və xanların arasında olan rəqabəti-iqtisadiyyə ilə hazırlanmış bir zəmində hökumət dəsti-qəddaranəsilə edilən erməni-müsəlman hadiseyi-facianəsi lillahülhəmd *(allaha şükür)* intihayə üz qoymaqdadır. Hər iki millətin ümumi arasında sülhpərəstlər artıb, millət xainlərinin, iki camaatin çəkişməsində, dalaşıb vuruşmasında öz səadət və rifahını düzəldən müftin və fəsadçıların arzu və istədiklərinin xilafi olaraq, hər iki tərəf də ataş və qılıncdan əl cəkib... İndi hər bir türk və erməni keçmiş qara günləri yadına salıb, o əqilsizlik, o vəhşaniyyət, o düşmənin hiyləsinə allanıb, öz əli ilə özünə quyu qazdığı məlanətli, nifrətli dövrü ürək yanğısı, cigərsuzişi ilə yad etməkdədir." (Rəsulzadə, 1992-h: 71).

M.Ə.Rəsulzadənin bu məqaləsində bir hissə xüsusi maraq kəsb edir. O, yazır: "..."şeytan" əlilə yapılan erməni-müsəlman müqatiləsi...bizə bir böyük səfalət, tükənməz fəlakət, yaddan çıxarılmayan rəzalət və həlakətyetirməkdədir. Budur, Qarabağ dağılmış, Zəngəzur talan olunmuş, yüzlərcə erməni və müsəlman kəndləri yağmaya getmiş, əkinəcəkləri əkməyə nə vaxt olub, nə də yerə səpməyə dən tapılmış. Minlərlə binəvalar çöllərdə qalıb "acından öldük, soyuqdan qırıldıq, eyinsanlar bizə imdad!" – deyə fəryadlarını asimana bülənd ediyorlar... Budur "şeytan" işinin nəticəsi! Budur "millətçiliyin" səmərəsi, budur müxtəlif maskalar altında gizlənən firqələrin zalimanə qəti-rəhmanə işləri!" (Rəsulzadə, 1992-h: 72). M.Ə.Rəsulzadə bu sözlərlə hökumətlə yanaşı ilk dəfə qırğınların baş verməsində dolayısı ilə, ad çəkmədən erməni millətçilərini də günahlandırır, sosial-demokratların inkar etdiyi "millətçiliyi" tənqid edir.

M.Ə.Rəsulzadə qırğınlardan zərər çəkmişlərə ianə toplamağın, yardım göstərməyin zəruriliyini vurğulayır. Amma təkcə bununla kifayətlənməməyi, hökumətdən də kömək göstərilməsinin tələb edilməyin zəruriliyini əsaslandırır: "Belə bir məqamda hökumətin borcudur ki, əhaliyə kömək edib onun dadına çatsın. Hökumət fəqət bundan ötrüdür ki, camaatə dar gündə kömək edib onu hər bir xətalardan mühafizə etsin. Lakin bizim hökumətimizdən bu vaxtadək camaatə nisbət bir kömək, bir ianə görünməyib və gözlənmir. Gərək biz camaat, biz Qafqaz camaati, vətənimizin səadət və gələcəyini nəzərə alıb, hökumətdən istəyək ki, bu fəlakətzadələrə töycünü bağışlamaqla onlara əkmək üçün dən verməklə, ucuz qiymət ilə məişət ləvazimatı satmaqla və ümumi işlər açmaqla kömək etsin!!" (Rəsulzadə, 1992-h: 73).

Nəhayət, M.Ə.Rəsulzadənin erməni-azərbaycanlı qırğınlarına dair sonuncu, "Milliyyət məsələsi" adlı məqaləsi "Təkamül" qəzetinin 16 dekabr 1906-cı il tarixli sayında dərc olunur. Bu məqalədə də M.Ə.Rəsulzadə özünün inqilabi ruhlu mövqeyinə sadiq qalaraq çar mütləqiyyətini baş vermiş qırğınların əsas təşkilatçısı sayır və həmin dövr bütün mətbu

çıxışlarında olduğu kimi hədəf seçdiyi Rusiya istibdadının milli məsələdə də ən qədim və köhnə üsullarından birini istifadə etdiyinə diqqət çəkərək yazır ki, imperiya "özünə tabe olan millətləri bir-biriləyağılaşdırıb və tutuşdurub və bununla müxtəlif millətlər arasında ziddiyyət və düşmənçilik salıyordu." (Rəsulzadə, 1992-f: 73). Belə ki, M.Ə.Rəsulzadəyə görə: "Hökuməti-mütləqə, yəni istibdad hökuməti, polisənin köməyi ilə qətl və qarətlər düzəldib cəmaətin əclaflarını Cənubi Rusiyada yəhudilərin, Qafqazda müsəlman və ermənilərin üstünə qalxızdı. Hökumət bu siyasəti ilə istiyordu ki, həmin bu üsul ilə çomaq və qorxu idarəsinin üzərinə cəmaət qəlbində olan nifrət və narazılığı yadlarından çıxarıb, məxluqi bir-birlərinə məşğul edərək özü asancasına tamam millətlərin üstündə sual və cavabsız hökm sürsün." (Rəsulzadə, 1992-f: 74).

Sonuç

Beləliklə, Azərbaycanın XX əsr tarixində baş vermiş ən faciəli hadisələrdən biri – 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınları dövrün digər mühüm hadisələri kimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin publisistikasında öz əksini tapmışdır. Milli münaqişənin səbəb və gedişinə dair birmənalı, bəzən ziddiyyətli yanaşmaları ilə bərabər M.Ə.Rəsulzadə bu mövzuya həsr etdiyi məqalələrində Cənubi Qafqazda mövcud olan milli, sosial, siyasi problemləri göstərmiş, xalqlar arasında sülhün və əmin-amanlığın ardıcıl tərəfdarı kimi çıxış etmişdir.

Kaynakça

Cabbarov, F. (2022). *Qarabağda və Zəngəzurda ilk erməni-azərbaycanlı münaqişəsi (1905-1906).* Bakı: Təhsil.

Rəsulzadə, M.Ə. (1992-a). Bəlayi-əzim. *Əsərləri. I cild.* Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.

Rəsulzadə, M.Ə. (1992-b). Daşnaksutunçuya rəddiyyə. *Əsərləri. I cild.* Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.

Rəsulzadə, M.Ə. (1992-c). Kənddə müsibət. *Əsərləri. I cild.* Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.

Rəsulzadə, M.Ə. (1992-d). İki nüktə. *Əsərləri. I cild.* Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.

Rəsulzadə, M.Ə. (1992-e). Mərəzimizin çarəsi. *Əsərləri. I cild.* Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.

Rəsulzadə, M.Ə. (1992-f). Milliyyət məsələsi. *Əsərləri. I cild.* Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.

Rəsulzadə, M.Ə. (1992-g). Növhə. *Əsərləri. I cild.* Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.

Rəsulzadə, M.Ə. (1992-h). Şeytan işinin nəticəsi. *Əsərləri. I cild.* Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.

Rəsulzadə, M.Ə. (1992-i). Yenə də müsibətmi?! *Əsərləri. I cild.* Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.

Vəzirov, A. (1906). Qarabağ əhvalatı. *İrşad.* S:14.

Галоян, Г.А. (1969). Сила интернационального единства (к событиям в Закавказье в начале 1905 года). *Историко-филологический журнал.* S:1.

Джаббаров, Ф (2018). *Армянский экстремизм на Южном Кавказе: вторая половина XIX- начало XX вв.* Баку: TEAS Press.

BENGİ
Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies
https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi
ISSN: 2717-6584

Mehmet Emin Rasulzade Düşününde Kafkasya Birliği ve Ermeniler

Caucasian Union and Armenians In the Thought of M.E. Rasulzade

doi: 10.58646/bengi. 1462015

Geliş/Received: 30 Mart 2024 **Kabul/Accepted:** 01 Mayıs 2024

Sevindzh Alieva*

Özet

Mehmed Emin Resulzade'nin doğumunun 140. yıl dönümünde, onun ülke tarihindeki rolü ve faaliyetlerine ilişkin sorular yeniden gündeme gelmiştir. Onun Azerbaycan Demoktratik Cumhuriyeti, Ermeniler ve Kafkasya Birliği`ne olan yaklaşımıdaha çok ilgi çeken konulardandır. Özellikle Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler, cumhuriyetlerin tanınması, Kafkasya'da Konfederasyon kurgusu meselesinde Ermenilerin eleştirisini görmek mümkündür. Fakat onların eleştirilerinin gerekçesiz olduğunu belirtmek gerekmektedir. Resulzade'yi Nazi Almanyası ile işbirliği yapmakla suçladılar ve bundanbaşka suçlayacak veya eleştirecek bir şey bulamadılar. Böyle asılsız varsayımlar elbette ciddiye alınmamalıdır. Peki Resulzade neden Ermenilerin bu tepkilerine odak noktası olmuştur? Bunun için 20. yüzyıl Azerbaycan tarihine dair önemli bir kaynak olan Mehmed Emin Resulzade'nin kendi eserlerine bakmak gerekmektedir. Eserlerde onun Ermenilere ve Ermeni meselesine ve Kafkasya'nın birleştirilmesine yönelik planlarını görebiliriz. Tüm bu konular çalışmada tartışmaya açılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Resulzade, Azerbaycan, Kafkasya Birliği, Ermenistan.

---

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Prof.Dr., Azerbaijan State Pedagogical University, e-posta: sevincaliyeva2000@gmail.com. Orcid: 0000-0003-0374-8551.

Atıf/Citation: Alieva, S. (2024). Mehmet Emin Rasulzade Düşününde Kafkasya Birliği ve Ermeniler. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 220-236.

Abstract

On the 140th anniversary of Mehmed Emin Resulzade's birth, questions regarding his role and activities in the country's history have come to the fore again. His approach to the Azerbaijan Democratic Republic, Armenians and the Caucasus Union are among the issues that attract more attention. It is possible to see the criticism of the Armenians, especially on the issues of relations between Armenia and Azerbaijan, the recognition of these republics, and the Confederation fiction in the Caucasus. However, it should be noted that their criticisms are unjustified. They accused Resulzade of collaborating with Nazi Germany and found nothing else to blame or criticize. Such unfounded assumptions of course should not be taken seriously. So why did Resulzade become the focal point of these reactions of the Armenians? For this, it is necessary to look at Mehmed Emin Resulzade's own works, which are an important source on the history of 20th century Azerbaijan. In his works, we can see his plans for Armenians, the Armenian issue and the unification of the Caucasus. All these issues are brought up for discussion in the study.

Keywords: Rasulzade, Azerbaijan, Caucasus Union, Armenia.

Giriş

20. yüzyılın başında Rusya İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik, politik, ulusal-kültürel sorunları daha da şiddetli hale geldi.Ulusal farkındalık, siyasi hareketlilik, mevcut durumdan genel memnuniyetsizlik ve toplumun ileri gelen kesiminin yeni hukuki devlet modelleri kurgulama, mevcut toplum modelinde değişiklikler gerçekleştirme arzusunda bir artış gözlemlenmektedir. Buna toplumdaki sosyo-politik eğilimlerin oluşmasını, aydınlanma hareketinin ve reform ıslahatlarının ortaya çıkmasını (19. yüzyılın ikinci yarısı - 20. yüzyılın başı) ve kapitalist ilişkiler ve burjuva-demokratik reform taleplerinin ortaya çıkışını eklediğimizde ülkenin geldiği durum daha iyi anlaşılacaktır.

Bu süreçler, büyük Rusya İmparatorluğu'nun valiliklerinden biri olan Kafkasya'yı da etkiledi. Kafkasya'nın uzun ve kanlı işgali, reform girişimleri, sömürgeleştirme ve Ruslaştırma politikalarının uyumsuzluğu 20. yüzyılın başlarında etkisini göstermeye başladı. Bütün bunlar, önde gelen ulusal halk figürlerini mevcut koşulları modernleştirmenin yollarını aramaya zorladı. Eğitim sisteminin modernleştirilmesi ihtiyacı ortaya çıktı. Ulusal basının oluşturulması, ulusal eğitim kurumlarının açılması, ulusal dillerin öğretilmesi konusu, Müslüman halklar ile Hıristiyanların eşit haklara yönelik çağrıları ve özgürlük talepleri giderek daha fazla dile getirildi. Güncel sorunlar tartışıldı ve yayımlar aracılığıyla siyasal, toplumsal ve ulusal düşünce şekillenmeye başlandı. Halkta milli duygular uyandı.

Kafkasya'nın Müslüman milletleri arasında bağımsızlık için ulusal kurtuluş mücadelesi düşüncesini oluşturan ve daha sonra buna öncülük eden önde gelen halk figürleri işte bu koşullar altında büyüdü. Bu ulusal liderlerden biri de Mehmed Emin Resulzade'ydi.

Resulzade, 1904 yılında kurulan ilk Azerbaycan siyasi birliği "Hümmet"in kurucularından biridir. Bu örgüt Rus okullarında okuyan Azerbaycanlı gençlerden oluşmaktaydı. "Örgütümüzün mensuplarında milli duyguları uyandırmaya çalıştık, anadilimizi, edebiyatımızı inceledik, Çarlığı kötüleyen şairlerimizin eserlerini okuduk, işçiler arasında devrimci ve ulusal içerikli broşürler dağıttık." (Свентоховский, 2001: 18). M.E. Resulzade, Rus İmparatorluğu'nun temellerini sarsan 1905-1907 devrimine katılanlardan biriydi. RSDİP (Rusya Sosyalist Demokrat İşçi Partisi) ve Hümmet'in beş bölgesel örgütünün toplantısına katıldı.

Aralık 1906-Mart 1907'de Bakü'de "Tekamül" adında bir Müslüman gazetesini çıkardı. Resulzade, devrin pek çok düşünürü gibi fikir ve kanaatlerini sadece gazete yazılarıyla değil, sanatıyla da dile getirmiştir.Şiirler ve oyunlar yazdı.1908 yılında "Karanlıktaki Işıklar" adlı oyunu sahnelendi ve diğer "Nagehan Bela" adlı oyunun çalışmaları tamamlandı.

Resulzade kendisinin de belirttiği gibi her türlü ilerlemenin temel kaynağı olan milli şuurun uyanmasına büyük önem veriyordu. O, 1913 yılından itibaren Müsavat partisinin ideoloğu oldu.

Şubat devrimi sonrasında Rusya Demokratik Cumhuriyeti'nin federalizminden bahseden M.E. Resulzade, Rus devletinin evrensel değerlere ve onu oluşturan ulusların gelişim özgürlüğüne dayanması gerektiğini belirtmekteydi. M.E. Resulzade'ye göre bağımsız bir Azerbaycan için milli bağımsızlık gerekliydi. Bu düşüncenin altında demokratik ulusal devlet inşası yatmaktaydı.

ADC (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti), Müslüman Doğu'da dinin devletten ve ayrılmasına dayanan ilk cumhuriyet oldu. O dönemin halkının dini bilincini de hesaba katarsak, bu ancak M.E. Resulzade'nin önderlik ettiği milli seçkinlerin Avrupa demokratik standartlarına olan sadakatiyle mümkündü (Абасов, 2001: 287).

Resulzade'in hizmeti, terakki ve milli kimlik kavramının geliştirilmesiydi. "Millet" kavramı, dini bir topluluk olan "ümmet" kavramından farklıdır: "dil, din, edebiyat, tarih ve geleneklerle birleşmiş bir insan topluluğudur. "Millet, M.E. Resulzade'nin haklı olarak belirttiği gibi, farklı bir toplumun en üst seviyesidir.

M.E. Resulzade'nin sosyalist görüşlerden ayrılışı sürgünde bulunduğu döneme denk gelmiş ve memleketine döndüğünde "İkbal" ve "Yeni İkbal" gazetelerinin sayfalarında yayınlanan yazılarla bunu belirtmiştir.

Resulzade, Türkçe`yi yabancı kelimelerden arındırılmış bir dil olmasını istiyordu. Hatta gazetelerin bu dilde basılmasına özen göstermekteydi (История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии, 2012: 185, 276, 297, 300). M.E. Resulzade, bilim ile din arasında hiçbir fark olmadığını savunmakta, milli kültür ile millet kavramlarını eşit olarak görmekteydi.Ulusal kültürü küresel kültürün bir parçası olarak kabul ediyordu. M.E. Resulzadey'e göre Müslüman halkların kültürel geri kalmışlığının nedeni, tüm kültürlerin birliğini sağlayan ve dünyanın geri kalanından izole olmasına yol açan dini algıların sağlam dini temellerden ayrılmasında görüyordu. O, halk kültürünün ulusal sınırlar içinde

kalmaması gerektiğine, diğer milletlerin kültürleriyle sürekli etkileşim halinde olması gerektiğine inanıyordu. Düşünür, laik eğitim veren yeni usul okulların da kurucularındadır. Resulzade, hem Doğu hem de Rus ve Avrupa edebiyatını ve kültürünü bilmeyi söylüyordu. Aynı zamanda milli şair ve yazarlarımızı yetiştirmek ve incelemek gerektiğini dedüşünüyordu (Расулзаде, 2010: 27).

A. Hüseyinzade ve Ziya Gökalp'in Türk halkının modernleşmesine ilişkin görüşleri, M.E. Resulzade'nin çıkardığı, Azerbaycan milli düşüncesinin ve Türklüğünün ana propaganda organı olan "Açık Söz" gazetesinin ilk sayısında verilmişti. M.E. Resulzade, ütopik Turan düşüncesinden vazgeçerek ortak kültürel Türk değerlerine odaklanmayı tercih etmekteydi.M.E. Resulzade köklü demokratik değişimlerin destekçisiydi (Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент, 1998: 40).

1. Kafkasya Birliği

M.E. Resulzade, Moskova'da düzenlenen Birinci Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'nde Müsavat partisinin başkanı olarak konuşma yapmış ve Rusya Demokratik Cumhuriyeti'nin federal ilkelerinden bahsetti. Nisan 1917'de Kafkas Müslümanlarının Birinci Kongresi'nde bölgesel özerklik taleplerini dile getiren kişi de M. E. Resulzade'ydi. Ve bu düşünce başarılı oldu.Moskova Kongresi'nin ardından sadece Kuzey Kafkasya'da değil, Azerbaycan'da da önemli bir olay yaşandı. 12 Mayıs'ta Gence'de Türk Federalist Partisi'nin kuruluş toplantısı yapıldı. 3 Haziran 1917'de federalistler ile Müsavat partisinin birleşmesiyle Türk Demokratik Federalist Fırkası Müsavat kuruldu. Kabul edilen bildirgede kitlelerin ekonomik ve sınıfsal çıkarlarının yanı sıra Türk halklarının ve Rusya'nın diğer halklarının ulusal ve kültürel özlemlerinin korunması gibi konular yeni partinin amacı olarak verilmişti. Rus kamuoyuna göre Türk milliyetçi örgütünün oluşumu Türkiye'nin çıkarları ve Türkçülük düşüncesiyle ilintiliydi. Müsavat`ın 1. Kurultayında (26-31 Ekim, Bakü) M.E. Resulzade, Müsavat Türk Demokratik Federalist Partisi Merkez Komite Başkanlığına seçildi (Алиева, 2013: 25-33).

Tüm Rusya Kurucu Meclisi'ne milletvekili seçildi.Ocak 1918'de Kurucu Meclis'in Bolşevikler tarafından feshedilmesinin ardından Transkafkasya'dan gelen milletvekilleri Tiflis'te toplandılar ve Şubat 1918'de M.E. Resulzade'nin de katıldığı Transkafkasya Seymi'ni kurdular. 26 Mayıs'ta Gürcistan heyeti, Seym'i terk ettiğini ve bağımsız bir devlet kurduğunu duyurdu. 27 Mayıs'ta Müslüman fraksiyonunun olağanüstü toplantısında M.E. Resulzade

başkanlığında Geçici Milli Şura kuruldu.28 Mayıs 1918'de Milli Şuranın ilk toplantısında Azerbaycan`ın cumhuriyetçi siyasi yapıya sahip bağımsız demokratik bir devlet olduğu ilan edildi.Başbakan F.H. Hoyski başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti Birinci Hükümeti kuruldu.Resulzade 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin oluşması sürecini başlatmasına rağmen lideri seçilemedi. Şunu da belirtelim ki, Bakü dahil Azerbaycan topraklarının bir kısmının, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımayan ve onu tehdit eden Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin (Bakü Komünü) kontrolü altındaydı.

M.E. Resulzade, hükümet ve parlamentonun aldığı tüm kararlarda ve güncel tüm tartışmalarda aktif rol aldı.Mesela Türk birliklerinin davet edilmesi, ADC'nin başkentinin Bakü'ye taşınması, Bakü Devlet Üniversitesi'nin açılması, ulusal nitelikli kadro yetiştirilmesi ve bilimin geliştirilmesi, Azerbaycan dilinin devlet dili olarak ilan edilmesi vb.

M.E. Resulzade, Kafkasya'nın Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'yı içerecek bir birlik devleti altında birleştirilmesini desteklemekteydi (Азербайджан, 1918: № 33). 1918-20 yıllarında Kafkasya'daki devlet kurumlarının birleştirilmesi yönünde çeşitli fikirler ortaya çıktı. O dönemde düşünür şunları söylemişti:" Azerbaycan'ı Kafkasya'nın konfedere bir parçası olarak, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'yı da içermesi gereken bir birlik devleti olarak hayal ediyorum..." (Азербайджан, 1918: № 33).

M.E. Resulzade, ADC`nin Kızıl Ordu'nun tarafından işgalinden sonra tutuklandı (Мамед ЭминРасулзаде. Сборник произведений и писем, 2010: 9, 19). Halk Komiserliği başkanı İ.V.Stalin'in emriyle M.E. Rasulzade serbest bırakıldı ve Moskova'ya gönderildi. 29 Kasım 1920'de M. E. Resulzade, Stalin'in tavsiyesi üzerine Halk Komiserliği'nde basın komiseri olarak işe başladı. Bununla birlikte o, Halk Komiserliği'ne bağlı Moskova Şarkiyat Enstitüsü'nde Farsça dersleri veriyordu.

1922 yılında M.E. Resulzade gizlice Petrograd'dan Finlandiya'ya, oradan Fransa'ya, sonra da Türkiye'ye kaçtı.M.E. Resulzade, İstanbul'da "Azerbaycan Cumhuriyeti" kitabını yayınladı (1923). 1923-27 yıllarında M.E.Resulzade'nin editörlüğünde İstanbul'da "Yeni Kafkasya" dergisi yayımlandı.Moskova'nın protestolarının ardından dergi kapatıldı ve M. E. Resulzade Avrupa'ya gitti. Bir süre Varşova ve Berlin'de yaşadı. Müsavat Partisinin Dış Temsilciliğine ve Milli Azerbaycan Merkezi Başkanı oldu.O, uluslararası örgüt

“Prometheus”un bir üyesiydi ve burada Rusya’nın zulmettiği milletlerin temsilcilerinden biriydi (Расулзаде, 2010: 9, 19).

M.E. Resulzade sürgünde Kafkas Konfederasyonu fikrini savunmaya devam etti.1922 yılının sonlarında İstanbul’a dönen M.E. Resulzade, Kafkasya’nın birleştirilmesi konusunda Türk hükümetinden destek almaya çalışıyordu.Ona göre “siyasi ve hatta daha fazla ekonomik fırsatlara sahip bağımsız bir Kafkasya, uluslararası dünya siyaseti açısından büyük önem arzedecektir.” (Расулзаде, 1930: 62).

M.E. Resulzade, Türk hükümetine Kafkasya muhacirlerini koordine etmeyi önerdi. Ekim 1924’te İstanbul’da Kafkas göçmenlerinden tarafından Kafkas Federalistleri Komitesi kuruldu. Ekim-Kasım 1924’te Paris’te Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya temsilcileri Kafkas Konfederasyonu şeklinde bir devlet birliğinin kurulması yönünde karar kabul etti. Ermeniler ise bu fikri tartışmayı bile reddetti. Ekim 1924’te İstanbul’da Kafkas Konfederalistleri Komitesi kuruldu. Hatta bir noktada bu düşünceye Türk makamlarında da ilgi uyandırmayı başardı. Ancak Türk-Sovyet ilişkileri ısındıkça, özellikle iki ülke arasında 17 Aralık 1925’te dostluk ve tarafsızlık anlaşması imzalandıktan sonra Ankara bu konuya olan ilgisini tamamen kaybetti. O andan itibaren M.E. Resulzade, Kafkasya’nın birleşmesi düşüncesiyle ilgilenen Avrupalı temsilciler ile aktif olarak işbirliği yapmaya başladı (Алиева, 2020: 14-18).

Komite daha sonra Paris’e taşındı.Kafkasya ve Ukrayna halklarının savunmasına yönelik yayın organı olan “Prometheus” dergisinin ilk sayısı orada çıktı.Bu dergi Haydar Bammat’ın Paris’teki dairesinde derlenmiş ve adını onun kişisel girişiminden almıştır. Haziran 1925’te Paris Kafkas Komitesi, birleşik bir Kafkas Komitesi’nin kurulmasına önayak oldu. Nihayet 15 Haziran 1926’da İstanbul’da Kafkas İstiklal Komitesi (KİK) kuruldu.Komitenin üyeleri bunlardı: M.E. Resulzade, M. Vakilov (Azerbaycan’dan), Said Şamil ve Alihan Kantemir (Kuzey Kafkasya’dan), N. Ramişvili ve N. Magalaşvili (Gürcistan’dan). M.E. Resulzade’nin anılarında “Kafkas İstiklal Komitesi’nin İstanbul’da örgütlendiği ve buna Kafkas Konfederasyonu fikrini savunan Azerbaycan’ın temsilcilerinin aktif olarak katıldığı” söylenmektedir (Расулзаде, 2010: 140). Türk yönetiminin sergilerdiği tavır nedeniyle komite, faaliyetlerini Paris’e taşıdı.14 Temmuz 1934’te Brüksel’de düzenlenen Kafkas halkları konferansında Kafkas Halkları Konfederasyonu’nun kurulmasına ilişkin anlaşma imzalandı.

1930 yılında Resulzade, “Kafkas Dağlıları” dergisinde yayınlanan “Kafkas Birliği Sloganı Altında” başlıklı makalesinde şunları söylemektedir:” Kafkas halklarının birliği ve Kafkas Konfederasyonu’nun bağımsızlığı fikrinin uygulanmasının gerekliliğine dair tam anlayışımız, nihai zaferimizin kesin garantisidir.”

Ocak-Şubat 1935’te Paris’te Prometheus hareketinin Kafkasyalıların yönetim organının reformu üzerine bir konferans toplandı. KİK kaldırıldı ve Kafkas Konfederasyonu Konseyi (KKK) kuruldu (bir tür sürgündeki pan-Kafkasya hükümeti). Başkanlık Divanı, üç Kafkas cumhuriyetinin her birinden bir temsilciyi içeriyordu (Azerbaycan’dan M.E. Resulzade).

M.E. Resulzade ve onun gibi düşünenler Avrupa ülkelerinin yardımına güvenmekteydiler. Resulzade, Kafkasya siyasi göçünden oluşan tek bir koalisyon oluşturmaya çalışmaktaydı. O, Gürcü ve Kuzey Kafkasyalı siyasi muhacirlerle birlikte 11-16 Aralık 1952 tarihleriarasında Münih’te bir Pan-Kafkasya konferansı düzenledi. Tüm muhacir örgütlerinin faaliyetleri 1934 Kafkas Cumhuriyetleri Konfederasyonunun Kuruluşuna İlişkin Pakt’ın ana hükümlerine göre yönlendirildiğini belirtmek gerekir (Балаев, 2009: 196-197, 208, 215-216; Абуталыбов, 2011: 30-35).

M.E. Resulzade ömrünün sonuna kadar tüm Kafkasya’nın birleştirilmesi fikrini destekledi. Fikirlerini sadece makale ve kitaplarında dile getirmekle kalmıyor, aynı zamanda Avrupa’da bu konuda konuşmalar da yapıyordu.

M.E. Resulzade, Azerbaycan’ın ve tüm Kafkasya’nın bağımsız yaşamasının ve kalkınmasının gerekliliğini göstermeye çalışmaktaydı (Расулзаде, 2010: 13-14, 22, 31).Kafkasya’nın kaderini ve Kafkasya’da Türklüğün ortaya çıkışını anlatıyordu.Çarlığı ve tiranlığı devirme, hak ve özgürlük talep etme fikri böyle doğdu.M.E. Resulzade, “Türklerin birleşmesi fikrinin Azerbaycan’ın Kafkasya Konfederasyonu’na girmesine engel olamayacağına” inanıyordu (Расулзаде,1930: 7). Aynı zamanda Azerbaycanlılar da ayrı bir ulusal devlet kurmaya çalışıyordı.

M.E. Resulzade, kendisinin ve arkadaşlarının Rus halkına karşı hiçbir düşmanlığının olmadığını, hatta onlar için “iyi dileklerde” bulunduğunu vurguladı.O, “bizi kendi arabasına bindirmeye zorlayacak ve hayatlarımızı istediğimiz şekilde inşa etmemizi ve kültürel gelişimimizi engelleyecek Rus emperyalizminin düşmanıydı.”Rusya’ya sadakat Kafkasya’nın bağımsızlığıyla bağdaşmıyordu (Расулзаде, 1930: 4, 8-9).

Hatırlayalım ki Ekim 1917'den sonra Kafkasya bölgesinin önde gelen temsilcileri Güney ve Kuzey Kafkasya'da bağımsız siyasi kurumların oluşmasında aktif rol almışlardı. Ancak Kafkas Konfederasyonunun kurulması amacıyla yapılan görüşmeler sonuçsuz kaldı.Tarihigelişmeler, Kafkasya'nın ilk devlet yapısı olan Transkafkasya Seymi'nin 20. yüzyılın başında uyumsuzluğunu göstermiştir.Kafkasya konferansına yönelik girişimler bile Azerbaycan ile Ermenistan, Ermenistan ile Gürcistan arasındaki toprak anlaşmazlıkları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı.Gürcülerin Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarına rağmen Denikin tehlikesi nedeniyle 16 Haziran 1919'da Azerbaycan ile Gürcistan arasında askeri-savunma konusnda anlaşması imzalandı.

Birleşme projeleri yalnızca Azerbaycan ile Dağlı Cumhuriyeti arasında tartışıldı, ancak tarihi olaylar nedeniyle tam hayata geçirilemedi. Gerçi bu iki devleti birbirine bağlayan projeler defalarca hazırlandı.Kafkasya'nın geri kalan devlet ve siyasi kurumlarının Kafkasya bölgesinin birleşmesi için en azından teorik bir proje ortaya koyamaması, bu cumhuriyetlerin çöküşünü önceden belirledi.Ancak Kafkasya'nın birleşmesi ve bağımsızlığı kurgusu, Kafkasya muhacirleri arasında tartışmalı da olsa uzun süre müzakere konusu olmuştur.Sonuçta her cumhuriyet birer birer düştü.Birleşme fikri, M.E. Resulzade'nin hayatı boyunca savunduğu güvenlik ve bağımsızlık amacını koruyabilen güçlü, bağımsız bir devletin yaratılması anlamına geliyordu.

1928'de Varşova`da, Rusya'dan gelen ulusal muahcir gruplarından oluşan bir topluluk - Rusya'nın Ezdiği Halklar Birliği "Prometheus", kuruldu (merkezi Paris'). Önce M.E. Rasulzade, ardından da Kuzey Kafkas Dağlıları Halk Partisi'nden Tausultan Şakmanov buraya liderlik etmişti (Расулзаде, 2010: 140).

Amerikan Senatosu'nun 23 Nisan 1929 tarihli özel komisyon tasarısına göre, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı, "Kafkas cumhuriyetlerinin (Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya) ulusal hükümetlerine, geçici olarak görev yapmak zorunda kalacak bir diplomatik temsilci atayabilirdi fakat onların topraklarını Bolşeviklerin işgali altındaydı."(Расулзаде, 2010: 140).

14 Temmuz 1934'te Brüksel'de Kafkas halklarının bir konferansı düzenlendi. Azerbaycan'ı M.E. Resulzade ve A. Topçubaşov, Kuzey Kafkasya`yı Çulikov, Şakmanov ve Sunjev temsil etti. Kafkas Halkları Konfederasyonu'nun kurulmasına ilişkin anlaşma imzalandı. Belgede varılan anlaşmanın şu noktaları açıklandı:

1) Konfederasyona dahil tüm cumhuriyetlerin çıkarına olacak dış politika, ilgili yetkilere sahip kurum tarafından uygulanacaktır.
2) Konfederasyonun sınırlarının savunulması, genel komuta altındaki milli ordulardan oluşan silahlı kuvvetlerine emanet edelecektir.
3) Anlaşmaya imza atanlar arasındaki tüm anlaşmazlıklar, tahkime veya kararları bağlayıcı olan Konfederasyon Yüksek Mahkemesine götürülecektir.
4) Anlaşmaya taraf olanların oluşturduğu uzman komite, Konfederasyon tüzüğü taslağını hazırlamaya başlayacak ve bu taslak kongrede tartışmaya sunulacaktır.

Başkanlık Divanı'nda Azerbaycan (M.E. Resulzade), Gürcistan (K. Jordaniya) ve Kuzey Kafkasya'dan (M.G. Sunjev) temsilciler yer aldı.

1939 yılında Alman hükümeti Berlin'de Dr. Ahmeteli'nin önderliğinde "Gürcü Bürosu"nu kurdu. Daha sonra "Kafkasya Bürosu" adını aldı. Almanya'da "Özgür Kafkasya" planı hazırlandı.15 Nisan 1942'de Almanya'nın "eşit müttefiki" statüsünü alan Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya halklarının Özgürlük Komiteleri kuruldu. "Kafkasya" Reichscommissariat'ına şunların dahil edilmesi planlandı:

- Gürcistan ve Azerbaycan SSC,
- Stavropol bölgesi,
- Tüm Kuban,
- Kabardey-Balkar ve Terek'e komşu bölgeler - Çeçenistan-İnguşetya,
- Kabardey-Balkar ve Dağıstan.

Ağustos 1942'de Çeçenistan-İnguşetya'da Sovyet yönetimine karşı ayaklanmalar başladı. Bundan önce bölgede 1920-30'lu yıllarda da ayaklanmalar gerçekleşmişti.

Mahirbek Şeripov (1943'te öldürüldü) liderliğindeki Çeçen isyancılar Sovyetler Birliği'ne savaş ilan etti.Kasım 1941'de Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan-İnguşetya ve Dağıstan topraklarında isyanlar ve protestolar başladı.Ocak 1942'de Çeçenistan lideri Hasan İsrailov'un (Terloyev) önderliğinde, Kafkasya'da özgür Federal Cumhuriyet yaratmak amacıyla askeri-siyasi bir örgüt kuruldu - Kafkas Kardeşlerin Özel Partisi (Alman mandası altındaki Kafkasya kardeş halkları). Kuzey Kafkasya halklarının temsilcilerinden Kuzey Kafkasya topraklarına asker gönderilmesi planlandı (Абрамян, 2006: 19-132). Fakat

Alman askeri yönetiminin planlarında Kafkasya bölgesindeki durum dikkate alınmadı.Kafkasya'nın pek çok halkı faşistlerle işbirliği yapmakla suçlanarak baskılara maruz kaldı ve yaşadıkları yerlerden sürüldü.Aynı zamanda Kafkasya halkları, İkinci Dünya Savaşı zamanı faşizme karşı mücadelede eşi benzeri olmayan bir kahramanlık gösterdi.

Alman temsilciler uzun süredir Resulzade'yi kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Altı aylık konuşmalardan sonra ona Dresden'de profesörlük teklif ettiler.Türk gazeteci Uğur Mumcu, Almanların Resulzade`yi ne parayla, ne şöhretle, ne de mevkiyle ele alamadıklarını yazmaktaydı.Resulzade'nin Almanlarla işbirliğini kabul etmesinin tek şartı Azerbaycan'ın bağımsızlığıydı.Ancak Almanlar buna hiçbir şekilde razı olmadılar ve Berlin'e yeni siyasi muhacirlerin gelişini organize ederek Resulzade'yi onlardan uzaklaştırma politikası yürüttüler (Балаев, 2009: 254-256).

1947 yılında M.E. Resulzade Türkiye'ye taşındı.Ankara'daki Azerbaycan Milli Merkezi'nin başkanlığını yaptı. 1949 yılında Resulzade Azerbaycan Kültür Derneği`ni organize etti.1952'den itibaren "Azerbaycan" yıllığını yayınlamaya başladı.18 Aralık 1952'de M.E. Resulzade, Münih'te düzenlenen konferansın ve Azerbaycan Milli Merkezi'nin başkanı olarak konuşma yaptı.

1920-30'lu yıllarda M.E. Resulzade, "Yeni Kafkasya", "Azeri Türk", "Odlu yurt", "Azerbaycan yurt bilgisi", "Kurtuluş", "Azerbaycan" dergileri, "Bildiriş" ve "İstiglal" gazetelerini yayınladı."Asrımızın Siyavuşu" (İstanbul, 1922), "Azerbaycan Şairi Nizami" (Ankara, 1951), "Azerbaycan Cumhuriyeti" (İstanbul, 1922), "Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı" (Berlin, 1936) "Azerbaycan Kültür Gelenekleri" (Varşova, 1938), "Rus Edebiyatından Örnekler" tercüme kitabı (İstanbul, 1912), M. Gorkin'in hikâyelerinin tercümeleri (Bakü, 1914), "Demokrasi" kitabı (Bakü, 1914)), 1917) "Panturanizm ve Kafkasya Problemi" (Paris, 1930), "Çağdaş Azerbaycan Tarihi" (Ankara, 1951), "Stalin'le Konuşmalardan Hatıralar" (Ankara, 1954) ve bunlar gibi birçok eser yayınlamıştır.

1938-39 yıllarında M. E. Rasulzade'nin "Azerbaycan'da Sovyet Terörü ve Ulusal Direniş" (1938) başlıklı iki makalesi "Prometheus" dergisinde yayımlandı ve metni "Das Problem Aserbeidschan" (Berlin, 1938) adlı kitabında yer aldı. Azerbaycan'ın ulusal bağımsızlığı fikrinin sadık hizmetkarı 6 Mart 1955'te Ankara'da vefat etti.

2. Ermeni Meselesi

Resulzade, "Azerbaycan Cumhuriyeti" adlı eserinde Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı ve dışişleri komiseri Stepan Şaumyan hakkında şunları yazmıştır:"Şaşırtıcı olan, müsavat ideolojisi konusunda tehditkar bir tavır alan Bolşevik hükümetinin Transkafkasya temsilcisi Şaumyan'ın, işgal altındaki Türkiye topraklarında Ermenistan'ın özerklik ilanına ilişkin Lenin tarafından imzalanan kararnameyi cebinde taşımasıdır. Bu fermana göre Şaumyan, "mazlum Ermeni halkının yüzyıllardır kurguladığı milli fikri hayata geçirmek için" Ermeni örgütlerine yardım sağlamayı taahhüt etmişti. Büyük olasılıkla, Şaumyan'ın elindeki bu belgenin etkisiyle, Şehir Duması'ndaki Kurucu Meclis'i dağıtan Bolşevikleri makineli tüfekler ve bombalarla tehdit eden Taşnaksutyun'un partisi, şimdi onlarla yakın temasa geçerek askeri bir ittifak kurdu.Şaumyan başkanlığındaki Bakü İşçi ve Asker Şurası, Ermeni alaylarının ve Taşnaksutyun partisinin yardımını sağladı ve Müslüman örgütlere karşı acımasız taktiklere başladı.Önlerinde serbestçe dolaşan Ermeni alayı askerlerini ve Müslüman alayını örgütlemek için Tiflis'ten gelen subayların polislerce gözaltına alındığını gören Müslüman halk, doğal olarak öfkelenmek zorunda kaldı.Nihayet gün geçtikçe büyüyen ve 17 Mart'tan 21 Mart'a kadar süren 1918 olaylarının sebebi haline gelen bu provokatörün attığı kıvılcımla bölge ateşlendi." (Расулзаде, 2010: 48).

Böylece M.E. Resulzade, Bolşevik liderini açıkça Ermeni askerleri ve Taşnaklarla işbirliği yapmakla suçladı ve onları 1918'deki kanlı Mart olaylarının tetikleyicileri olarak nitelendirdi. Resulzade, Bolşeviklerin Ermeni alaylarının da katılımıyla Bakü ve birçok vilayette 10 bine yakın Müslümanı öldürdüğünü belirtti. O, Ermenileri "Rusya'nın Türklere karşı geleneksel müttefikleri" olarak nitelendirdi. Eserinde Sovyet tarihçiliğinin iddia ettiği gibi Mart olaylarının sınıfsal niteliğine ilişkin tezi tamamen reddetmiştir.Resulzade, bu olayları açıkça "savunmasız Müslümanların acımasızca katledilmesi" olarak değerlendirdi. Olayları şöyle anımsıyordu: "Toplar, makineli tüfekler, Ermeni askerlerinin yaylım ateşi, uçaklar, savaş gemilerinden atılan ateşler; her şey Müslümanların yaşadığı bölgeleri hedef alıyordu. Adetaüzerlerine ateş yağdı, cehennem indi." (Расулзаде, 2010: 49). Resulzade daha 1921 yılında Azerbaycan'da ve Türkiye'de yaşanan olaylar arasındaki bağlantıya dikkat çekmişti. Ona göre kanlı katliam, Ermeniler tarafından "Rus birliklerinin işgal ettiği Türk topraklarında, ardından Kars bölgesi ve Erivan ilinde" Müslümanlara karşı gerçekleştirildi.

Resulzade'ye göre Yüzbaşı Movsesian ve General Areşev'in Kars bölgesinde Müslümanlara karşı yaptığı katliamlar, Dünya Savaşı sırasında (1915) Rus Kazaklarının yaptığı dehşetleri unutturmuştur.Resulzade, benzer haberlerin Erivan vilayetinden de geldiğini belirtmektedir. Kanıt olarak da Transkafkasya Seymi'nin Erivan'daki olayları araştırmak ve mağdurlara yardım sağlamak üzere gönderdiği heyet başkanının raporunu göstermektedir. İbrahim Ağa'nın aktardığı raporda, Ermenilerin 211 Müslüman köyünü yok ettiği, mülteci sayısının 100.000'e ulaştığı belirtilmektedir. Düşünür bu olayın tesadüfi değil, Ermeni ulusal çoğunluğunun sağlanmasına yönelik özel bir plana göre gerçekleştirildiğinin altını çizmektedir (Расулзаде, 2010: 49).

Resulzade ayrıca Transkafkasya Seymi'nin Ermeni temsilcilerinin davranışları hakkında da bilgi vermektedir. Eserinde, Ermeni askeri Amazasp Avetisov ve Rus topçu Petrov'un Şamahı, Salyan, Lenkeran, Guba, Navai ve Kürdemir'in Müslüman halkına neler yaşattıkları ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Gence tehlikedeydi. Resulzade, Karabağ Ermenilerinin Bakü Bolşevikleriyle birleşerek tüm Azerbaycan'ı ateşe vermek için tek bir plan hazırladıklarını yazmaktaydı. Şaumyan'ın gazetesinden alıntı yapıyordu: "Özerklik elde edeceksiniz ama yıkım olacak." Yani Bolşevikler ve Ermeniler, Azerbaycan Müslümanlarının özerkliğine karşı birleşik cephe olarak hareket etmekteydiler.

Trabzon'da Transkafkasya hükümeti ile Türk tarafı arasındaki görüşmede Türkler Dünya Savaşı'nda önceki sınırların kabul edilmesini teklif etti. Müslümanlar temsilciler Brest-Litovsk`a uyacaklarına dair tutum sergilediler. Buna göre Transkafkasya hükümeti, askeri tazminat karşılığında bir zamanlar Ruslar tarafından Türklerin elinden alınan üç ilden vazgeçmek zorunda kalacaktı.Zaten Kars, Ardahan ve Batum Brest-Litovsk Antlaşması gereği Bolşevik hükümeti tarafından Türkiye'ye verilmişti. Ermeniler ve Gürcüler "Savaşsız Türkiye'ye teslim olmayacağız" dediler.Bu durumda Müslümanların durumu çok zordu. Durumun ciddiyetinin farkına varan Trabzon barış heyeti, Ermeni, Gürcü ve Türk temsilcilerinin oy birliğiyle Türkiye'nin ültimatomunu tartışmaya açtı.Ancak Gürcü Menşeviklerin ve Ermeni Taşnakların çoğunlukta olduğu Seym savaş kararı aldı. Konferans sona erdi, savaş başladı ve heyet Tiflis'e döndü.Ancak heyet yoldayken savaş fiilen sona erdi ve Türkler kazandı. Gegeçkori hükümeti düştü ve yerine barışsever (Çhenkeli) kabine geldi. Batum'da yeni görüşmeler başladı (Расулзаде, 2010: 53-55). Resulzade, Transkafkasya

birliklerinin yenilgisine ve teslim olmasına Türkiye'den nefret eden Ermenilerin sebep olduğunu açıkça ifade etti.

Resulzade, Bolşeviklerin ve Taşnakların Kafkas Müslümanlarına karşı yaptıkları zulümlere Transkafkasya Seymi`nin tepkisizliğini de göz ardı etmedi.Resulzade, Nuri Paşa komutasındaki Türk birliklerinin Müslüman halkın özgürleştirilmesindeki yardımını detaylı bir şekilde anlattı. Resulzade Direktuvarın (Sentrokaspi diktatörlüğüne atıfta bulunarak - Temmuz 1918'de Baksovyet'in istifasından sonra Bakü'nün Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirilmesine kadar Bakü'de faaliyet gösteren hükümet) İngilizlerin Bakü'ye davetini ve Almanların Türk birliklerinin Gürcistan üzerinden Bakü'ye ilerlemesini geciktirmesini detaylı bir şekilde tasvir ediyordu. Bu nedenlere göre Bakü'nün kurtuluşunun 15 Eylül'e ertelendiğini yazıyordu.

Resulzade'nin "Azerbaycan Cumhuriyeti" adlı eserinde de 7 Aralık 1919'da Azerbaycan Parlamentosu'nun açılmasının engellenmesinde Ermenilerin rolü anlatılmaktadır. Resulzade, Ermeni örgütünün düşmanlığının ve inatçılığının çok açık olduğunu belirtmektedir. Hükümet başkanı F.H. Hoyski, Müsavat partisi ve Milli Şura`da çoğunlukta olan sol grup liderleriyle birlikte Rusların ve Ermenilerin hükümete katılabileceğini söylediler. Resulzade, İngiliz işgal komutanlığının Azerbaycan hükümetiyle tam bir mutabakat içinde olduğunu belirtmektedir. Azerbaycan Parlamentosu'nda sadece 85 milletvekili vardı. 10 yer Ermeniler, geri kalanı ise Türkler, Ruslar vb. Aitti (Расулзаде, 2010: 69).

Resulzade, İngilizlerin önderliğiyle Nahçıvan ve Karabağ'ın Azerbaycan'la idari ilişkisinin tanınmasına ilişkin anlaşmanın sağlandığının mümkün olduğunu kaydetmektedir (Расулзаде, 2010: 64). Ermeniler İngilizlerin bu tutumunun beğenmediler. "Bugüne kadar İngiliz komutanlığını öven Rusya ve Ermenistan basını, bir gün önce taptıklarılarına karşı kaba bir şekilde hakaret etmeye ve küfretmeye başladı." (Расулзаде, 2010: 54-55). Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni gruplar Rus ordusunun bir parçası olarak faaliyet gösteriyor ve bu nedenle kendilerini İngilizlerin müttefiki olarak görüyorlardı.Ermeniler, İngilizlerin Kafkasya'ya davet edilmesinden yanaydı ve "Ermeni meselesinde" onların desteğini umuyorlardı. Ancak İngilizler, Ermenilerin umutlarını yerine getirmeyerek onların öfkeli tepkisine neden oldu.

Resulzade ayrıca, Azerbaycan parlamentosunun İngiliz komutanlığından, Biçerahov'un Rus birliklerinin ve müttefik güçlerin parçası olmayan ve kamu düzenini bozmaktan başka bir

fayda sağlamayan Ermeni birliklerinin Azerbaycan'dan çekilmesi yönündeki talebini kabul ettiğini belirtmektedir. Bu nedenle Biçerahov alayı 48 saat içinde Bakü'den ayrılmalı ve Ermeni birliklerini dağılmalıydı (Расулзаде, 2010: 64).

M.E. Resulzade, pan-Kafkasya entegrasyonu ve Kafkas Konfederatif Birliği'nin kurulmasına yönelik çeşitli projeleri açıkça desteklemekteydi (Абуталыбов, 2011: 12). Bilindiği üzere Ermeniler 1918-19'da güney cumhuriyetlerinin konferanslarını boykot etmişlerdi. 16 Haziran 1919'da Azerbaycan-Gürcistan arasında Savunma Antlaşması'nın imzalanmasının sonra Ermenistan hükümetine de benzer bir antlaşma teklif edildi. Fakat onlar bu teklifi reddettiler. Azerbaycan parlamentosu, Ermeni siyasetçilerin isteksizliğine rağmen Ermenistan'la mevcut sorunlara barışçıl bir çözüm bulunmasını umuyordu. Bu amaçla 25 Nisan 1919'da Tiflis'te düzenlenen Transkafkasya konferansına katılmış, 1920'de Bakü'de Ermenistan-Azerbaycan konferansını organize etmiştir. Bu konferansta Azerbaycan hükümeti, Transkafkasya Cumhuriyetlerini yabancı güçlerden korumak için Transkafkasya Konfederasyonu`nun kurulmasını önerdi (Расулзаде, 2010: 75). Ancak Ermeniler her zamanki gibi birleşme girişimlerini protesto ettiler.

Hatta muhaceretteki Ermeni temsilcileri Azerbaycanlılara yönelik saldırılar devam etmiş ve Türklere karşı birbiri ardına çeşitli eserler yayınlamışlardır. M.E. Resulzade Azerbaycan halkının çıkarlarını savunarak onlara karşı çıkıyordu.Zarevand'ın "Türkiye ve Panturanizm" ve A. Khondkaryan'ın "Türkiye'nin Hizmetinde" adlı eserlerini eleştirdi.Bu eserlerde, Türk-Tatar ayrılıkçılarının asıl hedefinin hayatlarını düzenlemek değil, Rusya'yı bırakıp Türkiye'ye katılmak olduğu belirtilmektedir (Расулзаде, 1930: 3). Resulzade ise her zaman Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı fikrini savunmaktaydı.

Resulzade, eserlerinde Kafkasya'daki Müslüman halklara karşı yapılan adaletsizlikleri de göstermiştir.Ermeni ve Gürcülerin Çarlık döneminde askerlik yaptığını, dolayısıyla fiziki varlıklarını korumaya yönelik modern askeri yöntemlere aşina olduklarını belirtmiştir. Müslümanlar ise Hanlıklar döneminde kullandıkları savunma yöntemlerini bile unutmuşlardır. 1918-20'de çok sayıda Hıristiyan albay ve general vardı.Buna karşılık Azerbaycanlı subaylar parmakla sayılabilecek kadar azdı (Расулзаде, 2010: 66).

Ermeni kilise okulları ve Gürcü soylularının teşkilatlarına bağlı milli okullar uzun yıllar Ermeni ve Gürcü eğitimini yaygınlaştırırken Müslümanlara böyle bir ayrıcalık tanınmamıştı.

Milli eğitim, eski usulle özel okullarda ve cami medreselerindeki öğretimle sınırlıydı (Расулзаде, 2010: 60).

Resulzade, Azerbaycanlıların ayrı bir milli devlet yaratmaya çalıştıklarını sürekli vurguladı.Dolayısıyla bunu ancak "Rus emperyalizminin gönüllüleri veya Rusya'nın köleleri" algılayamazdı (Расулзаде, 1930: 8). Düşünür, Ermenilerin Rus yurtseverliği, sadece Rus edebiyatını ve basınını fetişleştirmeleri karşısında şaşırdığı ifade ediyordu. M.E. Resulzade, Ermenileri Rus emperyalizmini savunmakla suçladı.Rusya`daki Ermenileri, Türkiye'deki Ermenilerle aynı kaderin beklediğini belirtti. M.E. Resulzade, Ermenilerle Farsların Türkiye'ye karşı bilinçsiz düşmanlığa ve komşularına karşı düşmanlığa dayanan "Aryan birleşmesi" konusuna da şüpheyle bakmaktaydı. Ermenilerin Rusya'dan ayrılarak İran'a katılması düşününün de onu şaşırttığını vurgulamıştı (Расулзаде, 1930: 11).

Sonuç

Resulzade hayatı boyunca Azerbaycan halkının ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı için çabaladı. Aynı zamanda Kafkasya entegrasyonu fikrini de desteklemiş, manevi ve etik potansiyeli nedeniyle Ermenilerin Kafkas Konfederasyonu projelerine katılmasına hiçbir zaman karşı çıkmamıştır.Ermenilerin Azerbaycan Parlamentosu'na katılımına ve Cumhuriyetin yönetimi altındaki yaşamlarına karşı da konuşmamıştır. Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlığına ve devletine karşı çıkan Ermeni milliyetçilerinin tutumu yapıcı değildi.

Kısaca Mehmed Emin Resulzade milliyetçi değildi, hayatı boyunca Rusya'nın tüm tutsak halklarını, özellikle Kafkasya halklarını ortak düşman olan Bolşevizme karşı birleşmeye çağırmıştı.

Kaynakça

Абрамян Э. (2006). Кавказцы в Абвере. Москва.

Азербайджан, 12 ноября (30 октября) 1918, № 33.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. (Документы и материалы) (1998). Баку: Азербайджан.

Айдын Балаев (2009). Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). Москва: Издательство «Флинта».

Али Абасов (2001). Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии, Азербайджан и Россия: общества и государства. Москва.

Алиева Севиндж (2013). Планы по объединению Кавказа и позиция М.Э.Расулзаде// Роль России в исторических судьбах народов Кавказа. Материалы международной научной конференции (26-27 февраля 2013 г., г. Махачкала). Махачкала: АЛЕФ.

Алиева Севиндж (2020). Мамед Эмин Расулзаде о дашнаках// Qafqazşünasların 2-ci Beynəlxalq Forumu 2nd International Forum Of The Caucasus Studies Scholars, 23-24 May / May, 2019, Bakı / Baku, 1-CiKitab, Bakı.

История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX - начало XX века) (2012). Самарканд.

Мамед Эмин Расулзаде (2010). Сборник произведений и писем/ Сост., предисл. и примеч. С.Исхаков. Москва: Флинта.

Рамиз Абуталыбов (2011). Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация. Москва: Изд-во социально-политическая мысль.

Расулзаде М.Э. (1930). О Пантуранизме В связи с кавказской проблемой. С предисловием Н.Жордания. Париж: К.Н.К.

Расулзаде Мамед Эмин (2010). Азербайджанская Республика, Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем/ Сост., предисл. и примеч. С.Исхаков. Москва: Флинта.

Свентоховский Тадеуш (2001). Становление национальной идентичности в Азербайджане, Азербайджан и Россия: общества и государства. Москва.

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

Tarih ve Kimlik Meselesi Bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve Milli Devlet Kuruculuğu

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Milli Dövlət Quruculuğu ("Tarix Və Şəxsiyyət" Məsələsi Kontekstində)

Muhammed Emin Rasuolzade And National State Building (In The Context Of The Issue Of "History And Individual")

doi: 10.58646/bengi. 1462163

Geliş/Received: 31 Mart 2024 **Kabul/Accepted:** 01 Mayıs 2024

Kamran Novruz İsmayılov*

Özet

Makalede kişiliğin tarihteki yeri ve rolü konusuna kısaca değinilmekte ve her kişiliğin tarihteki yeri ve rolünün ancak içinde yaşadığı ve faaliyet gösterdiği ortamın koşulları dikkate alındığında anlaşılabileceği vurgulanmaktadır. Kişiliğin tarihteki rolü büyük ölçüde kalabalığın örgütlenmesine bağlı olsa da liderin aynı zamanda bu kalabalığın çıkarlarının ifadesi olarak hareket edebilmesi ve onu yönlendirebilmesi gerekir. Ancak çoğu durumda sosyal süreçlerin gelişim yönü liderin kişisel özelliklerine bağlıdır. Bu açıdan bakıldığında tarihin çalkantılı dönemlerinde belirleyici olan kişilik, en zor koşullarda ise belirleyici olan ise önde gelen kişilerdir.

Muhammed Emin Resulzade, sadece Azerbaycan'da değil, ilerici sosyo-politik görüşleri ve siyasi faaliyetleriyle Türk dünyası tarihinde ebedi bir sayfa açmış seçkin bir şahsiyettir. 1918 yılında Resulzade, Azerbaycan'ın ilk milli devleti olan Cumhuriyetin kurulmasında ve

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Doç.Dr., AMEA Tarix İnstitutu, e-posta: ismayilov-kamran@mail.ru. Orcid: 0000-0001-5486-7126.

Atıf/Citation: İsmayılov, K.N. (2024). Tarih ve Kimlik Meselesi Bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve Milli Devlet Kuruculuğu. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 237-262.

Azerbaycan milletinin siyasi varlığının tesis edilmesinde çok değerli hizmetlerde bulunmuştur. Azerbaycan milli demokratik hareketinin ve milli devletçiliğinin teorik ilkelerini geliştiren ve bu devletin kurulması sürecine doğrudan öncülük eden tek kişi oydu. Bu açıdan bakıldığında Muhammed Emin Resulzade sadece Azerbaycan'ın değil, dünya tarihinin olağanüstü şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilebilir.

Muhammed Emin Resulzade, Azerbaycan'ın milli devlet yapılanmasının ana isimlerinden biriydi ve Cumhuriyetin ilk başkanı seçildi. Cumhuriyetin var olduğu yıllarda ülkenin önde gelen siyasi gücü olan Müsavat Partisi'nin ve Meclis'in Müsavat grubunun başkanı olarak demokratik devlet sisteminin kurulmasında aktif rol aldı. M.A. Resulzade, devlet inşasında yakın katılımın yanı sıra gazetecilik faaliyetlerini de sürdürmüş ve Azerbaycancılık ideolojisinin teorik ve bilimsel temellerinin hazırlanmasında önemli rol oynamıştır.

Xülasə

Məqalədə tarixdə şəxsiyyətin yeri və rolu məsələsinə qısa nəzər salınır və vurğulanır ki, hər bir şəxsiyyətin tarixdə yeri və rolu yalnız yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi mühitin şərtləri nəzərə alındıqda dərk edilə bilər. Tarixdə şəxsiyyətin rolu kütlələnin mütəşəkkilliyindən çox asılı olsa da lider həm də bu kütlənin maraqlarının ifadəçisi rolunda çıxış etməyi və onu yönəltməyi bacarmalıdır. Lakin, bir çox hallarda ictimai proseslərin inkişaf istiqaməti məhz liderin şəxsi xüsusiyyətlərindən asılı olur. Bu baxımdan məhz şəxsiyyət tarixin təlatümlü çağlarında müəyyənedici amilə çevrilir, ən çətin şərtlərdə məhz görkəmli şəxslər həlledici söz sahibinə çevrilirlər.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mütərəqqi ictimai-siyasi baxışları, siyasi fəaliyyəti ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasının tarixində əbədi səhifə açmış görkəmli şəxsiyyətdir M.Ə. Rəsulzadə 1918-ci ildə Azərbaycanın ilk milli dövlətinin - Cümhuriyyətin yaradılmasında, Azərbaycan millətinin siyasi varlığının təsbit edilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. O, həm Azərbaycan milli demokratik hərəkatının və milli dövlətçiliyinin nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlamış, həm də bu dövlətçiliyin bərqərar olunması prosesinə bilavasitə rəhbərlik etmiş tək səxsiyyət olmuşdur. Bu baxımdan Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni təkcə Azərbaycanın deyil, dünya tarixinin fenomenal şəxsiyyətlərindən biri hesab etmək olar.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın milli dövlət quruculuğunun əsas simalarından biri olmuş, Cümhuriyyətin ilk rəhbəri seçilmişdir. Cümhuriyytin mövcudluğu illərində ölkənin aparıcı siyasi qüvvəsi olan Müsavat partiyasının və Parlamentin Müsavat fraksiyasının sədri kimi o demokratik dövlət sisteminin bərqərar olunmasında fəal iştirak etmişdir. Dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etməklə yanaşı M.Ə.Rəsulzadə publisistik fəaliyyətini də davam etdirmiş, Azərbaycançılıq məfkurəsinin nəzəri-elmi əsaslarının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: Tarix Və Şəxsiyyət, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Dövlət Quruculuğu, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Azərbaycançılıq Məfkurəsi.

Abstract

The article takes a brief look at the issue of the place and role of personality in history and emphasizes that the place and role of each personality in history can be understood only if the conditions of the environment in which it lives and operates are taken into account. Although the role of the personality in history is highly dependent on the organization of the crowd, the leader must also be able to act as the representative of the interests of this crowd and direct it. However, in many cases, the direction of development of social processes depends on the personal characteristics of the leader. From this point of view, it is the personality that becomes the determining factor in the turbulent times of history, and in the most difficult conditions, it is the prominent people who become the decisive ones.

Muhammad Amin Rasulzadeh is an outstanding person who opened an eternal page in the history of the Turkic world not only in Azerbaijan, but with his progressive socio-political views and political activities. In 1918, Rasulzade rendered invaluable services in establishing the first national state of Azerbaijan - the Republic, and establishing the political existence of the Azerbaijani nation. He was the only person who developed the theoretical principles of the Azerbaijani national democratic movement and national statehood, and directly led the process of establishing this statehood. From this point of view, Muhammad Amin Rasulzadeh can be considered one of the phenomenal personalities of not only Azerbaijan, but also world history.

Muhammad Amin Rasulzade was one of the main figures of Azerbaijan's national state building and was elected the first head of the Republic. During the years of existence of the republic, he actively participated in the establishment of the democratic state system as the chairman of the Musavat party, the leading political force of the country, and the Musavat faction of the Parliament. In addition to closely participating in state building, M.A. Rasulzade also continued his journalistic activities and played an important role in the preparation of the theoretical and scientific foundations of the ideology of Azerbaijanism.

Key words: History and Individual, Muhammad Amin Rasulzadeh, State Building, Azerbaijan Republic, Ideology of Azerbaijanism.

Giriş

Tarixi proseslərin gedişatına bir çox amillər təsir göstərir. Bu amillər arasında ictiasi-siyasi fəaliyyətlə məşğul olan şəxsiyyət amili mühüm yer tutur. Şəxsiyyətin tarixin gedişinə təsiri onun arxalandığı kütlənin sayından və mütəşəkkilliyindən birbaşa asılıdır. Buna görə də görkəmli şəxsiyyət qeyri-adi istedadla yanaşı, kütləni arxasınca aparmaq üçün həm də təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Heç bir ictimai-siyasi qüvvə, təşkilat, qrup əgər öz siyasi liderinə malik deyilsə, qarşısına qoyduğu məqsədlərə çata bilməz. Lakin istedad və qabiliyyət də bəzi hallarda kifayət etmir. Bunun üçün cəmiyyətin inkişafı gedişində bu və ya digər şəxsiyyətin həll etməli olduğu vəzifələr də gündəlikdə durmalıdır. Görkəmli şəxsiyyətlərin tarix səhnəsinə çıxması obyektiv şərtlərlə, müəyyən ictimai ehtiyacların yetişməsi ilə şərtlənir. Belə ehtiyaclar məhz tarixin həlledici anlarında yaranır. Tarixi proseslərin gedişinə nəzər salarkən istər istəməz şəxsiyyətin bu proses və hadisələrdə rolu haqqında suallarla üzləşməli olursan. Təhlil etmək üçün müraciət etdiyin tarixi hadisənin baş verməsi qaçılmaz idimi, şəxsiyyətin iştirakı olmadan da bu hadisələr, dəyişiklər baş verəcəkdimi? Aydındır ki, tarixi yaradan insanlardır. Bu isə öz növbəsində tarix fəlsəfəsinin əbədi problemi olan qanunauyğunluqla təsadüfin qarşılıqlı əlaqəsi problemini ortaya çıxarır ki, bu problem də birbaşa tarixdə şəxsiyyətin rolu məsələsi ilə əlaqədardır.

Əsas hissə: Müasir elm tarixi hadisələrin qabaqcadan təyin olunması İfatallğı) ideyasını rədd edir və gələcəyin çox sayda alternativlərdən ibarət olmasını qəbul edir. Bu baxımdan tarixdə şəxsiyyətin rolu həmişə aktual olmuşdur. Tarixdə bir çox dəyişikliklərin və hadisələrin baş verməsinin müəyyən şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu inkar etmək mümkün deyildir. Buna görə də şəxsiyyətlərin rolu bir sıra tarixi məqamlarda müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Kritik anlarda məhz liderlərin fəaliyyəti müxtəlif alterrnativlərin və meyllərin taleyini həll edir. Bununla yanaşı liderlərin fəaliyyəti və müvəffəqiyyətləri də hadisələrin cərəyan etdiyi zamanın xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Bu baxımdan əlbəttə, Azərbaycan xalqının İ Dünya müharibəsinin sonlarında yaranan qlobal dəyişiklərə, xüsusən Rusiya imperiyasının çöküşündən sonra regionda yaranmış geosiyasi dəyişikliklərə nə dərəcədə hazır olub olmaması tarixçiləri daim düşündürən məsələdir. Bu kontekstdə M.Ə.Rəsulzadə və onun məsləkdaşlarının fəaliyyətinin olmayacağı təqdirdə bu dəyişikliklərin hansı istiqamətdə gedəcəyi və Azərbaycan xalqı üçün hansı nəticələrə gətirib çıxaracağı ilə bağlı suallara cavab vermək çətin olardı.

Tarix elminin əsas konsepsiyalarından biri də tarixi asılılıqdır. Bu konsepsiyaya görə bütün hadisə və proseslər konkret tarixi şəraitdən asılı olub, yalnız onların baş verdiyi spesifik tarixi kontekstə izah oluna bilər. Tarixi asılılıq (şərtilik) konsepsiyasına görə hər bir dövrün öz spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur ki, bu xüsusiyyətlər təfəkkür tərzini, dəyərləri, sosial münasibətləri və siyasi strukturları şərtləndirir. Bununla yanaşı, tarixi asılılıq determinizm və ya nəticənin əvvəlcədən bəlli olması anlamına gəlmir, bu, hər şeydən əvvəl tarixdə müxtəlif amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğunu göstərir. Tarixi asılılıq prinsipi tarixi hadisələrin baş verdiyi konkret zamanın və məkanın siyasi, iqtisadi, coğrafi, mədəni və sosial şərtlərini hökmən nəzərə alınmasını tələb edir. Lakin şəxsiyyət təkcə müəyyən şərtlər daxilində fəaliyyət göstərmir, həm də bu şərtləri meydana gətirir. Bu baxımdan Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkül tapmasını təkcə dünyada və regionda baş vermiş ictimai-siyasi prosesləri deyil, daha geniş tarixi kontekstdə, o cümlədən Azərbaycanın bu hadisədən əvvəl təqribən 50 illik inkişaf tarixinin şərtlərini nəzərə almadan dərk etmək mümkün deyildir. Bu şərtləri müəyyən mənada "yaradan" da elə Azərbaycanın o zamankı tarixi şəxsiyyətləri olmuşlar.

G. Plexanov hesab edirdi ki, şəxsiyyətin rolu və onun fəaliyyət hüdudları yaşadığı cəmiyyətin mütəşəkkilliyindən birbaşa asılıdır. Yalnız ictimai münasibətlərin imkan verdiyi zaman və məkan daxilində şəxsiyyətin xarakteri inkişafın əsas amilinə çevrilir [17, c. 322]. Deməli, hər bir şəxsiyyətin tarixdə yeri və rolu yalnız yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi mühitin şərtləri nəzərə alındıqda dərk edilə bilər.

Böyük insanların tarixdə rolunu şişirdən volyuntarist konsepsiya tərəfdarları şəxsiyyətlərin tarixin gedişini istədikləri kimi dəyişdirməyə qadir olduqlarını iddia edirlər. Məsələn, ingilis filosofu Tomas Karleyl dünya tarixini böyük insanların bioqrafiyası kimi təsəvvür edirdi. Kütlə isə əksər hallarda böyük əlində alət kimi çıxış edir.
Determinist-fatalist nəzəriyyə isə əksinə, şəxsiyyətin tarixdə yaradıcı rolunu inkar edərək, hər şeydə taleyin hökmünü axtarır.

Marksizm də tarixin qanunlarının invariantlığını iddia edərək bu qanunların istənilən şərtlər daxilində gerçəkləşdiyini, buna görə də tarixdə şəxsiyyətin rolunun şişirdilməsinə qarşı çıxırdı. Marksizmin ən görkəmli nəzəriyyəçilərindən biri olan G. Plexanov görə şəxsiyyət tarixin qaçılmaz gedişinə öz fərdi izini qoya bilər, lakin tarixin qanununu dəyişə bilməz, əgər hətta tarixdə mühüm rol oynamış şəxsiyyət olmasaydı belə, onu hökmən başqası əvəz edəcəkdi və eynilə həmin tarixi rolu yerinə yetirəcəkdi.

L.Novak hətta görkəmli şəxsiyyətlərin belə tarixi prosesdə böyük rol oynadığını qəbul etmir və qeyd edir ki, əgər dahi şəxsiyyətin tarixi prosesin digər amilləri, parametrləri ilə yolları

kəsişmirsə, bir fərd olaraq bu şəxsiyyət öz özlüyündə tarixi prosesin gedişinə təsir göstərmək iqtidarında deyildir (Nowak, 2009: 82).

Lakin bu iki ifrat nəzəriyyələrdən başqa üçüncü yanaşma da var. Bu yanaşmanın ifadəçilərindən olan H.Rapoport 1899-cu ildə yazırdı ki, şəxsiyyət tarixi inkişafın həm səbəbkarı, həm də məhsuludur (Раппопорт, 1899:47).

Tarixdə şəxsiyyətin və kütlənin qarşılıqlı münasibətləri məsələsi olduqca mürəkkəb fəlsəfi problemdir. Aydındır ki, tarixidə şəxsiyyətin rolu o zaman artır ki, kütlə onun arxasınca gedir, özü də mütəşəkkil və yekdil qüvvədir. Lakin bunun üçün lider həm də bu kütlənin maraqlarının ifadəçisi rolunda çıxış etməyi və onu yönəltməyi bacarmalıdır. Bu baxımdan şəxsiyyətin (liderin) gücü bir sıra hallarda bu şəxsiyyətin təmsil etdiyi təşkilatın və qrupun gücündən asılı olur. Adətən, öz tərəfdarlarını daha sıx birləşdirən lider uğur qazanır. Lakin, əlbəttə bu o faktı da inkar etmir ki, bir çox hallarda ictimai qüvvənin istiqaməti məhz liderin şəxsi xüsusiyyətlərindən asılı olur. Bu baxımdan məhz şəxsiyyət tarixin təlatümlü çağlarında müəyyənedici amilə çevrilir, ən çətin şərtlərdə məhz görkəmli şəxslər həlledici söz sahibinə çevrilirlər. Deməli, şəxsiyyətin rolu kütlə və liderlərin vahid qüvvəyə çevrildiyi anda daha yüksək olur. S.Huk «Tarixdə qəhrəman. Hüdudların və imkanların tədqiqi" əsərində belə bir nəticəyə gəlir ki, şəxsiyyətin fəaliyyəti həqiqətən yaşadığı mühitin şərtləri və cəmiyyətin xarakteri ilə məhdudlaşır, digər tərəfdən isə şəxsiyyətin rolu cəmiyyətdə inkişafında alternativlərin ortaya çıxdığı zaman mühüm dərəcədə artır. S.Huk tarixdə təsadüflərə və ehtimallara, onların şəxsiyyətin rolu ilə əlaqəsinə böyük əhəmiyyət versə də, bütün tarixin təsadüflər dalğası kimi təqdim edilməsi cəhdlərinə qarşı da çıxır. O qeyd edir ki, bir çox alternativlərin olduğu şəraitdə daha doğru alternativin seçilməsi də çox zaman məhz liderin (liderlərin) keyfiyyətindən, qətiyyətindən asılı olur. Doğrudan da 1918-ci ildə Azərbaycan xalqının qarşısında bir neçə alternativlər mövcud idi: Rusiyanın tərkibində muxtariyyət statusu; Cənubi Qafqaz konfederasiyonu; Osmanlı dövləti ilə birləşmək; Sovet Rusiyasının tərkib hissəsinə çevrilmək; despotik idarə üsulu altında yaşamaq və ən nəhayət, demokratik, dünyəvi respublika yaratmaq. Azərbaycanın o vaxtkı tarixi şəxsiyyətləri məhz sonuncu variantın xalqın ümdə maraqlarına cavab verdiyini dərk edərək bütün İslam şərqində ilk demokratik dövlətin əsasını qoymaqla, həm də alternativlər seçimində şəxsiyyətlərin rolunun mühümlüyünü isbat etmiş oldular.

Şəxsiyyətin dövlətlərin yaranması prosesində də rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünya ictimai elmində (tarix, fəlsəfə, sosiologiya) bu istiqamətdə bir sıra diqqəti cəlb edən tədqiqatlar işıq üzü görmüşdür. Bu planda siyasi antropologiyanın neoevolyusionist

istiqamətinin nümayəndələri olan M.Salinz, E.Syervis, R.Karneyro, H.Klassen kimi müəlliflərin dövlətin yaradılmasında tarixi şəxsiyyətlərin rolu haqqında bir çox maraqlı mülahizələri mövcuddur. Son vaxtlar alternativ, kontrfaktual tarix nəzəriyyəsi geniş yayılmağa başlamışdır. [Гринин, 2011]. Bu nəzəriyyə mövcud olmayan sssenarilər şəraitində hipotetik alternativləri tədqiq edir və "bu və ya başqa şəxsiyyət olmasaydı nə baş verə bilərdi, proseslər hansı istiqamətdə inkişaf edə bilərdi?" kimi suallara cavab tapmağa çalışır. Araşdırılan problemlə bağlı məsələn, bizim üçün maraqlıdır: əgər Rusiya imperiyası dağılmasaydı və ya Osmanlı dövləti I Dünya savaşında qalib gəlsəydi Azərbaycanın taleyi necə olacaqdı? və s.

Müxtəlif şəraitlərdə şəxsiyyətin rolu ilə bağlı mülahizələr belə bir ideyaya əsaslanır ki, bu rol müxtəlif şərtlərdən və vəziyyətlərdən, həmçinin hadisələrin baş verdiyi yerin və zamanın, eləcə də şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq nəzərə çarpmaz və ya böyük ola bilər Məsələn, totalitar (avtoritar) və demokratik cəmiyyətlərdə şəxsiyyətin rolu müxtəlifdir. Cəmiyyət çox da möhkəm və sabit deyilsə və cəmiyyətin köhnə dayaqları daha çox sarsılıbsa, ona ayrı-ayrı şəxsiyyətlər daha çox təsir göstər bilərlər. Demokratik cəmiyyətlərdə isə əksinə, alternativlərin mövcudluğu, dəyişikliklərin mümkünlüyü, hakimiyyət qollarının bir birinə nəzarət etmələri və bir-birilərindən asılılığı şəraitində şəxsiyyətlərin rolu daha az gözə çarpır. Başqa sözlə, şəxsiyyətin rolu ilə cəmiyyətin sabitliyi və möhkəmliyi tərs mütanasibdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi liderinin kim olması ilə bağlı indiyədək davam edən mübahisələr də məhz bu kontekstdən dəyəndirilməlidir. Çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cümhuriyyətdə demokratiyanın, çoxpartiyalılığın və hakimiyyət bölgüsünün reallığı şəraitində hansısa siyasi xadimin şəriksiz lider statusuna iddia etməsinə əslində yer qalmırdı.

Tarixin mürəkkəb, dəyişkən dönəmlərində şəxsiyyətlərin rolu, fərdi keyfiyyətləri bəzən həlledici amilə çevrilir. İnqilabi dəyişiklərdən, köhnə qaydaların süquta uğramasından sonra şəxsiyyətlərin qeyri-sabit, amorf cəmiyyətə təsiri bir sıra hallarda nəzarətsiz, proqnozlaşdırılmayan xarakter da ala bilər. Hakimiyyətdə möhkəmləndikdən sonra iqtidar cəbhəsində liderlər arasında siyasi mübarizə və qarşıdurma da başlaya bilər.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin təcrübəsi aşağıdakı fəlsəfi aforizmin həyatiliyini də sübut etdi: "cəmiyyətlər doğulanda məhz liderlər respublikanın institutlarını yaradırlar. Daha sonra isə institutlar liderləri yaradırlar". Doğrudan da milli dövlət quruculuğu prosesində Cümhuriyyət həm də öz gənc liderlərini ortaya çıxardı ki, onlar Azərbaycanın yeni siyasi elitasını təşkil etdilər.

Liderlər arasında qarşılıqlı münasibətlər, həm də dövlətin və ölkənin gələcək inkişaf yollarının (alternativlərin) seçilməsi ilə də bağlı ola bilər. Şəxsiyyətin rolu burada da müstəsna dərəcədə

böyük ola bilər. Cümhuriyyətin istər yaranış dövründə, istərsə də son aylarında siyasi partiyalar və liderlər arasında dövlətin gələcəyi, xarici oriyentasiya məsələsi ilə bağlı yaranmış ziddiyyətlər bunun bariz sübutudur. Əgər Cümhuriyyətin ilk günlərində Osmanlı hərbi dairələrinin təzyiqi nəticəsində yaranmış siyasi böhrandan ("ilhaq" məsələsi) kompromis yol tapılaraq çıxmaq mümkün olsa da, Cümhuriyyətin süqutu ərəfəsində Sovet Rusiyası ilə münasibətlər əksinə, siyasi elitada dərin qarşıdurma yaratmış və bu qarşıdurmanın yaratdığı hakimiyyət böhranı əslində dövlətin süqutunun əsas səbəblərindən biri olmuşdu.

1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə: Milli Dövlətçiliyə Aparan Yol

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ideoloji baxışları, publisistik, ictimai-siyasi fəaliyyəti haqında çox yazılıb. Bu tarixi şəxsiyyətin Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində yeri və rolu ilə bağlı da kifayət qədər tədqiqatlar aparılıb. Xüsusən 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə M.Ə. Rəsulzadənin geniş siyasi fəaliyyəti də bu dövrün tarixi ilə maraqlananlar üçün sirr deyil. Bununla yanaşı elə indinin özündə də Cümhuriyyətin yaradılmasını kollektiv fəaliyyətin məhsulu hesab edərək Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülündə M.Ə. Rəsulzadənin roluna və xidmətlərinə kölgə salmaq, "Cümhuriyyət liderləri arasında ayrı-seçkilik salmaq olmaz" iddiası ilə milli hərəkatda və dövlət quruculuğunda liderlik mövqeyini sarsıtmaq cəhdləri ilə üzləşirik. Əlbəttə, Cümhuriyyətin bərqərar olmasında, milli dövlətin otuşdurulmasında, bütövlükdə "Azərbaycan millətinin siyasi varlığının təsbit edilməsində" (M.Ə.Rəsulzadə) F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, N.Yusifbəyli başda olmaqla dövrün ictimai-siyasi xadimləri, ziyalıları əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Bu şəxsiyyətlərin hər birinin dövlətçilik tariximizdə öz yeri, öz mövqeyi vardır. Lakin öz fəaliyyətində milli demokratik hərəkatın və milli dövlətçiliyin nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlamış və bu dövlətçiliyin bərqərar olunması prosesinə bilavasitə rəhbərlik etmiş tək səxsiyyət, heç şübhəsiz, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Ümumiyyətlə, dünya tarixi yeni dövlətin ideoloji əsaslarını hazırlayaraq bu dövlətin quruculuğunda da iştirak etmiş tək-tük şəxsiyyət tanıyır. Ağıla Sovet Rusiyasının banisi Vladimir Lenindən başqa kimsə gəlmir. Bu baxımdan MƏR təkcə Azərbaycanın deyil, dünya tarixinin fenomenal şəxsiyyətlərindən biridir desək ifrata varmarıq.

Hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq M.Ə.Rəsulzadə publisistik fəaliyyəti ilə böyük bir məfkurənin – milli inkişaf, milli dirilik məfkurəsinin əsas prinsiplərini ortaya qoymuş, eyni zamanda coşqun ictimai-siyasi, təşkilatçılıq fəaliyyəti ilə Azərbaycanın gələcək siyasi elitasının formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. Bir qədər sonra Müsavat partiyasının Azərbaycan milli-demokrati hərəkatının aparıcı qüvvəsinə çevrilməsində M.Ə.Rəsulzadənin 1913-cü ildə

bu partiyaya rəhbər seçilməsi həlledici rol oynadı. “Dirilik” məcmuəsində “Milli dirilik” silsilə məqalələrində o təkcə inkişafın ideoloji-nəzəri konsepsiyasını ortaya qoymadı, eyni zamanda milli idealların əməli gerçəkləşdirilməsi üçün konkret vəzifələri müəyyənləşdirdi.

Məhz millətin ümdə arzu və ümidlərinin ifadəçisi olması, eləcə də liderlik qabiliyyəti M.Ə.Rəsulzadəni hələ 1917-cil il Fevral inqilabından əvvəl, tarixi hələ XIX əsrin ortalarından A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi ilə başlamış, sonra isə Ə.b.Hüseynzadə, Ə.b.Ağayev, Ə.M.Topçubaşov, N.Nərimanov və başqa ziyalılarımız tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş yenişəlmə hərəkatının şəriksiz liderinə çevirmişdi. Xalqın mədəni-mənəvi həyatında baş verən mütərəqqi dəyişikliklər onda milli hisslərin oyanmasında, milli şüurun inkişafında və bütün bunların məntiqi nəticəsi olaraq milli hərəkatın yaranmasında mühüm rol oynadı. Məhz bu dövrdə Şimali Azərbaycanda millətləşmə prosesi sürətlənərək milli hərəkatın tədricən ümmətçilikdən milliyyətçilik mərhələsinə keçməsinə şərait yaratdı ki, bu prosesdə aparıcı sima heç şübhəsiz M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Hələ 1915-ci ildə dünyanın xəritəsinin hökmən dəyişəcəyini, Azərbaycan türk millətinin də bu dəyişikliyə hazır olmasının zəruriliyini bildirən M.Ə.Rəsulzadə bunun üçün ilk növbədə çağdaş dövrün mütərəqqi elmi, fəlsəfi fikri ilə silahlanmağı, “zamanə adamı” olmağı əsas şərt hesab edirdi. O zamankı siyasi senzuranın sərt qadağalarına baxmayaraq M.Ə.Rəsulzadənin “sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyyət vücuduna çalışmaq”, “türk və müsəlman olaraq müstəqil yaşamaq” sözləri əslində milli müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırış oldu. 1918-ci ildə Cümhuriyyət quruluşlu milli dövlətin meydana gəlməsi əslində bu çağırışın əmələ keçməsinin, Azərbaycanda milli hərəkatın ideoloji mahiyyətinə çevrilmiş “Azərbaycançılıq” ideologiyasının həyatiliyinin məntiqi nəticəsi idi. Bu ideologiyanın şəriksiz banisi isə M.Ə.Rəsulzadədir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycançılıq uğrunda aparılan çoxillik mücadilənin, milli dövlət idealının özünütəsdiqi idi. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Azərbaycan istiqlal məfkurəsi Azərbaycanın muxtariyyəti şüarı altında, konkret siyasi proqram şəklində meydana atıldı.

Fevral inqilabından sonra cərəyan edən proseslər əslində müstəqil dövlətin yaradılması yolunun tərkib hissəsi oldu. Xüsusən Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayı və Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayı, bu qurultaylarda qəbul edilmiş qərarlar M.Ə.Rəsulzadənin təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, bütün Rusiya türklərinin milli siyasi, mədəni ehtiyaclarının ideoloquna çevrildiyini təsdiq etdi. Ümumiyyətlə, adı çəkilən qurultayların materialları M.Ə.Rəsulzadə bir tarixi şəxsiyyət kimi səciyyələndirilməsi baxımından qiymətli mənbələrdir. M.Ə.Rəsulzadənin qurultayda demokratik dövlət idarəçiliyi, insan azadlıqları, qadın hüquqları, dövlət-din münasibətləri, maarif, mədəniyyət, dil, etnos, millət məsələləri ilə bağlı irəli sürdüyü

ideyalar bu gündə öz aktuallığını saxlamaqdadır. Məhz onun irəli sürdüyü "demokratik federativ respublika" və "milli-məhəlli muxtariyyət" prinsipləri Rusiyanın dövlət quruculuğunun ən münasib forması olaraq qəbul edilmişdi.

1917-ci ilin coşqun hadisələri M.Ə.Rəsulzadə bir siyasi xadim olaraq yeni keyfiyyətlərini üzə çıxardı. Qısa zamanda onun rəhbərlik etdiyi Müsavat Partiyası Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi təşkilatlarından biri olaraq milli hərəkatın aparıcı qüvvəsinə çevrildi. 1917-ci ilin iyununda Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyasının Müsavat Partiyası ilə bir siyasi partiyada (Türk Ədəmi Mərkəziyyət partiyası Müsavat) birləşməsi zamanı siyasi nüfuzu nəzərə alınaraq M.Ə.Rəsulzadə birləşmiş partiyanın lideri seçilmişdi. Həmin ildə keçirilmiş seçkilərin, o cümlədən yerli hakimiyyət orqanlarına, Bakı Sovetinə və Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilərin nəticələri də bu partiyanın siyasi həyatda öz mövqe tutduğunu təsdiq etdi. Azərbaycan milli hərəkatına qarşı aparılan güclü əks təbliğata, şəhər əhalisinin milli tərkibinin uyğunsuzluğuna baxmayaraq Bakı sovetinə keçirilən seçkilərdə (1917-ci ilin oktyabrı) Müsavat partiyası bütün seçicilərin 40 faizinin səsini qazanaraq birinci yer tutmuşdu [16]. Həmin ilin noyabrında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilmiş seçkilərin nəticələri isə Müsavat partiyasının təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanları arasında aparıcı siyasi qüvvə olduğunu göstərdi. Baxmayaraq ki, seçki komissiyaları və məntəqələri əsasən iri şəhərlərdə, qəza və dairə mərkəzlərində yaradılmış, böyük kənd kütlələri faktik olaraq seçki prosesindən kənarda qalmışdı səsvermənin nəticələrinə görə bütün Cənubi Qafqaz üzrə gürcü menşevikləri seçicilərin 26,9% (11 yer), Müsavat partiyası və müstəqil demokratik qrup 25.1 % (10) səs topladılar [15,. Заседание восемнадцатое, 19 февраля 1918 года, s.5]. Bütövlükdə Azərbaycan siyasi qüvvələrinin topladıqları səslərin əksəriyyəti (66,5%) Müsavatın payına düşürdü (müqayisə üçün "Müsəlman sosialist bloku" 17.25%, menşevik Hümmət 9.1%, İttihad isə 7.7 % səs toplamışdı) [13, c.87-88]. Bölgələrdə əhalinin əksəriyyəti də Müsavat partiyasına səs verdi. Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə Müəssislər Məclisinə namizədliyi Fərqanə vilayətinin müsəlmanları tərəfindən irəli sürülmüşdü ki, bu da onun bütün Rusiya türkləri arasında olan nüfuzundan xəbər verirdi.[2] Müsavat partiyasının 1917-ci ilin oktyabrında keçirilmiş I qurultayı M.Ə.Rəsulzadə liderliyini bir daha təsdiq edərək onu MK-nin sədri seçdi. Qurultayda partiyanın qəbul etdiyi qərarlar, proqram M.Ə.Rəsulzadə bilavasitə iştirakı ilə hazırlanmışdı.

M.Ə.Rəsulzadəyə olan hörmətin bariz nümunəsi idi ki, qurultayı acmaq üçün Rəyasət heyətinə çıxdıqda nümayəndələr onu sürəklə alqışladıqlarndan natiq bir neçə dəqiqə gözləməli olmuşdu (Açıq söz, 1917: №599) Partiya liderinin nəzərincə, bizim amalımız başqalarına hakim

olmaq, başqalarını əzmək deyil, özümüzün rifah və səadətlə yaşamamız və əsir millətlərlə bərabər bəşəriyyətə üzv, hamı ilə bərabər mədəni və mütərəqqi bir millət olmaqdır. (Rəsulzadə, 2013:378).

Qurultayda "Tırzi-hökumət və şəkli idarə komissiyası" adından çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə Rusiya dövlətinin milli –məhəlli muxtariyyət əsasında qoşma xalq cümhuriyyəti kimi təşkilinin, Azərbaycanın isə bu demokratik cümhuriyyətdə milli-ərazi muxtariyyəti kimi yer almasının vacibliyini göstərmişdi. Bu zaman M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs edərkən açıq şəkildə "həmən Irəvan, Gəncə və Bakı quberniyaları ilə sair Zaqafqasiya uyezd və mahallarından bəhs olunuyor" deyə yazırdı (Açıq söz, 1917: №635).

Lakin bolşevik çevrilişi Rusiyanın demokratik əsaslarla yenidən qurmaq imkanlarına son qoyduqdan sonra o vaxtadək əsas şüarı "qoşma xalq cümhuriyyəti" və "Azərbaycanın muxtariyyəti" olan Azərbaycan milli hərəkatı öz məqsədlərinə yenidən baxmalı oldu.
1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqaz regionunu idarə etmək üçün yaradılmış hakimiyyət strukturlarının – Komissarlığın və Seymin təşkilində M.Ə.Rəsulzadənin və onun sədri olduğu Müsavat partiyasının fəal iştirak etdiyinin şahidi oluruq. Komissarlığın tərkibində M.Ə.Rəsulzadə rəhbərliyi ilə Müsəlman (Azərbaycan) milli fraksiyası təsis edilmişdi. 1918-ci ilin fevralın 23-də Cənubi Qafqazdan Rusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlardan ibarət olan ali hakimiyyət orqanı yaradıldı. Seymin tərkibində yaradılmış və M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Müsəlman milli fraksiyası faktik olaraq qanunverici orqanda Azərbaycan xalqının kollektiv təmsilçisi funksiyasını yerinə yetirirdi.

M.Ə.Rəsulzadə Seymin üç aylıq mövcudluğu dövründə Azərbaycan fraksiyası Cənubi Qafqazda dövlət və yerli hakimiyyət strukturlarının yaradılmasında, anarxiya və millətlərarası qarşıdurmanın aradan qaldırılmasında müharibə və sülh məsələlərinin nizamlanmasında, sosial-iqtisadi problemlərin həllində yaxından iştirak etmiş, M.Ə.Rəsulzadənin özü isə diyarın Rusiyada ayrılaraq müstəqil hala gətirilməsi, federativ dövlət kimi bərqərar olması üçün bütün səyləri göstərmişdir. Bəzi hallarda hətta Azərbaycan xalqının maraqlarına tam cavab verməsə də (bu xüsusən Türkiyə ilə münasibətlər məsələsində özünü göstərirdi) Fraksiya Cənubi Qafqaz xalqlarının həmrəyliyi və birliyi naminə ümumi mövqedən çıxış etməyi zəruri hesab edirdi. M.Ə. Rəsulzadə Seymin ilk iclaslarından Cənubi Qafqazın müstəqil dövlət kimi elan edilməsini, Seymin isə ali qanunverici orqan kimi öz səlahiyyətlərini dəqiq müəyyənlşdirilməsini tələb etmişdi. O yaranacaq hökumətin bütün Cənubi Qafqaz xalqlarını təmsil edən koalision əsaslarla təşkilini təklif edirdi. (Закавказский Сейм, 1918: 27-28). Aprelin 9-da (aprelin 22) Seymdə Cənubi Qafqazın müstəqilliyi məsələsi müzakirə olunarkən

M.Ə.Rəsulzadə iki dəfə çıxış edərək Cənubi Qafqaz xalqlarının Rusiya imperializminə qarşı birgə mübarizə aparmaları və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaları üçün dərhal müstəqilliyin elan edilməsi təşəbbüsünü dəstəkləmişdi (Закавказский Сейм, 1918:11). Məhz Azərbaycan fraksiyasının təkidli mövqeyi sayəsində Seym həmin gün Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin və Cənubi Qafqaz Demokratik Qoşma (Federativ) Respublikasının yaradılmasını elan etmişdi.

Seymin Azərbaycan fraksiyasını narahat edən əsas məsələ Türkiyə ilə müharibənin davam etməsi ucbatından möhkəm sülh müqaviləsinin bağlanmaması idi. Bolşeviklərlə Türk hökuməti arasında bağlanmış Brest-Litovsk sülh sazişini (3 mart 1918) sülh sazişini tanımaqdan imtina edən Cənubi Qafqaz hökumətinin gürcü-erməni tərkibi ("Gegeçkorinin savaş kabinəsi" – M.Ə.Rəsulzadə) hərbi əməliyyatları davam etdirməklə bölgənin gələcəyini təhlükə altına almışdı. M.Ə.Rəsulzadənin aprelin 9-da (aprelin 22-də) Seymin iclasına Trabzonda Türkiyə ilə sülh danışıqlarının davam etdirilməsi, hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması və möhkəm sülhün bağlanması ilə bağlı layihə təqdim etdi. Lakin çoxluq bu təklifi qəbul edilmədiyindən (Закавказский Сейм, 1918: 70) hərbi əməliyyatlar davam etdirilmiş və birləşmiş gürcü-erməni qoşunları məğlubiyyətə uğramışlar. Yalnız bundan sonra Seym yeni sülh danışıqlarına (bu dəfə Batumda) razılıq verməyə məcbur olmuşdu. Sülh danışıqlarının aparılması üçün yaradılmış nümayəndə heyətinə M.Ə.Rəsulzadənin də daxil edilməsi onun bu məsələdə qətiyyətli mövqeyinin nəticəsi sayılmalıdır.

Seymdə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində, xüsusən İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqlar, Bakıda məşum Mart hadisələri M.Ə.Rəsulzadəni çox sarsıtmışdı. Mart hadisələrində müsəlmanlara qarşı soyqırımları bolşeviklərlə daşnakların birgə əməli kimi qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə Cənubi Qafqaz Seyminin və hökumətinin də bu cinayətlərə görə məsuliyyət daşıdığını Seym kürsüsündən bəyan etmiş, müsəlmanların müdafiəsi üçün qəti tədbirlərin görülməyəcəyi təqdirdə onlarla birlikdə işləməyin mümkün olmayacağını bildirmişdi (Закавказский Сейм, 1918: 39).

Türkiyə ilə münasibətlər, Mart hadisələri Cənubi Qafqaz hakimiyyətində mövcud böhranın daha da dərinləşməsinə gətirib çıxardı. Əslində bu hadisələr Azərbaycanın siyasi elitasında müstəqil dövlətin yaradılmasın milli hərəkatının əsas məqsədi olduğu qənaətini yaratmış oldu.

2. Milli Dövlətin İlk Başçısı

1918-ci il mayın sonlarında Cənubi Qafqaz dövlətçiliyinin dağılmasından sonra Seymin Müsəlman fraksiyası Azərbaycan milləti qarşısında tarixi məsuliyyətini dərk edərək mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurasını yaratdı. Milli Şuraya (bəzi sənədlərdə Azərbaycan Məclisi-Millisi

kimi də gedir- K.İ.) M.Ə.Rəsulzadənin sədr seçilməsi onun Azərbaycan milli hərəkatının şəriksiz lideri olmasının növbəti təsdiqi oldu. Halbuki M.Ə.Rəsulzadə o zaman Tiflisdə deyildi və Batumda Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin üzvü kimi Osmanlı hərbi komandanlığı ilə danışıqlar aparırdı.

Milli Şuranın sədri vəzifəsi əslində hüquqi cəhətdən Azərbaycan dövlətinin başçısı vəzifəsinə uyğun idi. Birinci, ona görə ki, Azərbaycan Milli Şurası legitim, xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələrin yaratdığı dövlət strukturu idi. İkinci, Milli Şuranın qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsinin sonuncu, 6-cı bəndində də ifadə olunurdu ki, "Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında arayi-ümumiyyə ilə intixab olunmuş Şurayi-Milli və Şurayi-Milliyə qarşı məsul hökuməti-müvəqqətə durur" (АзербайджанскаяРеспублика, 1998: 12). Buradan da bəlli olur ki, Milli Şura yeni dövlətin tam səlahiyyətli ali idarəetmə orqanı idi, icraedici orqan – Müvəqqəti hökumət də Milli Şura tərəfindən yaradılmışdı və ona tabe idi. Deməli M.Ə.Rəsulzadə milli Azərbaycan dövlətinin ilk legitim dövlət başçısı olmuşdur.

1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal bəyannaməsini qəbul etməklə tarixi arenaya yeni bir dövlətin – Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxil olduğunu bütün dünyaya elan etdi. Bu sənəd yeni dövlətin əsas yaşam prinsiplərini müstəqillik, insan hüquqlarına hörmət, milli, dini, sosial bərabərlik, dünyanın bütün dövlətləri və xalqları, o cümlədən qonşu xalqlarla dinc və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq kimi ümumbəşəri və demokratik ideyaları özündə ehtiva edirdi.

İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil dövlət statusunu hüquqi cəhətdən möhkəmləndirdi. Həmin hadisədən bir il sonra "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, bu aktla Azərbaycan türkləri demokratik xalqlar ailəsinə ilk müsəlman-türk respublikasını daxil etdilər. Bəyannamədə dövlət həyatının əsaslarının əks olduğunu nəzərə alsaq, onda bu sənədi AXC-nin qanunvericilik sisteminin hüquqi əsasını təşkil edən və faktiki olaraq Əsas Qanun funksiyasını yerinə yetirən Konstitusiya aktı kimi səciyyələndirmək olar. Cümhuriyyətin elan edilməsi ilə Azərbaycan xalqı tarixində ilk dəfə olaraq dövlət millətinə çevrildi. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə yazırdı: "28 mayis 1918 Bəyannaməsini nəşr etməklə Azərbaycan Şurayi - Millisi, sözün siyasi mənası ilə, bir Azərbaycan millətinin varlığını təsbit etmişdir. Beyləki, Azərbaycan kəlməsi sadə coğrafi, etnoqrafi və linqvistik bir kəlmə olmaqdan çıxaraq siyasi bir aləm olmuşdur" (İstiqlal qəzeti, 1933). Azərbaycan xalqı ilk dəfə olaraq bütün islam dünyasına cümhuriyyətçilik məfkurəsini gətirərək bununla müstəmləkə zülmü altında

yaşayan dindaş millətlərə də modern dövlət yaratmaq nümunəsi, azadlıq və demokratiya dərsi verdi. İslam dünyasında tarixdə mövcud olmuş bütün dövlətlər, əsasən, dini və ya sülalə zəminində qurulduğu halda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İslam coğrafiyasında dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk milli dövlət idi. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Azərbaycan müsəlman aləmində ilk respublika və türk aləmində ilk dövlətdir... Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda Azərbaycan Respublikası müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu zəmininə əsaslanır və bu baxımdan bizim respublikamız ilk türk dövlətidir” (Hüseynov, 1996:77).

Əgər Cümhuriyyətin yaradılmasına qədər Müsavat partiyası başda olmaqla Azərbaycan milli hərəkatının başlıca vəzifəsi “Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə deyil, daxildə də isbat etmək”dən ibarət idisə, Cümhuriyyətin yaradılması ilə artıq xalqın zehnində Azərbaycan istiqlalı fikri möhkəm yer tutmuşdu. İndi əsas vəzifə “felən mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmləşməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili” (M.Ə.Rəsulzadə) üçün çalışmaqdan ibarət idi (AzərbaycanXalqCümhuriyyəti, 1998:51-52).

Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesi çox mürəkkəb və ağır vəziyyətdə davam edirdi. Ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakı şəhəri və Bakı qəzası milli dövlətçiliyə qarşı barışmaz mövqedə duran bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlində idi. Qəzalarda, xüsusən Şuşa, Zəngəzur, Naxçıvan, Vedibasar və başqa yerlərdə erməni quldur dəstələri türk-müsəlman əhalisinə qarşı amansız vəhşilikləri davam etdirirdilər. Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda xarici qüvvələr arasında rəqabət daha da kəskinləşmişdi.

1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçən Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti ilə burada olan türk qoşun hissələrinin komandanı Nuri paşa arasında ziddiyyətlər ilk hökumət böhranına səbəb oldu. Burada da M.Ə.Rəsulzadənin siyasi dühası qalib gəldi. Onun təkidi ilə Cümhuriyyət rəhbərliyi yeni qazanılmış müstəqilliyi qorumaq naminə müvəqqəti olaraq demokratiya prinsipindən geri çəkilərək 17 iyunda Milli Şuranın buraxılması və bütün qanunvericilik və icra hakimiyyətinin yenidən təşkil edilmiş Müvəqqəti hökumətə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi (АзербайджанскаяРеспублика, 1998:15-16). Bu qərarı qəbul etməklə M.Ə.Rəsulzadə və silahdaşları dövlət və millət maraqlarının şəxsi və firqə maraqlarından üstün tutduqlarını bir daha göstərdilər. Sonrakı proseslər bu qərarın doğruluğunu təsdiq etmiş oldu.

1918-ci il iyunun ortalarından noyabrın ortalarına qədər M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan siyasi rəhbərliyində təmsil olunmadı. Lakin bu dövrdə o daha məsuliyyətli missiyanı öz üzərinə götürərək onu şərəflə yerinə yetirdi: dövlətin varlığını və ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün

diplomatik fəaliyyət göstərmək. Yeni yaradılmış türk dövlətinin zəruriliyini təkcə düşmənlərə deyil, elə dostlara da inandırmaq vacib idi.

3. M.Ə.Rəsulzadənin Diplomatik Missiyası

Hələ Batumda olarkən uyun ayının 4-də Türk komandanlığı ilə bağlanmış müqavilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici dövlətlərlə bağladığı ilk diplomatik sənəd olmaqla, həm də M.Ə.Rəsulzadənin dövlət başçısı kimi öz imzasını (XİN M.H.Hacınski ilə birgə) qoyduğu ilk dövlət sənədi oldu. Bundan sonra yenidən Azərbaycana qayıdan M.Ə.Rəsulzadə Sülh konfransında iştirak etmək üçün İstanbula göndərilən nümayəndə heyətinin (heyətin digər üzvləri X.b.Xasməmədov və A.b.Səfikürdski idilər) sədri təyin edilmişdi (АзербайджанскаяДемократическаяРеспублика, 1998:25-26). Bununla da M.Ə.Rəsulzadə həm də Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk diplomatik missiyasının rəhbəri oldu.

İstanbul'da gəldiyi gündən (24 iyun 1918-ci il) M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın tanıdılması, Türkiyə və başqa dövlətlərlə münasibətlərin yaradılması, Azərbaycana hərbi və maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, ən əsası isə Bakının azad edilməsi ilə bağlı göstərdiyi göstərdiyi səylər Azərbaycan diplomatiya tarixinin ən şərəfli səhifələrindən birini təşkil edir. Onun istər Türkiyənin ali rəhbərliyi, istərsə də müxtəlif xarici nümayəndələrlə saysız-hesabsız görüşlərinin bir məqsədi var idi – Azərbaycanın xilası. Bunun üçün isə ilk növbədə Bakının yadelli qüvvələrdən azad edilməsinə nail olmaq lazım idi. M.Ə.Rəsulzadənin İstanbuldan F.X.Xoyskiyə, M.H.Hacınskiyə göndərdiyi məktublar bu görkəmli siyasi xadimin diplomatik məharətini kəşf etmək baxımından əvəzsiz mənbələrdir. Bu məktublar həm də onun dövrün beynəlxalq münasibətlərin, müxtəlif dövlətlərin xarici siyasətinin, müasir dillə desək, geopolitikanın sirlərinə yaxından bələd olan bir şəxsiyyət kimi səciyyələndirir. Bakı nefti məsələsinin beynəlxalq məsələ olduğunu bildirən M.Ə.Rəsulzadə Türkiyə tərəfini bu məsələdə daha çevik hərəkət etməsini zəruri sayır və hesab edirdi ki, Bakını Azərbaycana qaytarmaq üçün Türkiyə hərbi səylərini artırmalıdır. Məlum olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadənin apardığı gərgin danışıqlardan sonra Azərbaycana əlavə türk qoşunları göndərilmiş və Bakı uğurunda hərəkat başlamışdı.

Türkiyənin, Almaniyanın təmsilçiləri ilə görüşlərdə M.Ə.Rəsulzadə Bakı məsələsində onların iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinə razılıq verməklə Azərbaycanın Bakı üzərində təbii—milli hüquqlarını təsbit etdirməyə nail olmuşdu. Buna görə də bütün görüşlərində, yazışmalarında Bakının Azərbaycan üçün əhəmiyyətini vurğulayan M.Ə.Rəsulzadə M.H.Hacınskiyə göndərdiyi 7 avqust 1918-ci il tarixli məktubunda necə olursa olsun, nəyin bahasına olursa olsun Bakını azad etməyi və hamını baş tutmuş fakt qarşısında qoymağı təkid

edir və bildirirdi ki, Bakı hərəkatı Azərbaycan naminə olmalı, onu Azərbaycan hökuməti azad etməlidir. Əks halda çətinliklərə üzləşə bilərik. M.H.Hacıniskiyə 6 sentyabr 1918-ci il tarixli məktubunda isə M.Ə.Rəsulzadə vəziyyətin pislədiyin, Bakının Azərbaycan üçün ölüm-dirim məsələsinə çevrildiyini bildirərək yazırdı: "Bakı məsələsi ancaq gücdən asılıdır. Əgər Bakı alınmasa hər şey bitmişdir. Əlvida Azərbaycan. İstanbulda olduğu müddətdə Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanıdılması, Bakının isə Azərbaycanın təbii paytaxtı, əqli, iqtisadi, siyasi mərkəzi olduğunu sübut etmək üçün də M.Ə.Rəsulzadə gərgin diplomatik iş aparır, şəxsi görüşlərlə ilə yanaşı İstanbuldakı diplomatik nümayəndəliklərə Azərbaycanın tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı haqqında məlumatları çatdıraraq Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşamaq hüququna malik olduğunu bildirir və qeyd edirdi ki, Bakı məsələsi Azərbaycan üçün təkcə ərazinin artırılması məsələsi deyil, onun yaşamaq qabiliyyəti üçün əsas şərtdir. Lakin bir sıra ölkələrin nümayəndələri, xüsusən İran dövləti bu hüququ tanımaqdan imtina edərək göndərilən məktubları belə geri qaytarırdılar (АзербайджанскаяДемократическая Республика, 1998: 67-68,70). Qafqaz İslam Ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları və M.Ə.Rəsulzadənin diplomatik səyləri də daxil olmaqla Cümhuriyyət hökumətinin gərgin fəaliyyəti nəticəsində 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad olundu.

Bu hadisədən sonra bir aydan da artıq İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadə bu müddətdə də gərgin fəaliyyət göstərmiş Türkiyə hökuməti ilə Azərbaycan hökuməti arasında bir çox müqavilələrin imzalanmasına nail olmuşdu.

4. Demokratik dövləti quruculuğu

M.Ə.Rəsulzadənin 1918-ci il oktyabrın sonlarında Bakıya qayıtması Azərbaycan dövlətçiliyinin çətin dövrünə təsadüf etdi. Birinci Dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq Osmanlı qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərk etməsi və buraya Antantanın təmsilçisi kimi Böyük Britaniya qoşunlarının daxil olması Azərbaycanda yeni şərait yaratdı. Belə şəraitdə Azərbaycanı yenə də M.Ə.Rəsulzadənin, F.X.Xoyskinin və başqa şəxsiyyətlərin siyasi dühası xilas etdi. Məhz onların təşəbbüsü ilə ölkədə seçkili təsisatın - Milli Şuranın fəaliyyətinin bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il iyunun 17-də keçirilmiş iclasında Milli Şurasının buraxılması, bütün qanunverici və icraedici hakimiyyətin Müvəqqəti hökumətə verilməsi haqqında qətnamə qəbul edilmişdi. Həmin qətnamədə altı aydan gec olmayaraq ümumi və birbaşa seçkilər əsasında Müəssislər Məclisinin çağırılması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu müddət ərzində obyektiv və subyektiv səbəblərdən Müəssislər Məclisini çağırmaq mümkün olmamışdı. Azərbaycan Milli Şurası öz fəaliyyətini bərpa etdikdən sonra noyabrın 16-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə ilk iclasını keçirmiş,

noyabrın 19-da keçirilmiş iclasında isə vəziyyətin müstəsnalığını nəzərə alaraq müvəqqəti parlamentin – Məclisi-Məbusanın çağırılması qərara alınmışdı. Parlamentin yaradılması haqqında Milli şuranın qəbul etdiyi qanunda ali orqanın təşkili prinsipləri müəyyən edilmiş, bu zaman partiya təmsilçiliyi və milli təmsilçiliklə yanaşı inzibati-ərazi təmsilçilyi prinsipi də əsas götürülmüşdü. Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsisi haqqinda qanunda Azərbaycan müsəlmanlarının həyati xüsusiyyətləri nöqteyi-nəzərindən məclisdə təkcə siyasi cərəyan nümayəndələrinin deyil, vilayətlərdən göndərilən nümayəndələrinin də iştirakının zəruriliyi bildirilirdi (АзербайджанскаяДемократическая Республика, 1998:75). Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin çağırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Milli Şurası adından, onun sədri M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə 1918-ci il noyabr ayının 29-da Azərbaycan və rus dillərində "Bütün Azərbaycan əhalisinə!" Müraciətnaməsi dərc edildi. Müraciətnamədə parlamentin çağırılması məsələsinə aydınlıq gətirilir, milliyyətindən, dinindən və siyasi baxışlarından asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarına “ədavət və ixtilafı bir tərəfə qoyaraq ümumi vətəndə müştərək həyatlarını qurmaq və bərabərlikdə kəndi səadətlərini hazırlamaq üçün yek digərinə əl uzatmağa və yardım etməyə” çağırış edilirdi (АзербайджанскаяДемократическая Республика, 1998:80-81).

Azərbaycanı işğal etmiş ingilis qoşunlarının komandanı general Tomson belə ümumiyyətlə, Azərbaycan adlı dövlətin mövcudluğunu inkar etmiş, bu əraziləri rus əraziləri adlandırmışdı (АзербайджанскаяДемократическая Республика, 1998:70, 76). General Tomsonun belə mövqe tutmasına Bakıdan onunla görüşə gəlmiş erməni və rus milli şuralarının nümayəndələrinin də rolu az olmamışdı. V.Tomson özü Bakıdakı ilk bəyanat və çıxışlarında "Azərbaycan" ifadəsini belə işlətməyi lazım bilməmişdi. Lakin vəziyyətlə bilavasitə tanış olduqdan sonra azərbaycanlılar barədə ona verilən məlumatların qərəzli olduğunu anlamışdı. Mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan hökuməti bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək dövlətin suverenliyini təmin etməyə nail oldu. Az müddətdən sonra V.Tomson və Antantanın digər nümayəndələrinin Azərbaycan hökumətinin tanımaları və onunla əməkdaşlıq etməyə hazır olduqlarını bəyan etmələri Azərbaycan dövlətçiliyini tanımaqdan imtina edənlərə böyük zərbə oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində iştirakı M. Ə. Rəsulzadənin dövlətçilik fəaliyyətinin ən mühüm mərhələsini təşkil edir. Məhz parlamentdə müstəqil dövlət quruculuğu, idarəetmə sahəsində göstərdiyi misilsiz fəaliyyəti onun liderlik məharətini, demokratizmini, müdafiə etdiyi ideyaların uzaqgörənliyini və dönməzliyini bir daha sübut etdi. M.Ə.Rəsulzadə, onun rəhbərlik etdiyi Müsavat partiyasının xidmətləri sayəsində parlament Azərbaycan siyasi

sistemdə ən aparıcı rola malik olmuş, Azərbaycanın gələcək taleyinə mühüm təsir göstərəcək bir sıra qanun və qərarlar qəbul etmişdi. Məlumdur ki, dekabrın 7-də parlamentin ilk iclasını Milli Şuranın sədri kimi M.Ə.Rəsulzadə öz açmış, qısa giriş nitqində "səadət və hürriyyətin istiqlal olduğunu, azərbaycanlıların istiqlala layiq olduğunu, bütün mövcudiyyətlərilə öz müqəddaratlarını və istiqlalını müdafiə edəcəklərinə" inamını bildirmişdi. Ö millət vəkillərinə üzünü tutaraq firqə ehtiraslarını, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qarşısında səqit qalan qərəzləri atmağı, vətən qayğısını, millət duyğusunu hər şeydən yüksək tutmağa çağırmışdı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. I cild, 1998:35-36).

M.Ə.Rəsulzadə parlamentdə mövcud olan ən böyük fraksiyanın - Müsavat fraksiyasının rəhbəri olmuş, 1919-cu ilin oktyabrında bu fraksiyaya bitərəflərin qoşulması ilə o parlamentdə ən nüfuzlu və həlledici qüvvəyə çevrilmişdi.

Parlament sənədlərinin təhlili göstərir ki, ali qanunverici orqanın ən fəal üzvlərindən olan M.Ə.Rəsulzadə müzakirə olunan bütün məsələlər üzrə çıxış edərək öz prinsipial mövqeyini bildirir, əksər hallarda məhz onun mövqeyi qərarların qəbul olunmasında həlledici amil olurdu.

Müsavat fraksiyasının lideri kimi M.Ə.Rəsulzadə parlamentin ikinci iclasında öz fraksiyasının bəyannaməsi ilə çıxış edərək rəhbərlik etdiyi siyasi təşkilatın taktiki, strateji məqsədləri, dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında məlumat vermişdi. Ictimai həyatın bütün sahələrinin özündə ehtiva edən bu bəyannamə əsil dövlət quruculuğu proqramı xarakteri daşıyırdı. Azərbaycan məsələsinin artıq beynəlmiləl bir məsələ olduğunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə "Müstəqil Azərbaycanın hüquqən təsdiq edilməsini" hökumətin əsas vəzifəsi olduğunu göstərir və ""bir dəfə yüksələn bayraq endirilməz" sözü dildə deyil, işdə də görülməlidir" şüarını irəli sürürdü (AzərbaycanXalqCümhuriyyəti, I cild, 1998:52). Demokratik dövlət qurmaq əzmini nümayiş etdirən M.Ə.Rəsulzadə bunun əsas atributları olan söz, vicdan, ictimai ittifaq və bu kimi "əhli-vətən hürriyyətlərini", milli bərabərliyi bərqərar etməyi, Azərbaycanın müsalihəkar, hürriyyətpərvər bir hökumət olacağını inamını bildirir və əmin olduğunu göstərirdi ki, "millət məhkumluğu ağrısını dadmış olan Azərbaycan türkü məhkum millət yaratmaz". Onun nəzərincə, "hürriyyət, müsavat, ədalət və əmniyyət təsis edərək məmləkətin istiqlalını və millətin həyatını müdafiə edəcək hökumət yalnız firqə və milliyət etibarı ilə müştərək və koalisiyon əsasda qurulmalı idi. Bununla əslində M.Ə.Rəsulzadə bütün siyasi qüvvələri milli birliyə və həmrəyliyə çağırırdı [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998:53-54].

M.Ə.Rəsulzadə hökumətin xalqı düşündürən bütün məsələləri həll etmək məqsədi ilə bir sıra radikal və mütərəqqi addımlar atacağını, o cümlədən torpaq, sosial, əmək, maarif, səhiyyə sahəsində islahatlar aparacağını ümid etdiyini bildirirdi.

Ermənistanla münasibətlər parlamentin iclaslarında müzakirə olunarkən, M.Ə.Rəsulzadə bu münasibətləri gərginləşdirən əsas səbəb kimi ermənilərin torpaq iddiası olduğunu göstərir, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, eləcə də Borçalının Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi ("qitəsi"-M.Ə.R.) olduğunu qeyd edir, eyni zamanda bütün mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olduğunu bildirirdi.

M.Ə.Rəsulzadə Irəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanlara qarşı yeridilən soyqırıma qarşı parlamentdə bir neçə dəfə məsələ qaldırmış, bu məsələni Sülh konfransı vasitəsi ilə beynəlxalq arenaya çıxarmağı təkid etmişdi. Parlamentin 9-cu iclasında (25 yanvar 1919-cu il) M.Ə.Rəsulzadə növbədənkənar bəyanatla çıxış edərək Naxçıvan və Şərur qəzalarında, eləcə də Irəvan quberniyasının digər yerlərində türklərə qarşı yeridilən təcavüzə qarşı Azərbaycan hökumətini xüsusi tədbirlər görməyə, nahaq tökülən qanların qarşısını almaq üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyi təkidlə tələb etmişdi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998:196).

M.Ə.Rəsulzadənin parlament fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də hüquqi dövlətin əsaslarının yaradılması olmuşdur. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 1919-cu ilin yanvar ayında qəbul edilmiş "Məşğulluq və məmurluq haqqında" qanun mühüm rol oynamışdı. Bir çox deputatlar Azərbaycanda kifayət qədər kadrların olmadığını nəzərə alaraq bu qanundan imtina etməyi təkid edir, nüfuzlu insanların həm hökumətdə, həm də parlamentdə işləməsini heç də ziyanlı olmadığını göstərirdilər. Lakin demokratiyanın əsas prinsipi olan hakimiyyətin bölünməsi prinsipinin əməl tətbiqi baxımından bu qanunun qəbul olunması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə parlamentdəki çıxışlarında bir çox ideoloji və siyasi məsələlərə aydınlıq gətirmiş, zamanın qoyduğu suallara cavab verməyə çalışmışdır. Bu zaman o, özünü hazırlıqlı, Avropa demokratiyası ənənələrinə yaxşı bələd olan bir ictimai xadim, ideoloq kimi göstərmişdi. Hələ fraksiyanın bəyannaməsində öz partiyasını federalist, türkçü və demokratiya məsləkli milli-demokratlar partiyası olduğunu bəyan edən M.Ə.Rəsulzadə, 1919-cu il fevralın 6-da sosialistlərlə diskussiyaya girərək türklüyün bayrağını Qafqazda birinci qaldıran, türk hissiyatını oyadan partiyanın məhz Müsavat olduğunu, türklük ilə türkçülüyü qarışdırmamağa çağırırdı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998: 232). O, qeyd edirdi ki, "millətdə milli ruh, milli idrak, etirafi milliyət, şəxsiyyəti-milliliyə lazımdır. Biz bunu millətə verməyə

çalışırıq.. Əkinçiyə torpaq, fəhləyə iş vermək bütün demokratik firqələrin proqramında var. Fəqət sosialistlər ilə bizim fərqimiz bundadır ki, onlar beynəlmiləlçidirlər, biz isə demokratik millətçi" (AzərbaycanXalqCümhuriyyəti, I cild, 1998:260).

M.Ə.Rəsulzadə dövlətçilik mövqeyindən çıxış edərək parlamentlə hökumət arasında süni ziddiyyət yaratmaq, bununla da dövlət aparatını iflic vəziyyətə salmaq istəyənlərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdı. 3 aprel 1919-cu il tarixli iclasda hökuməti əsassız olaraq tənqid edənləri nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, "tənqid üçün tənqiddən bir şey çıxmaz. Tənqid dövlət nöqteyi-nəzərindən olmalıdır. Bütün aləm anarxiyanın təsiri altında ikən birdən birə qalxıb Azərbaycanın bir cənnət olmasını istəmək heç bir şey istəməmək deməkdir" (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998:429-430).

M.Ə.Rəsulzadə dövlət quruculuğu ilə bağlı qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında fəal iştirak edərək, xüsusən Müəssislər Məclisinin çağrılması ilə bağlı yaradılmış komissiyada çox mühüm işlər görmüş, komissiyada hazırlanmış "Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında" qanun layihəsinin əsas müəllifi olmuşdur. Qanun layihəsini də parlamentin müzakirəsinə məhz M.Ə.Rəsulzadə təqdim etmiş, bu zaman o özünü Avropa seçki sisteminin mahir bilicisi kimi göstərmiş, qanunun demokratik mahiyyətini tam açmağa nail olmuşdu. 1919-cu il iyunun 19-da parlamentdə qanun layihəsi müzakirə olunarkən M.Ə.Rəsulzadə məscidlərdə, kilsələrdə və digər dini yerlərdə seçki təbliğatı aparılmasının dinin dövlətdən ayrılması ilə bağlı demokratik prinsipə zidd olduğunu göstərərək siyasi partiyalara məscidlərdən öz məqsədləri üçün sui-istifadə etmələrinin qadağan olunmasını zəruri hesab edirdi.

M.Ə.Rəsulzadə parlamentdə sosial-iqtisadi məsələlərin müzakirəsində də fəal iştirak etmiş, iqtisadi problemlərin həlli üçün dəyərli və səmərəli tövsiyə və təkliflər irəli sürmüşdür. Azad rəqabət və azad ticarət, idxal-ixrac, maliyyə, vergi məsələlərinə dair M.Ə.Rəsulzadə çox maraqlı fikirlər irəli sürürdü. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadə dövlətin vergi sistemindən danışarkən müstəqim (birbaşa – K.I.) vergilərin əleyhinə olduğunu bildirmiş, lakin eyni zamanda dövlətin ağır maliyyə durumunu nəzərə alaraq müstəqim vergilərin tam aradan qaldırılmasının hələlik mümkün olmadığını, heç olmasa müəyyən sistemə salmağa çağırmışdı. M.Ə.Rəsulzadə azad ticarət və inhisar məsələsinə də öz münasibətini bildirərək, yalnız müəyyən qism əmtəələrə dövlət inhisarının tətbiq edilməsini, qalan mallara isə tam azad satış və ixrac tətbiq edilməsini təklif edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin iqtisadi məsələlərdə dərin biliyə, müasir dünyagörüşə malik olduğunu belə bir fakt da təsdiq edirdi ki, Azərbaycan dövlətinin tarixində ilk dəfə olaraq 1920-ci ilin yazında parlamentdə hazırlanmış və müzakirə edilmiş büdcə layihəsinin əsas müəlliflərindən biri məhz M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. O büdcə layihəsi ilə bağlı qanun layihəsini

şəxsən parlamentə təqdim etmiş, onun maddələrini ətraflı əsaslandırmışdı. Bu zaman M.Ə.Rəsulzadə, özünün də qeyd etdiyi kimi, Avropa ölkələri, Rusiyanın büdcə qanunlarının hazırlanması ənənələri ilə ətraflı tanış olmuş, onların ən mütərəqqi cəhətlərini Azərbaycanda tətbiq etməyə çalışmışdı.

M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdə maarif, mədəniyyət, dil problemləri ilə bağlı çıxışları üz aktuallığı ilə seçilirdi. Onun Azərbaycanda mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, azad mətbuatın inkişafı, Azərbaycan türk dilinin dövlət dili kimi statusunun daha da artırılması ilə bağlı irəli sürdüyü ideyalar və təkliflər mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. O, dövlət idarələrində, parlamentdə Azərbaycan türk dilinin tətbiqinin genişləndirilməsini, rəsmi yazışmaların, parlament iclaslarının yalnız dövlət dilində aparılmasını təkid edirdi. Hətta 29 iyun 1919-cu ildə, parlamentin 6-cı iclasında, parlamentə daxil olan məktubların rusca oxunmasına etiraz edərək, iclası tərk etmişdi. Bununla yanaşı, dövlət dilinin statusu ilə bağlı məsələlərdə o ifratçılığa varmamağa, reallıqları nəzərə almağa çağırırdı. Məsələn, 1919-cu ilin avqustun 21-də parlamentdə universitetin açılması ilə bağlı müzakirələrdə çıxış edərkən, universitetdə tədrisin rusca aparılacağını əldə əsas tutaraq onun açılmasına qarşı çıxış edənlərə layiqli cavab verərək qeyd edirdi: "Rus və ya başqa millət mədəniyyəti yoxdur. Ümum və finun bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Biz bu beynəlmiləl elmi, hər bir millətin ağzından eşitdiyimiz kimi, rus professorlarının ağzından öyrənə bilərik… Heç bir millət tarixən ilk addımında milli bir darülfünuna sahib olmamışdır. Əvvəlcə özgələrdən istifadə edərək, sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir. Darülfünun hər dildə olsa da olsun açıb oxumalıyıq" (AzərbaycanXalqCümhuriyyəti, II cild, 1998:11-12).

Parlament dövrü M.Ə.Rəsulzadənin həyatında xüsusi yer tutur. Onun parlamenti ən mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxarmaq bacarığı, ən vacib məsələlər ətrafında müzakirə aparmaq qabiliyyəti, rəhbərlik etdiyi Müsavat fraksiyası adından təqdim etdiyi qanun, qərar və qətnamələri olduğu şəkildə qəbul etdirə bilmək məharəti indi də adamı heyran qoyur. M.Ə.Rəsulzadənin parlament fəaliyyətinə toxunarkən nəzərə almaq lazımdır ki, o ən nüfuzlu parlament fraksiyasının rəhbəri idi və qanunların müzakirəsi və qəbulunda aparıcı mövqeyə malik idi. M.Ə.Rəsulzadənin parlament fəaliyyəti bir daha təsdiq edir ki, bu fəaliyyətin ana xəttini Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub mühkəmləndirilməsi təşkil edirdi.

Bu kontekstdə onun parlamentin 27 aprel 1920-ci il tarixli son iclasında bolşeviklərin hakimiyyəti təslim edilməsi ilə bağlı ultimatumunun müzakirəsi zamanı tutduğu mövqe əsil millət, vətən fədaisinin uğrunda mübarizə aparığı ideallarn məhv olmasına görə keçirdiyi iztirab və sarsıntını duymaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. M.Ə.Rəsulzadə parlamentin

çıxaracağı qərarı millətdən xəbərsiz çıxarmamağı, Azərbaycanın nə cür təhlükəli vəziyyətdə olduğunu millətin bilməsi üçün parlamentin qapısını açıq qoymağı təklif etmişdi. Bolşeviklərə təslim olmağın əleyhinə olsa da, M.Ə.Rəsulzadə "daxili müharibə salmamaq" üçün və yalnız "kommunistlərin istiqlaliyyət, millət və məmləkətimizi müdafi edəcəkləri" şərti ilə hakimiyyətin kommunistlərə verilməsinə razılıq verməli olmuşdu (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, II cild, 1998: 972, 97).

Dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etməklə yanaşı M.Ə.Rəsulzadə publisistik fəaliyyətini də davam etdirmiş, Azərbaycançılıq məfkurəsinin nəzəri-elmi aspektlərinə dair bir neçə məqalə nəşr etdirmişdi. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə, ərazilərinə münasibətdə irəli sürülən iddiaların əsassızlığının elmi şəkildə sübut edilməsi istiqamətində qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Onun müxtəlif mətbu orqanlarda "Azərbaycan" terminin yaranması, Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası ilə bağlı yazıları bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan paytaxtı", "İran və biz", "Biz və İran", xüsusən "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlı məqalələri, digər publisistik yazıları Azərbaycanşünaslığın inkişafına böyük təsir göstərmişdir (Ismayilov, Balayev, 2022: 52-67; İsmayılov, 2018: 213-218).

Cümhuriyyət dövründə "Azərbaycançılq" məfkurəsinin əməli cəhətdən gerçəkləşdirilməsi sahəsində də ciddi addımlar atılmışdı. Əgər Cümhuriyyətin yaradılmasına qədər Müsavat partiyası başda olmaqla Azərbaycan milli hərəkatının başlıca vəzifəsi "Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə deyil, daxildə də isbat etmək"dən ibarət idisə, Cümhuriyyətin yaradılması ilə artıq xalqın zehnində Azərbaycan istiqlalı fikri möhkəm yer tutmuşdu. İndi əsas vəzifə "felən mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmləşməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili üçün çalışmaqdan" (M.Ə.Rəsulzadə) ibarət idi (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, I cild, 1998: 51-52).

Sonuç

M.Ə.Rəsulzadə yüksək intellektə, öz dövrünün mütərəqqi dəyərlərinə yiyələnmiş dövlət xadimi idi. M.Ə.Rəsulzadə nəinki Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında və bütün Şərqdə tanınmış fikir adamı, ideoloq idi. Öz millətinin taleyüklü məsələlərinə dair qabaqcıl ideyalarla, nəzəriyyələrlə çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə millətin ümdə problemlərini ictimai müstəviyə çıxararaq nicat yolları göstərən, ictimai şüurun inkişafına güclü təkan verən mütəfəkkir və siyasi xadim idi.

"Azərbaycan" terminini coğrafi, linqivistik anlamdan siyasi siyasi anlama çevirən M.Ə.Rəsulzadə bizlərə modern dövlət haqqında mükəmməl nəzəriyyə miras qoymuşdur O

suveren dövlət anlayışını siyasi praktikaya gətirməklə kifayətlənməyərək, milli dövlətçiliyin əxlaq və mənəviyyat dəyərlərini də ortaya qoymağı bacardı. Məhz M.Ə.Rəsulzadə və onun əqidədaşlarının sayəsində Azərbaycan Cümhuriyyəti xalqın ruhunda milli dövlətçilik məfkurəsinin formalaşmasında və inkişafında aparıcı amilə çevrildi.

Ancaq Məhəmməd Əmin bəy təkcə ideya adamı kimi tariximizə düşmədi. O həm də öz ideyalarını praktik müstəviyə keçirərək, ilk milli, demokratik Azərbaycan dövlətinin qurucularından biri kimi tarixə düşdü. Onun yaratdığı milli dövlət süqut etsə də, xalqın şüurundan milli məfkurəni, milli dövlətçilik ideyalarını çıxarmaq mümkün olmadı. I Cümhuriyyət dövründə təşəkkül tapmış dövlətçilik ənənələrinin, milli – mənəvi identiklik əsaslarının mövcudluğu Azərbaycan xalqına öz varlığını, milli mənliyini qorumağa, SSRİ-nin süqutundan sonra isə yenidən dirçəlib Azərbaycan Respublikası kimi tarix səhnəsinə çıxmağa imkan verdi.

Kaynakça

Açıq söz, 1917, 27 oktyabr, №599

Açıq söz qəzeti, 1 noyabr, №603

Açıq söz, 1917, 22 dekabr, №635

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). I cild. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, 976 s.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenorqafik hesabatlar). II cild. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, 992 s.

Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu. Biz hara gedirik. Bakı: Azərnəşr, 1996

İsmayılov, K. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycançılıq məfkurəsi // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və praktika, №2 (62) 2018, s.213-218.

İstiqlal qəzeti, 1933, 28 may

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. M.Ə. Rəsulzadənin 120-illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar 2004-cü il), Bakı Xəzər Universitetinin nəşriyyatı, 2005, 286 s.

Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, IV cild, Bakı, Qanun, 2013, 456 s.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.): Внешняя политика (Документы и материалы). Баку: «Азербайджан», 1998, 623 с.

Азербайджанская Республика: Документы и материалы. 1918-1920 гг., Баку: «Элм», 1998, 616 с.,

Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1184-1955). Москва: Флинта, 2009, 288 с.

Гринин Л. Е. Роль личности в истории: история и теория вопроса// Философия и общество. 2011, №4(64). https://www.socionauki.ru/journal/articles/138062/ (müraciət tarixi 22.03.2024).

Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Сессия первая, Тифлис, 1918.

Каспий, 1917, 25 октября

Плеханов, Г. В. К вопросу о роли личности в истории. Избранные философские произведения: в 5 т. Т. 2. М.: Гос. изд-во полит. лит-ры. 1956. с. 300–334.

Раппопорт, Х.Философия истории в ее главнейших течениях, СПб. 1899. 192 s.

Hook, S. The Hero in History. A Study in Limitation and Possibility. Boston: Beacon Press, 1955

Ismayilov, K, Balayev A. Ideology of “Azerbaijanism”: Formation, stages of historical development. Baku, Maarif, 2022, 153 p.

Nowak, L., Class and Individual in the Historical Process. In Brzechczyn, K. (ed.), Idealization XIII: Modeling in History (Poznan Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, vol. 97. Amsterdam; New York, NY: Rodopi. 2009, pp. 63–84

The Role of an Individual in History: A Reconsideration https://www.sociostudies.org/books /files/macrohistory_and_globalization/046-082.pdf.

Mehmet Emin Resulzade Özel Sayısı

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

Mehmet Emin Rəsulzadənin Siyasi Görüşlərində Milli İdentiklik Məsələsinə Dair

On the Issue of National Identity in the Political Views of M.A. Rasulzade

doi: 10.58646/bengi. 1462539

Geliş/Received: 01 Nisan 2024 **Kabul/Accepted:** 01 Mayıs 2024

Elvin Talişinski * **- Nadirova Səkinə Eldarqızı****

Özet

Məqalədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi görüşlərində milli identiklik xüsusiyyətləri araşdırılır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həm şərq tarixində, həm də müsəlman türk dünyasında ilk demokratik respublika olmuşdur. 1918-ci ildə yaradılmış AXC dövlətçilik şüurumuzun, eləcə də milli identikliyimizin uğurlu nəticəsi və mövcud demokratik, müstəqil və suveren dövlətimizin əsas təməl prinsiplərindən idi. Bu baxımdan dövlətimizin başlıca prinsiplərini, mahiyyəti və rəmzlərinin hansı dəyərlərin göstəricisi olduğunu öyrənmək üçün AXC ən dəyərli örnəklərimizdən hesab olunur. Cümhuriyyətin ideoloqları sırasında başlıca yer tutan M.Ə.Rəsulzadənin fəlsəfi, ictimai-siyasi görüşlərini araşdırmaq mühüm elmi aktuallıq kəsb edir.

Açar sözlər: Siyasi Görüşlər, Milli Kimlik, Demokratik Dövlət, Rəsulzadə, Azərbaycan.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Dr., Azərbaycan Üniversitesi, e-posta: lvin.Talishinsky@au.edu.az. Orcid: 0000-0001-5318-5537.

** Bilim Uzmanı, Azərbaycan Üniversitesi, e-mail: sekine.nadirova@mail.ru.

Atıf/Citation: Talişinski .E. ve Elderqızı N.S. (2024). Mehmet Emin Rəsulzadənin Siyasi Görüşlərində Milli İdentiklik Məsələsinə Dair. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 263-275.

Abstract

The article examines the features of national identity in the political views of Muhammad Amin Rasulzade. The Azerbaijan Democratic Republic was the first democratic republic both in the history of the East and in the Muslim-Turkic world. The ADR, established in 1918, was a successful outcome of our nationhood consciousness as well as our national identity and was one of the main fundamental principles of our present democratic, independent and sovereign state. In this regard, the ADR is considered one of our most valuable examples for understanding the basic principles, essence and symbols of our state. A study of the philosophical, socio-political views of M.A. Rasulzade, who is the main ideologist of the republic, has great scientific significance.

Keywords: Political Views, National Identity, Democratic State, Rasulzade, Azerbaijan.

Giriş

M.Ə. Rəsulzadə XX əsr Azərbaycan siyasi tarixinin ən parlaq simalarından biridir. O, 1918-ci ilin mayında müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasında nəzəri əsas kimi xidmət edən azərbaycançılıq ideologiyasının banisi olmuşdur. 1918-ci il mayın 28-də bütün müsəlman aləmində ilk respublika kimi dünya tarixinə düşmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu. Təbii ki, AXC-nin yaradılması XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi və ziyalı elitasının görkəmli nümayəndələrinin milli maraqlar naminə məqsədyönlü və fədakar fəaliyyətinin nəticəsi idi. Etiraf etmək lazımdır ki, müsəlman Şərqində ilk milli dövlətin yaranmasında ən mühüm töhfə Məmməd Əmin Rəsulzadənin olmuşdur. O, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmış, onun praktiki həyata keçirilməsinə mühüm töhfə vermişdir.

1. Milli Kimlik Anlayışına Siyasi-Hüquqi Və Fəlsəfi Baxış

Ümumiyyətlə, dövlətçilik formasının genezisi və mövcudluğu bir millət kimi sosial birliyin belə bir növünün formalaşması və inkişafı ilə sıx bağlıdır. Millətin inkişafının əsas amillərini qeyd edək:

1) Təbiət hadisələrinin qavranılmasında yaxınlığın formalaşmasına və sosial cəmiyyətin konsolidasiyasına töhfə verən yaşayış ərazisi icması;
2) Eyni resurslarla müəyyən edilən, oxşar iqtisadi fəaliyyət növünü təşkil edən iqtisadi fəaliyyətin birliyi;
3) Ümumi dildə, dində, sosial davranış normalarında əks olunan mədəni birlik;
4) Bu amil həlledici olmasa da, insanların ümumi etnik mənşəyi;
5) Ümumi tarixi təcrübə, ümumi tale hissi, keçmişin, indinin və gələcəyin birliyi;
6) Ümumi milli kimlik. Milli kimliyin formalaşması millətin formalaşmasında əsas amil idi.

Milli kimliyin yaranmasının ilkin şərti 1648-ci ildə Alman millətinin Müqəddəs Roma İmperiyasının dağılmasından və onun xarabalıqları üzərində ilk Avropa milli dövlətlərinin yaranmasından xəbər verən Vestfaliya müqaviləsinin imzalanması idi. Bundan əvvəl orta əsrlər Avropasında hakimiyyət dini idi və Papaya məxsus idi. O dövrdə Avropa ziddiyyətlər və daxili feodal müharibələri ilə parçalanmışdı. Qan tökülməsini dayandırmaq üçün suverenlik konsepsiyasına əsaslanan yeni dünya nizamı quruldu. Başlanğıcda bu anlayış monarxın öz iradəsini ölkə daxilində həyata keçirmək və onun hüdudlarından kənarda dövləti təmsil etmək

üçün qeyri-məhdud səlahiyyətini nəzərdə tuturdu. XVIII əsrdə dövlətçiliyin yayılmasında yeni mərhələ - monarxın suverenliyindən millətin suverenliyinə keçid başlayır.

XIX əsrdən başlayaraq bütün Avropa regionunda, sonra isə (xüsusilə xalqların müstəmləkə asılılığından qurtulması və ümumiyyətlə 1960-cı illərdə başa çatan "üçüncü dünya"da milli dövlətlərin formalaşması prosesi ilə) bütövlükdə dünyaya yayılan milli dövlət kimi dövlətçilik forması formalaşır. (Кочетков В.В. 2012. № 2, 152) Hökumət tərəfindən təmsil olunan milli dövlət öz ərazisi daxilində tam müstəqilliyə malikdir. Dövlətin necə davranacağına hökumətdən başqa heç kim qərar verə bilməz. Dövlətlər bərabər hüquqlara malikdirlər. Heç kim öz iradəsini suveren dövlətə diktə edə bilməz. Hər bir dövlətin hüquqi bərabərliyinin və müstəqilliyinin qarşılıqlı tanınmasına əsaslanan müasir dövlətlərarası münasibətlər sistemi də belə yarandı.

Milli kimlik isə öz növbəsində fərdlərin öz millətinə və milli siyasi sisteminə münasibətdə emosional reaksiyalarını əks etdirən mədəni normadır. (Tsygankov A.P. 2001: 254) Hər bir milli icmanın kimliyi, ilk növbədə, onun kollektiv özünüdərk, öz imicinin öz müqəddəratını təyin etməsi və özünüdərk məzmunu kimi təmsil oluna bilər. O, müvafiq milli paradiqma əsasında, milli-tarixi, sosial-psixoloji, sosial-mədəni, siyasi-mədəni və digər sahələrin kəsişməsində formalaşır. Onun məzmununa milli mədəniyyətin müəyyən edilmiş xüsusiyyətləri, etnik xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, inancları, mifləri, mənəvi imperativləri, dünyagörüşü, milli kimlik və mentalitet, milli xarakter, tarixi yaddaş, arxetiplər, milli adət-ənənələr, simvollar və davranış stereotipləri daxildir.

Milli kimlik bütövlükdə millət üçün ümumi olan simvolik, sosial cəhətdən qurulmuş mənaları ehtiva edir ki, bu da B. Andersonun "millət təsəvvür edilən siyasi birlikdir" (Anderson B. 2016, 256) tərifində yaxşı əks olunur. Milli kimliyin strukturunda üç komponenti ayırd etmək olar: koqnitiv - öz xalqının xüsusiyyətləri haqqında bilik və özünü onun üzvü kimi dərk etmək; affektiv - öz və yad xalqlara emosional münasibət; davranış - bir millətin davranış normalarına uyğunluq.

2. M.Ə.Rəsulsadənin Siyasi Fəaliyyəti Və Azərbaycan Milli Kimlik Məsələləri

XIX əsrin sonlarında bədii və publisistik əsərlərdə azərbaycanlı kimliyinin ilk əlamətləri görünməyə başlasa da, M.Ə.Rəsulzadə bu ayrı-ayrı fraqmentlərdən əsas postulatı Azərbaycan millətinin kimliyi ideyası olan bütöv və sistemli azərbaycançılıq konsepsiyasını yarada bildi. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mətbuatının formalaşmasında və inkişafında böyük xidmətləri olan istedadlı və kifayət qədər məhsuldar publisist idi. Gəncliyində ədəbi yaradıcılıqla fəal məşğul olmuş, çoxsaylı şeir və pyeslərin müəllifidir. O, həm də görkəmli ədəbiyyatşünas,

mədəniyyətşünas və tarixçi idi. Onun “Azərbaycan şairi Nizami” adlı fundamental monoqrafiyası indi də öz elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Ümumiyyətlə, M.Rəsulzadənin XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan milli hərəkatına həsr olunmuş bir çox tarixi əsərləri var.

XX əsrdə Azərbaycanda müstəqillik hərəkatının devizi olan “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz” şüarının müəllifi, AXC-nin qurucularından, Azərbaycan ictimai-siyasi tarixinin görkəmli şəxsiyyəti, Azərbaycan mühacirətinin lideri, Azərbaycan milli istiqlalına başçılıq etmiş, dahi mütəfəkkir, siyasətçi, publisist, örnək şəxsiyyət Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində dünyaya göz açmışdır. Atası din xadimi olsa da onu şəriət dərslərinə yox, məhz dünyəvi elmlərə yiyələnməsini istəmiş və elə bu istiqamətdə də yönəltmişdir. İlk təhsilini Sultan Məcid Qənizadənin müdiri olduğu ikinci Rus-Tatar məktəbində almış, daha sonra Bakı-Texniki məktəbində elə rus dilində təhsilini davam etdirmişdir. Yaşadığı coğrafiya, o dövrün siyasi vəziyyəti Rəsulzadənin təhsilinə birbaşa təsir etmiş, o öz istəyi ilə təhsilini yarımçıq qoymuş, bütün fəaliyyətini siyasətə yönəltmişdir. Rəsulzadənin gənc yaşlarından siyasətə istiqamətlənməsinin səbəbi doğma xalqının mili oyanışına yardım göstərmək idi.

XX əsrin əvvəllərində mövcud olan mürəkkəblilik, ziddiyyətlilik, sinfi mübarizə müxtəlif ideologiyalar, inqilabi hadisələr, Rəsulzadənin gənclik illərinə təsadüf etmişdi. Bu da onun həyat və yaradıcılığına mühüm təsir göstərmişdir. Rəsulzadənin ictimai-siyasi görüşləri hələ bu dövrdən təşəkkül tapmağa başlamışdı. Çar mütləqiyyətinin müstəmləkə xalqlarını çapıb talaması, əsarət altında saxlaması, xüsusilə müsəlman xalqlarına qarşı hüquqsuz vətəndaş kimi davranması xalqın müxtəlif təbəqələri arasında geniş narazılığa gətirib çıxarmışdır. Rəsulzadə Rus boyunduruğu altında əzilən xalqın hər şeydən bixəbər vəziyyətdə yaşamasına, savadsızlığına acıyır qeyri-müsəlman xalqların elm mədəniyyət baxımından irəlilədiyini, inkişaf etdiyini gördükcə xalqın təhsilə, elmə biganəliyinə dözə bilmirdi.

Bu dövrdə mətbuat birbaşa əhalinin maariflənməsi, milli mənlik şüurunun dərk edilməsi, ictimai-siyasi şüurun inkişafına və xalqın oyanışına təkan verirdi. Rəsulzadənin mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti hələ 18 yaşında “Şərqi Rus” qəzetində çap olunan yazısı ilə başladı. Bu yazının öz kiçik və maraqlı bir tarixçəsi də var. Rəsulzadə bir gün şəhərdə gəzərkən bir qrup azərbaycanlı gəncin rusca danışdığının şahidi olur. Evə gələrək bu əhvalla “Arkadaş, türkcə konuş” yazısını yazır. Bu yazıda o öz millәti üçün ana dilini qoruması və öz doğma dilində danışmasınının vacibliyini vurğulayırdı. Bu ilk yazısı 1903-cü ildə “Bakıdan məktub” başlığı altında nəşr olunur. Məqalədə həmçinin təhsilin, elmin vacibliyinə toxunaraq yazırdı: “Qafqaz Müsəlman əhalisindən ümumi və Bakı əhlindən xüsusi təvəqqe edirəm ki, öz

uşaqlarından balaca olan vaxtda elm və tərbiyə kəsb etməkdən başqa bir şey mənzur (məqsəd, niyyət) tutmasınlar. Məsələn, hər kəsin ki, qüvvəsi çatır uşağını məktəbə qoymağa, məbada-məbada palçıqçı, dükan şagirdi və qeyrəyə razı olsun". (Yaqublu N. 2018: 504)

M.Ə.Rəsulzadə 1904-cü ildə yaradılmış ilk Azərbaycan siyasi birliyi "Hümmət"in yaradıcılarından biridir. Bu təşkilata rus məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı gənclər daxil idi. 1904-cü ilə yaradılan Hümmət təşkilatı müsəlman fəhlələrini siyasi cəhətdən maarifləndirilməsi istiqmətində xeyli iş görmüşdü. Təqiblərə məruz qalaraq fəaliyyətini dayandıran təşkilat Fevral inqilabından sonra öz fəaliyyətini bərpa etmiş, mart ayının əvvəlində N. Nərimanov, D. Bünyadzadə, M. İsrfafilbəyov (Qədirli), H. Sultanov, M. Əzizbəyov daxil olmaqla Hümmətin Müvəqqəti komitəsi seçilmişdi. (Очерки Коммунистической партии Азербайджана. 1963: 212) Hümmət tam şəkildə müstəqil təşkilat olmayaraq RSDFP-nın Bakı Komitəsi yanında fəaliyyət göstərirdi. Müsəlman fəhlələrin istəyinə uyğun olaraq Hümmət muxtar təşkilat kimi saxlansa da Bakı Sovetinə seçilən hümmətçilər əlahiddə bir təşkilatı deyil, ümumən bolşevikləri təmsil edirdilər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, inqilabın ilk aylarında müsəlman fəhlələr tərəfindən müstəqil müsəlman fəhlə komitəsi yaradılması və müsəlman fəhlələr arasında sosialist təbliğat aparılması tələbləri irəli sürülmüşdü. (Азимов Г. 1987: c.33)

1903-1920-ci illərdə Rəsulzadənin dövrü mətbuat orqanlarda 1200-dən çox müxtəlif janrlarda yazıları çap olunurdu. Bu yazılar ən çox azadlıq və milli istiqlaldan bəhs edirdi. Bu dövrlərdə Çar Rusiyasına qarşı kəskin fikirlərlə çıxış edənlərin önündə Rəsulzadə gəlirdi. Onun hüriyyət barədə önəmli və qiymətli fikirləri var idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə görə hüriyyət beş formada var: söz azadlığı, mətbuat azadlığı, cəmiyyət və ittifaq azadlığı, vicdan azadlığı, canın və malın mühafizə olunması azadlığı və o belə bir azadlığın Rusiyada olmadığını söyləyir və qeyd edirdi ki, "Buradakı hürriyyət qaranlıq pərdəyə bürünüb və hökumət heç zaman onun işığını camaata göstərməz. Çünki hürriyyət işığını görüb gözlərinə nur, qollarına qüvvət yığan adamlar ayağa qalxıb ilkin olaraq bu işığının qarşısını tutanları yox edəcəklər". (https://akifnizami.wordpress.com)

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə millətinin bütövlüyünü birliyini və bərabərliyini istəyir, xalqın birliyi istiqamətində onları təhsilə, elmə çağırırdı. Elm, təhsil məsələləri onun məqalə və çıxışlarının da əsas mövzusunu təşkil edirdi. O düşünürdü ki, bu xalqı yatdığı yuxudan yanlız bilik, elm oyada bilər. Savadlı xalq birlik olub, bir millət olub istiqlaliyyətə, azadlığa çıxa bilər. Rəsulzadə ölkədən kənarda mühacirətdə yaşadağı dövrdə belə bu fəaliyyətini dayandırmır, gizli yollarla öz dostları ilə əlaqə saxlayır, xalqın gələcək mübarizəyə, birliyə, azadlığa səsləyən

müxtəlif dərgilər, kitablar yollayırdı. Onun bütün ömrü boyu bir mübarizə amalı var idi - Azərbaycanın müstəqilliyi. Ömrü boyu azərbaycançılıq, türkçülük ideyasına, milli dövlətçilik əqidəsinə sadiq qaldı. Azərbaycanın milli dövlətçiliyininin bərpası və bütövləşməsi üçün çalışdı və bu amalı ilə yaşadı. Əli bəy Hüseynzadənin söylədiyi "Türkləşmək, islamlaşmaq müasirləşmək" fikri Rəsulzadənin fəaliyyətinin əsasını təşkil etdi. Bir növ Rəsulzadə bu fikrə can vermiş oldu.

"Ümumiyyətlə, onun həmin dövrdəki siyasi görüşlərinə müəyyən romantizim ruhu xas idi. Məsələn, o zaman qələmə aldığı məqalələrinin birində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Dünya gərək hamı üçün bir olsun. Bir ovuc insanın səadət və rahatlığı üçün milyonlarca insanlara zülm olunmasın" (Balayev A. 2012: 286) Həmin dövrlərdə Rəsulzadənin Rusiya imperiyasının hüdudlarının tərk edərək xaricə getməsi də onun siyasi baxışlarının təkamülünə ciddi təsir göstərmiş oldu.

Ümumiyyətlə, Rəsulzadənin fəaliyyəti üç böyük imperiyada keçmişdir. Rusiya imperiyası, İran dövləti və Osmanlı imperiyası. Buna görə onu tək azərbaycanlı deyil "Qafqazlı ziyalı" da adlandırırlar. Bu ölkələrin hər üçünün dilini mükəmməl bilmiş, hər üçü ilə sıx münasibətdə olmuş və onların tarixində böyük izlər qoymuşdur. O, bu ölkələrdə müxtəlif kitablar, jurnallar, qəzetlər çap etdirmiş, müxtəlif cəmiyyətlər qurmuşdur və Azərbaycan xalqının azadlıq mücadiləsinin yorulmadan davam etdirmişdir. Yaradıcılığının bütün dövrlərində islami dəyərlər, türkçülüyü, ümumi türk ruhunu, mədəniyyətini uca tutmuş, daim milli birliyin reallaşması uğrunda mübarizə aparmışdı. Rəsulzadə yaşadığı Çar Rusiyasını dərindən öyrənmiş Azərbaycan reallığını, Azərbaycan gerçəkliyini, millətini formalaşdırmış və Rusiya mühitindən qopara bilmişdir.

24 yaşında 1908-ci ildə Rəsulzadə Çar rejiminin təqiblərindən xilas olmaq üçün İrana üz tuturmuşdur. Bu zaman Güney Azərbaycanda Məşrutə hərakatı alovlanırdı. Rəsulzadə bu hərəkatın fəal iştirakçısına çevrildi. 1910-cu ildə bir qrup Avropada təhsil almış gənclərlə bərabər İran Demokratik Partiyasını yaradır və Mərkəzi Komitəsinə sədr seçilir. Tehranda "İrani-nou" (Yeni iran) qəzetini nəşr etməyə başlayır və bununla o, İranda Avropa tipli mətbuatın əsasını qoyur. Rusiya tərəfi Rəsulzadəninin buradakı siyasi və publisist fəaliyyətinin Rusiyanının İrandakı təsirinin zəiflətməyə yönəldiyini görürdü. Bundan qorxuya düşən Rusiya Tehran hakimiyyətindən onun tez bir zamanda ölkədən çıxarılması üçün lazimi tədbirlərin görülməsini tələb edir. Məşrutə inqilabının məğlubiyyətindən sonra o həm İran, həm də Rusiya imperiyası tərəfindən axtarışda idi və İrandakı təqiblərdən xilas olmaq məqsədi 1911-ci il iyun-iyulda İranı tərk edir, sonra gizli yollarla Astara-Lənkaran istiqamətindən Bakıya gəlir bir

müddət burda qalıb daha sonra İstanbula gedir. 1911-1913-cü il fəaliyyətini isə İstanbulda davam etdirmişdi. İstanbul bu dövrdə bir çox müsəlman ziyalılarından ibarət mühacirlərin toplandığı mərkəzə çevrilmişdi. İstanbulun qaynar siyasi həyatında yaxından iştirakı, bir çox türk mütəfəkkirləri və ən görkəmli nümayəndələri ilə yaxından tanışlığı, ünsiyyəti onu xalqımızın tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı daha çox düşünməyə vadar etmişdir. Onların fəal fəaliyyəti nəticəsində tez bir zamanda burada türkçülük, turançılıq ideologiyasının tərəfdarları artmışdı.

"İstanbulun həmin dövrdəki siyasi mühiti bütün bu illər ərzində Azərbaycan türkləri üçün "milli nicat yolu" axtarışında olan M.Ə.Rəsulzadə siyasi baxışlarının qəti olaraq formalaşmasında həlledici rol oynadı. İstanbulda yaşayan türkçülük ideoloqları ilə bilavasitə ünsiyyət M.Ə.Rəsulzadənin siyasi dünya görüşünün inkişafında dərin izlər buraxmış oldu." (Balayev A., 2012, 36).

M.Ə.Rəsulzadə özünün də qeyd etdiyi kimi, bütün tərəqqinin ilkin mənbəyi olan milli özünüdərkin oyanmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1913-cü ildən başlayaraq o, Müsavat partiyasının ideoloqu oldu. Bəli, Rəsulzadə dövrünün ən öndə gedən ideoloqu idi. O, Azərbaycan dövlətçiliyi ideyasının formalaşmasında mühüm töhfələr verdi. Siyasətçinin səyləri ölkəsinin müstəqilliyi və çiçəklənməsi ideyalarının təbliğinə töhfə vermək məqsədi daşıyırdı.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və dövründə yazdığı nəzəri əsərləri ilə M.Ə.Rəsulzadə Müsavat ideologiyasına milli əsas gətirdi ki, bu da son nəticədə partiyanın siyasi proqramının islam birliyindən azərbaycanlıların və digər türk xalqlarının milli hüquqları uğrunda mübarizəyə istiqamətlənməsinə töhfə verdi. Bu, təkcə Müsavatın deyil, bütün Azərbaycan milli hərəkatının siyasi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu.

Azərbaycançılıq ideyalarının, azərbaycançılıq konsepsiyasının ortaya çıxmasında Məhəmməd Əmin bəylə Nəsib bəy Yusifbəylinin tanışlığının və daha sonra birgə fəaliyyətinin böyük rolu olmuşdu. Rəsulzadə yazırdı ki, N.Yusifbəyli öz işləri ilə əlaqədar Bakıya tez-tez gılir və demək olar ki, hər gəlişində "Açıq söz" mətbəəsini də ziyarət edirdi. Zamanla möhkəmlənən bu dostluq daha sonralar xalq üçün ən vacib işlərə nail oldu. "M.B.Məmmədzadə və H.Baykara da hesab edirlər ki, Qafqaz türklərini "ümmətçilikdən "millətçiliyə" yönəldən, onları əvvəlcə türkçülük, daha sonra Azərbaycan türkçülüyü (Azərbaycan milli ideyası) ətrafında birləşdirən və "Açıq söz" qəzetində bunu təbliğ edən ilk növbədə, Rəsulzadə və Yusifbəyli olmuşdur." (Ələkbərli F. 2022: 414).

Türkoloq, alim Faiq Ələkbərli yeni yaradılmış dövlətə niyə "Azərbaycan" adının verilməsinə üç səbəblə izah edir. Məhəmməd Əmin bəy yeni dövlətə "Azərbaycan adı verməklə

ilk əvvəl tarixi-coğrafi və siyasi-inzibati amili göz önünə almışdır. Amma bununla bərabər bizə məlum olduğu kimi Güney Azərbaycanda da eyni adlı toplum-türklər yaşamaqdadır. Rəsulzadə açıq şəkildə söyləyirdi ki, Güney Azərbaycanda yaşayan türklərlə Qafqaz türkləri eyni kökə, eyni dilə, mədəniyyətə sahibdirlər. Bu səbəbdən yeni dövlətə "Azərbaycan" adının verilməsi gələcəkdə hər iki coğrafiyada yaşayan türklərin yenidən biirləşməsi ideyası ilə bağlıdır.

İkinci səbəb isə dövlətçilik ənənələrinin bərpası ilə bağlı idi. "Azərbaycan" adı bu ərazidə qədim zamanlardan mövcud olmuş Atropatena, Albaniya, Sacilər, Salarilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi və b. dövlətlərlə yeni dövlət arasında bağlılıq anlamına gəlirdi. Bu özündə türkçülük və milli dövlətçilik ideyasını əks etdirirdi.

Üçüncü səbəb olaraq isə məlum olduğu kimi, bu ərazidə Azərbaycanın əsasını təşkil edən türklərlə bərabər digər azsaylı etnik qruplar və etnoslar da yaşayır. Onları bir ideya altında birləşdirmək milli dövlətə xidmətçiliyə nail olmaq idi.

M.Ə.Rəsulzadə buugünki müasir Azərbaycan dövlətinin əsas ideyaları olan türkçülük, islamçılıq, müasirlik və azərbaycançılıq olan milli ideologiyanın müəllifidir. Onu da qeyd edək ki əsası cümhuriyyət dövründə qoyulan və bu gün də müasir Azərbaycan dövlətinin əsas atributlarından olan bayrağımızın simvolları- türkçülük müasirlik və islamçılıq da Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ideyalarının nəticəsidir. Rəsulzadənin yaradıcıllığında türkçülüyün öz fəlsəfi-siyasi anlamı var. Rəsulzadəyə görə türkçülük yalnız Azərbaycan türklərinin istiqlal mübarizəsi ilə yekunlaşmır, bütün türk xalqlarının milli azadlıq ideyasını əks etdirir.

3. M.Ə.Rəsulzadənin Qafqazçılıq vəya Qafqaz Birliyi İdeyası

M.Ə.Rəsulzadə əsas ideologiyalarından biri də məhz Qafqazçılıq, Qafqaz birliyi ideyası idi. Onun fikrincə bir müddət -turançılığın inqilabçı ideyalarından ilhamlanaraq milli varlığını qorumaq ideyasına çatan Azərbaycan xalqı hazırda daha çox müstəqil Qafqaz Konfederasiyası siyasi birliyindən qıraqda qurtuluş olmadığını anlamışdı. (Rəsulzadə M.Ə. 2012, s.63) Bununla Rəsulzadə gələcəkdə reallaşması mümkün ola biləcək Türk dövlətlərinin Türk Federasiyası ideyası ilə bərabər Qafqaz Konfederasiyasını da müdafiə etmişdi. Əslində Rəsulzadə bununla həmçinin Azərbaycan milli ideyası ilə bərabər Qafqaz ideyası ilə də bağlı siyasi-nəzəri müəddalar irəli sürürdü. Rəsulzadəyə görə, slavyan birliyi fikri Çexoslovakiya dövlətinin təşəkkülünə mane olmadığı kimi, Türk birliyi fikri də Azərbaycanın müstəqil bir türk dövləti kimi Qafqaz Konfederasiyasına girməsinə əngəl ola bilməz.

Hələ Cümhuriyyət dövründən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan milli ideyası ilə Qafqaz Birliyi ideyası arasında uzlaşması haqqında ciddi siyasi-nəzəri müdəalar irəli sürüdü. O, 1919-cu ilin noyabrında "Azərbaycan" qazetində yazırdı: "Mən Azərbaycanı Qafqaz İttifaq

dövlətinin konfederativ tərkib hissəsi kimi təsəvvür edirəm. Həmin ittifaq dövlətinin tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz daxil olmalıdır". (Balayev A. 2012, 286)

Qafqaz birliyi ilə bağlı məsələ Müsavat partiyasının 2-ci qurultayında da müzakirə olunmuşdu. Rəsulzadə bu ideyanı müdaifə etməsi ilə qurultayın iştirakçıları da Qafqaz respublikalarının Qafqaz Konfederasiyası azad ittifaqında birləşməsi ilə bağlı qətnamə də qəbul etmişdilər.

Həmçini onu da qeyd edək ki, bu dövrdə Rəsulzadə ilə yanaşı bu ideyanı tanınmış Türk mütəfəkkirləri Əli bəy Hüseynzadə, Əli Mərdan Topçubaşov və başqaları da müdafiə etmişdilər. Turançılıq ideoloqu kimi tanıdığımız Əli bəy Hüseynzadə də Qafqaz Federasiyasının yaranmasını mümkün variantlardan saymışdır. O, Cənubi Qafqaz bölgəsi üçün üç seçimdən söz açırdı: 1) Qafqaz Federasiyası 2) müstəqil türk, gürcü və erməni dövlətlərindən 3) Qafqaz türklərinin Türkiyəyə birləşməsindən.

Hətta Sovet birliyi qurulduqdan sonra da Azərbaycan Cümhuriyyətini tərk etməyə məcbur olmuş mütəfəkkirlərin də aralarında ən geniş yayılmış ideyalardan biri Qafqazçılıq olmuşdur.

Rəsulzadə və onun mühacirətdəki dostlarının fəallığı ilə 1952-ci il dekabrın 11-16-da Almaniyanın Münhen şəhərində Ümumqafqaz konfransı keçirilidi. Konfransın nəticəsi olaraq isə Ümumqafqaz Mərkəzi yaradıldı. Bu Mərkəzin qarşısına bir sıra öhdəliklər qoyulmuşdu.

1) Qafqaz millətinin milli qurtuluş mübarizəsini xaricdə təmsil etmək və idarə etmək
2) ABŞ və Batı dövlətləri başda olmaq üzrə bolşevizmə qarşı mübarizə aparan millətlərin yardımlarına ümid etdikləri dövlətlərlə və millətlərarası təşkilatlarla QİK –nin fəaliyyətini uzlaşdırmaq
3) Şərqi Avropa Türküstan və b. Millətlərin apardığı azadlıq mübarizəsi ilə iş birliyi yaratmaq.

Rəsulzadə 1952-ci ildə Münhendəki "Qafqaz" dərgisində nəşr olunan "Qafqaz məsələsi" məqaləsində Qafqaz Konfederasiyasının reallaşması yollarını dərindən araşdırdığı zaman belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, bir birliyin yaranması üçün bir sıra amillər olmalıdır. Birincisi, "Qafqazın nə qövm, nə kültür, nə də irq baxımından Rusiya ilə heç bir ilgisi yoxdur" ikincisi, iqtisadiyyat baxımından Qafqaz, özünə yetəcək müstəqil bir vəhdətdir"; üçüncüsü, "strateji baxımından da, Qafqaz bir bütündür". (Resulzade M.E. 2011: 173) Dördüncüsü aralarındakı milli və mədəni xüsusiyyətlərə baxmayaraq Qafqaz millətləri ortaq ruha və

xarakterə malikdir. Beşincisi isə çarizim, bolşevizim hər şeyi bir səviyyəyə gətirən ruslaşdırma və müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə üçün bütün Qafqaz millətləri birləşməlidir.

Rəsulzadə deyirdi ki, SSRİ dağıldıqdan sonra qurulacaq Qafqazın siyasi idarə şəkli barədə indidən qərar vermək lazımdır.

Məhəmməd Əmin bəy Azərbaycan milli ideyasını müdafiə etməklə bərabər yeni turançılıq, türkçülük və qafqazçılıq ideyalarını uzlaşdıra bilmək üçün siyasi-ideoloji təkliflər irəli sürüdü. O, azərbaycançılığın türkçülüklə həmçinin də müəyyən qədər islamçılıqla bağlılığını qoruyub saxlayırdı. Bu isə Rəsulzadə ideyalarında islamında əsas ünsür olduğunu göstərirdi.

Bu gün Azərbaycandan kənarda olan bir çox alim politoloq tədqiqatçılar və ictimai-siyasi xadimlər də qafqazçılıq ideyası ilə bağlı yaxşı mənada fikirlər söyləyirlər.

Əfrand Daşdəmirov da güman edir ki, artıq neçə əsrlərdən bəri Qafqazda yaşayan ayrı-ayrı etnoslar (türk, kvartel, slavyan, dağıstan və b.) eyni tarixi hadisələri yaşamaları, ortaq mədəniyyəti paylaşmaları, eyni zamanda zaman-zaman birbirlərinə yaxınlaşaraq qohumlaşmaları baxımından Qafqaz mədəniyyəti, Qafqaz tarixi, Qafqaz adət-ənənələri, Qafqaz mentaliteti adı altında birləşiblər. (Ələkbərli F. 2022: 414)

Sonuç

M.Ə.Rəsulzadə bütün ömrü boyu xalq xidmət etmiş və başlıca məqsədlərindən biri də xalqı təhsilə və elm cəlb etmək olmuşdur. Bu istiqamətdə cümhuriyyət dövründə əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Həsən bəy Zərdabinin dəfnindəki nitqində xüsusən vurğulayırdı ki, "Camaəti ayıltmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? Yalnız maarif, maarif, maarif!". (https://edupress.az/az/more/66) Yanlız təhsilli və savadlı camaat özünün nə olduğu və nə olacağını anlaya bilər.

Bu yolda ən doğru addım universitetin açılması bağlı idi. Bu yolda xeyli əngəllərlə qarşılaşmışdılar. Bu fikir 1919-cu ildə parlamentin altımış yeddinci iclasında birinci məsələ olaraq müzakirə edildi. Rəsulzadə bu sahədə fikirlərinin parlamet üzvlərinə çatdırdı. Parlamentdə universitetin açılmasına tərəddüd edənlər çox idi. "Kimlər açacaq, necə açılacaq, kimlər oxuyacaq" deyən insanlar var idi. M.Ə.Rəsulzadə bu düşüncələri aradan qaldıran və universitet açılmasının millətə gərəkliyi vacib olan məzmunda çıxış edərək dedi: "Darülfunun faydalarında birisi də budur ki, burada bir kərə elmi bir müəssisə vücuda gələcək. Bununla məmləkətin məchul qalmış bir çox xüsusiyyəti öyrəniləcəkdir. Camaat arasında elmə və fənnə nə qədər həvəs artacaqdır". (Yaqublu N. 2018: 504)

M.Ə.Rəsulzadə həmişə deyirdi ki, kim inkar edə bilər ki, Afina Univesiteti Afina dövlətini yaratmayıb. Biz universitet yaradırıqsa, buna da mütləq nail olacayıq. Rəsulzadə açılacaq olan Bakı Dövlət Universitetində tədris dilinin önəmli olduğunu vurğulayırdı: “Lakin, bu, başqa dildə olsa, Universitetin fəaliyyət göstərməsinə mane olmamalıdır. Universitetdə türk dili keçiriləcək, tələbələrin özləri də Bakıda, öz doğma xalqları içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər” (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2014: 472).

Kaynakça

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki cilddə. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 472 s.

Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Publisher Verso. London, 2016, p.256

Balayev A. "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə" Bakı, Çıraq, 2012, 286 s.

Ələkbərli F. "Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sosial-fəlsəfi görüşləri: Milli həmrəlik və Azərbaycançılıq" "Elm və təhsil", Bakı, 2022, 414 s.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Panturanizm. Qafqaz sorunu. Bakı, Təknur, 2012, s.63.

Resulzade M.E.Hatıralar ve Kafkasya. İstanbul, 2011, s.173 7. Tsygankov A.P. Pathways after Empire. National identity and foreign economic policy in the post-soviet world. Lanham, 2001. P.254.

Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları. Bakı, Nurlar NPM, 2018, 504.

Азимов Г. Великий октябрь в Азерабайджане. Азербайджанское Государственное Издательство. Баку 1987, с.33.

Кочетков В.В. Национальная и этническая идентичность в современном мире. Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 18. Социология и политология. 2012. № 2, 144-162

Очерки Коммунистической партии Азербайджана. Азербайджанское Государственное Издательство. Баку, 1963. С.212.

https://akifnizami.wordpress.com/2012/07/09/%C9%99sl-demokrat-m%C9%99mm%C9%99d-%C9%99min-r%C9%99sulzad%C9%99/

https://edupress.az/az/more/66 "Rəsulzadənin elm və təhsillə bağlı çox mühüm işləri olub" – professordan maraqlı faktlar // EduPress [30.12.2023]

Mehmet Emin Resulzade Özel Sayısı

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

М.Э.Расулзаде о национальном уклоне в Азербайджане

Azerbaycan'dakiUlusal Önyargı Hakkında M.E. Resulzade

M.E. Rasulzade on the National Bias in Azerbaijan

doi: 10.58646/bengi. 1463900

Geliş/Received: 02 Nisan 2024 **Kabul/Accepted:** 01 Mayıs 2024

Ilgar Niftaliyev*

Özet

Bu makalede, Muhammed Amin Resulzade'nin eserlerine dayanarak geçen yüzyılın 20'li yıllarının Azerbaycan liderliğinde milli Sapinizmin özelliklerini incelemektedir. Resulzadeh, AKP (b)P Merkez Komitesi Sekreteri Eyyub hanbudağov'un 1924 yılında Bakü İşçi gazetesinin sayfalarında Azerbaycan liderliğindeki ulusal önyargı hareketi ile ilgili konuşmasını analiz ediyor. Resulzadeh, bu konuşmanın parti içinde ulusal sorunun çözümü ve muhalefet hareketi etrafında bölünmenin büyümesine güçlü bir ivme kazandırdığına inanıyordu. Resulzade'ye göre komünizmin temel inançlarına katılmayan, Kremlin liderliğinin katı merkezci politikalarına karşı çıkan ve parti disiplinine uymayan Bolşeviklere ulusal önyarg deniyordu. Kural olarak parti içinde meydana gelen bu tür ayrılıkçılığı bastırarak Moskova, liderlerini liderlikten uzaklaştırdı.

Anahtar Kelimeler: Parti, Milli Siyaset, Sanayi, İşçi, Azerbaycan.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Doç.Dr., A. Bakikhanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü, e-posta: ilg4352@yandex.ru. Orcid: 0009-0009-9873-0602.

Atıf/Citation: Niftaliyev, I. (2024). М.Э.Расулзаде о Национальном Уклоне в Азербайджане. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 276-288.

Резюме

В данной статье на основе трудов Мамед Эмина Расулзаде раскрываются особенности национального уклона в руководстве Азербайджана в 20-х годах прошлого века. В центре внимания работ Расулзаде по национальной политике большевиков выступление секретаря ЦК АКП(б) Эюба Ханбудагова в 1924 году на странице газеты «Бакинский рабочий». Расулзаде считал, что данное выступление являлось ярким показателем роста внутри партии раскола вокруг решения национального вопроса и дало толчок оппозиционному движению. Так, по мнению Расулзаде, появился ярлык национальный уклон, который навешивался на большевиков, выступавших против основных коммунистических догм, жесткого централизма кремлевского руководства и нарушавших партийную дисциплину. Москва, как правило, беспощадно подавляло данный сепаратизм, а их лидеров отстраняло от руководства.

Ключевые слова: партия, национальная политика, промышленность, рабочий, Азербайджан.

Abstract

Based on the works of Mammad Emin Rasulzade, this article reveals the peculiarities of the national bias in the leadership of Azerbaijan in the 20s of the last centuries. Rasulzade's works on the national policy of the Bolsheviks focused on the speech of the Secretary of the Central Committee of the AKP (b) Eyub Khanbudagov in 1924 on the pages of the Baku Worker newspaper. Rasulzade believed that this speech was a clear indicator of the growing split within the party around the solution of the national issue and gave impetus to the opposition movement. Thus, according to Rasulzade, the label national bias appeared, which was hung on the Bolsheviks, who opposed the basic communist dogmas, the rigid centralism of the Kremlin leadership and violated party discipline. Moscow, as a rule, ruthlessly suppressed this separatism, and their leaders were removed from the leadership.

Keywords: Party, National Politics, Industry, Worker, Azerbaijan

Введение

С конца 80-х годов прошло века, почти одновременно с началом критики сталинизма, в Азербайджане стали издаваться труды бывших деятелей Азербайджан¬ской Демократической Республики, имена которых на протяжении семидесяти лет оставались под запретом. Среди них особое место занимали сочинения одного из основателей Азербайджанской Демократической Республики Мамед Эмина Расулзаде, которые в основном были написаны в период его вынужденной эмиграции. Хотя эти работы не носили строго научный характер, Расулзаде ставил своей целью осветить исторические события прошлого и настоящего Азербайджана в хронологической последовательности и дать им обобщающую оценку. Учитывая то, что Расулзаде был идеологом и лидером партии «Мусават», находившейся во враждебном большевикам политическом лагере, его работы не были лишены элементов идеологической тенденциозности. В своих работах по советскому периоду М.Э.Расулзаде демонстрировал редкостную осведомленность о национальных проектах большевиков в государственном строительстве, экономической и культурной сфере. Учитывая то, что в основном эта информация черпалась из эмигрантской прессы, нередко факты, приводимые Расулзаде, грешили ошибками. Безусловно, сказывались особенности условий проживания в эмиграции, ограниченный доступ к информации из Азербайджана.

1. Национальный уклон в Азербайджане: универсальные и особые причины его зарождения

В письме В.Ленину от 22 сентября 1922 г. главный специалист по национальным отношениям в большевистском руководстве, комиссар по делам национальностей в правительстве Советской России И. В. Сталин впервые дал определение понятию национальный уклон для обозначения различных проявлений стремления руководящих партийных работников союзных и автономных республик к самостоятельности в проведении национальной политики. Сталин писал: «За четыре года гражданской войны, когда мы ввиду интервенции вынуждены были демонстрировать либерализм Москвы в национальном вопросе, мы успели воспитать среди коммунистов, помимо своей воли, настоящих и последовательных социал-независимцев, требующих настоящей независимости во всех смыслах и расценивающих вмешательство ЦК РКП, как обман и лицемерие со стороны Москвы» (ЦК РКП (б) –ЦК ВКП(б) и национальный вопрос, 2005: 78).

В своих трудах Расулзаде, давая определение национальному уклону в Азербайджане, рассматривал его как деятельность отдельных коммунистов, пытавшихся защищать перед Центром национальные интересы республики. Расулзаде писал: «Лейтмотив всякого уклонизма в Азербайджане, начиная с самого Нариманова, первого главы советского Азербайджана, и кончая Ханбудаговым, секретарем Азербайджанской Коммунистической партии (б), сводился к одному требованию «невмешательства центра во внутренние дела Азербайджана» (Расул-Заде, 2002:18).

Расулзаде справедливо считал, что уклонизм не был присущ только одной какой-либо советизированной республике: «Он был универсален, как большевистский централизм, его рождающий. Наравне с ханбудаговщиной в Азербайджане, имелась эфендиевщина на Северном Кавказе, махарадзевщина в Грузии, рыскулывщина в Туркестане, султан-галиевщина, в Эдил-Урале, скрипниковщина на Украине, ибрагимовщина в Крыму и т. д. У всех разновидностей этих уклонов имелся один общий метод и одно родственное стремление. Метод этот - как можно полнее отстоять национальную автономию и независимость от посягательств московской диктатуры» (Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше, 2010: 68). В то же время, выделяя особенности уклона в Азербайджане, Расулзаде считал, что «сила национального уклонизма в Азербайджане обуславливалась тем, что в самой общественно-социальной и культурно-исторической структуре страны были сильны антирусские и антикоммунистические настроения. Причиной тому было то, что коммунистическая власть в Азербайджане отождествлялось с русскими, которые составляли большинство в составе населения города Баку, в центральных партийных органах, занимали ключевые посты в столичных государственных учреждениях и промышленности. В то же время, будучи одной из форм проявления национальной борьбы, азербайджанский уклонизм, находится в идейной связи с уклонизмом других нерусских народов Советского Союза, борющихся против красного русско-большевистского империализма» (Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше, 2010: 72).

В своих работах Расулзаде приводил факты из азербайджанской действительности, которые порождали национальный уклон: Азербайджан не являлся хозяином своих природных богатств (нефть, хлопок и т.д.), рабочий класс в промышленности пополнялся в основном за счет русских переселенцев, что отрицательно влияло на национальный облик города Баку, азербайджанское

крестьянство рассматривалось как источник национализма, культурное строительство осуществлялось по принципу национальная по форме (благодаря широкому внедрению национального языка в управлении и образовании) и социалистическая по содержанию (национальные языки становились носителями не вековых, специфических обычаев и традиций, а новых большевистских ценностей), делалась попытка оторвать азербайджанцев от своих духовных корней и т.д.

2. «Ханбудаговщина» как символ национал-уклонизма в Азербайджане

Расулзаде по праву считал, что основы уклонизма в Советском Азербайджане были заложены первым главой советского правительства Нариманом Наримановым (Расул-Заде, 2002: 18). Однако в своих трудах он не детализировал инакомыслие Нариманова. Видимо определенное влияние на это оказало то, что в период нахождения Нариманова на руководящих постах в Азербайджане, Расулзаде жил в Москве, под бдительным присмотром Сталина, в результате чего был лишен доступа к какой-либо информации о происходивших в республике внутривластных конфликтах на национальной почве. Поэтому оценки Расулзаде деятельности Нариманова, которого он считал человеком чрезвычайно мягким, носили эпизодический характер и касались лишь событий, которые имели место в первые месяцы после советизации Азербайджана, когда, по мнению Расулзаде, Нариманов послушно подписывался под приказами эмиссаров Москвы – Панкратовых, Микоянов, Чораевых и Соловьевых (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, 1991: 52). Позже Расулзаде упоминает Нариманова в связи со свидетельством известного татарского большевика М. Султан-Галиева о распространяемых в кулуарах Кремля слухах о возможной замене в руководстве Азербайджана Нариманова на Расулзаде (Rəsulzadə. Stalinlə ihtilal xatirələri,1991: 66). Когда же в 1922 году Расулзаде покинул Советскую Россию, Нариманова в Азербайджане уже не было.

Основным же лидером уклонистов в Азербайджане Расулзаде считал Эюба Ханбудагова, одного из секретарей ЦК АКП (б) Азербайджана Расулзаде неоднократно упоминает его имя, когда говорит о растущих в руководстве азербайджанской партийной организации протестах против политики Кремля. В 1920 году, после установления советской власти в Азербайджане, Ханбудагову доверили руководство Азербайджанской Чрезвычайной Комиссии (АзЧК). Короткое время спустя Э. Ханбудагов — секретарь ЦК АКП (б). В числе руководителей партийной организации республики, он избирался членом ВЦИК, участвовал в работе X (март 1921 года) и XII (апрель 1923 года) съездов РКП (б). Однако о нем нет и скупой справки в объемистом

сборнике «Борцы за победу Советской власти в Азербайджане», изданной в 1957 году. В редких исторических монографиях советского периода встретишь упоминание о Ханбудагове, причем обязательно нелестное. И вслед за его фамилией — почти, всегда идет речь о «ханбудаговщине». Э. Ханбудагов, вместе с Д. Буниатзаде, Г. Джабиеым, А. Караевым и Л. Мирзояном, входил в состав комиссии по проведению в жизнь решений XII съезда РКП(б) и IV совещания РКП (б) с ответственными работниками национальных республик и областей (июнь 1923 года) по национальному вопросу.

Статья Э. Ханбудагова «Национальный вопрос» в газете «Бакинский рабочий», в номере от 27 апреля 1924 года (Ханбудагов, 1924: 27 апреля), о котором Расулзаде узнал,□ уже находясь в Турции, настолько потрясла его, что он попытался представить её как некой программой внутрипартийной оппозиции в Азербайджане. Видимо, поэтому в своих трудах Расулзаде неоднократно возвращался к выступлению Ханбудагова и ставил его в пример, когда говорил о национал-уклонизме в Азербайджане.

Статья Э.Ханбудагова была приурочена к годовщине XII съезда РКП(б), прошедшего в Москве 17-25 апреля 1923 года. Самым острым сюжетом статьи, опубликованной накануне XIII Общебакинской партийной конференции (апрель-май 1924 года), был вывод Ханбудагова о том, что азербайджанской партийной организацией не осуществлена и одна сотая доля□ из того, что было намечено в решениях XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана, 1963: 393). Именно эта мысль впоследствии стала краеугольным камнем всех обвинений в адрес Ханбудагова, которые посыпались на него уже в ходе Общебакинской конференции (апрель-май 1924 года) со стороны его оппонентов. На XII партийном съезде, по итогам выступления Иосифа Сталина о национальных моментах в партийном и государственном строительстве была принята специальная резолюция по национальному вопросу. Данная резолюция положила начало политике коренизации. Смысловое значение этой политики сводилось к следующему: 1) наличие в составе руководящих кадров союзных республик значительного удельного веса представителей титульного этноса служило одним из важнейших доказательств достижения в стране равноправия народов, должно было олицетворять и демонстрировать национальный характер государственности; 2) реализация этой политики должна была сделать советскую власть «родной», «близкой», «народной» и «понятной» (Двенадцатый съезд РКП (б). 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет, 1968: 492). Осуществление

данной политики на практике привело к столкновениям в руководстве национальных республик между сторонниками углубления процесса коренизации во всех сферах и теми, кто хотел удержать коренизацию в определенных рамках, чтобы не допустить ослабления контроля Москвы над национальными окраинами. В Азербайджане конфликты происходили в основном по этнической линии (между коммунистами коренной национальности и коммунистами, представлявшие национальные меньшинства) вокруг вопросов об уровне национализации и пролетаризации партийно-государственного аппарата, степени использования тюркского языка в делопроизводстве, стремлении превратить декларативную советскую федерацию в нечто реальное. Масло в огонь подливали также властные амбиции, интриги, старые обиды участников склок, попытки подстроиться под политическую конъюнктуру центральных властей.

В своей статье Ханбудагов привел отрывок из данной резолюции и речи И.Сталина, которого считал самым большим знатоком национального вопроса: «Положение в ряде национальных республик (Украина, Белоруссия, Азербайджан, Туркестан) усложняется тем, что значительная часть рабочего класса, являющегося основной опорой Советской власти, принадлежит к великорусской национальности. В этих районах смычка между городом и деревней, рабочим классом и крестьянством встречает сильнейшее препятствие в пережитках великорусского шовинизма, как в партийных, так и в советских органах. В этих условиях разговоры о преимуществах русской культуры и выдвигание положения о неизбежности победы более высокой русской культуры над культурами более отсталых народов (украинской, азербайджанской, узбекской, киргизской и пр.) являются не чем иным, как попыткой закрепить господство великорусской национальности» (Ханбудагов, 1924: 27 апреля). По мнению Ханбудагова, смычка русского пролетариата и азербайджанского крестьянства путем механической поставки ему (азербайджанскому крестьянству-И.Н.) дешевой мануфактуры, реализации его товаров в твердых ценах и шефства над ним не могли решить проблему. Поэтому, он считал, что «рабочие обеих национальностей должны были перевариваться в общем котле» (Ханбудагов, 1924: 27 апреля). Иными словами, Ханбудагов ратовал за резкое увеличение числа азербайджанцев в среде промышленных рабочих. Для реализации данной задачи в практической плоскости Ханбудагов предлагал осуществить следующее шаги: во-первых, поставить работу по партийному строительству на должную высоту и усилить темпы индустриализации. Во-вторых, в связи с развитием индустриализации страны усилить темпы вовлечения в

производство рабочих рук из коренного населения для выращивания новых кадров рабочих, столь необходимых для смычки города с деревней и, наконец, в-третьих, вовлечь достаточное количество тюркских работников в аппараты партийных органов, чтобы последние имели возможность широко участвовать в разрешении важнейших государственных задач (РГАСПИ, фонд 157, опись 1с, дело 42, лист 48). Кроме этих трех основных положений своих тезисов по национальному вопросу, Э.Ханбудаговым были также поставлены вопросы о том, что каждый рабочий, живущий в Азербайджане или приезжающий сюда, должен изучать тюркский язык; в условиях накопления безработных на Бакинской Бирже труда, остановить приток сюда рабочих сил из некоторых городов Украины и РСФСР (РГАСПИ, фонд 157, опись 1с, дело 42, лист 49). Расулзаде в своих трудах несколько скорректировал мысли Ханбудагова, присвоив ему собственные параметры решения национального вопроса в Азербайджане. А именно: 1.Отныне Москва не должна была вмешиваться во внутренние дела Азербайджана. 2. Местные коммунисты не должны были выступать в роли советников в администрации назначаемых сверху секретарей. 3. Необходимо было положить конец положению, когда московские руководители препятствовали самостоятельной деятельности местных и клеймили это стремление «местным национализмом». 4. Профсоюзы, кооперативы и другие государственные предприятия должны были быть тюркизированы не на словах, а на деле. 5. Должен был положен конец переселенческой политике советского правительства, которое стремилось заселить Азербайджан переселенцами из России и т.д. (Rəsulzadə. Əsrimizin Siyavuşu…, 1991: 95).

Заявление Ханбудагова, который по болезни не участвовал в работе XIII Бакинской партийной конференции, вызвало бурю возмущения среди её участников. Данное заявление квалифицировали как националистическую вылазку, попытку вбить клин между трудящимися разных национальностей. За резолюцию, направленную против Ханбудагова, проголосовали единогласно. В резолюции конференции, принятой по основному докладу, в адрес Ханбудагова было сказано: «В лице этой группы товарищей мы имеем не только прямой отход от большевистского ленинского понимания национального вопроса, но и явный определенный мелкобуржуазный уклон» (XIII Общебакинская партийная конференция. Стенографический отчет, 1924: 94). Чуть позже, в конце мая 1924 года взгляды и поведение Ханбудагова сурово осудил Н. Нариманов (Нариманов, 1990: 108-109).

На состоявшемся в мае 1924 года VI съезде АКП(б) Э.Ханбудагов выступил с речью, в которой вновь подверг критике недостатки в национальной политике. В частности, он отметил очень медленные темпы процесса тюркизации в Азербайджане, необходимость знания каждым гражданином республики тюркского языка, недопустимость привлечения со стороны рабочих в промышленность республики и вывоз под предлогом продовольственного налога всей продукции крестьян за пределы республики, важность обращения внимания на русский шовинизм, нежели на местный национализм (Xəlilov, 2015: 235). Однако позиция Ханбудагова было осуждено, как антипартийное. В принятой резолюции отмечалось, что «ханбудаговщина» ведет партию к разрыву между Баку и азербайджанской деревней, противопоставлению Бакинской организации и к обострению национальных взаимоотношений во всем Азербайджане и в среде бакинского пролетариата (Очерки истории…, 1963: 394-395). Поэтому Ханбудагов на съезде не был избран в состав Центрального Комитета партии, был отстранен от должности секретаря ЦК АКП(б) и направлен на учебу в Москву, в Коммунистическую Академию. Вернувшись в республику в 1926 году, Ханбудагов работал председателем Управления Азербайджанского Сельскохозяйственного банка, а затем уехал в Тифлис, где до 1936 года был заместителем наркома легкой промышленности, наркомом внутренней торговли ЗСФСР. К моменту ареста в 1937 году он исполнял обязанности заместителя председателя «Азериттифака».

В 1929 году, после очередной смены руководства республики, Ханбудагов обратился в Заккрайком ВКП(б) с заявлением, в котором признал ошибочность и вредность своей позиции по национальному вопросу. Время для заявления было выбрано не случайно, поскольку новое партийное руководство республики во главе с Николаем Гикало взяло курс на возвращение к руководству старых партийных кадров, которые находились в опале при прежнем руководстве. Кроме этого, выступить с заявлением Ханбудагова заставило публикация на страницах газеты «Бакинский рабочий» статьи Габиба Джабиева под названием «За беспощадную борьбу с тюркским национализмом». Об этой статье в своих сочинениях упоминает и Расулзаде. Статья Джабиева также была приурочена к смене руководства республики, отстранению от должности, прежде всего, руководства Бакинского Комитета АКП(б) во главе с его секретарем Левоном Мирзояном. Расулзаде писал об этом: «Московские и бакинские газеты этого времени были посвящены этому событию. В обсуждении вопроса принимали участие видные коммунистические деятели. Нападая главным образом на Бакинскую организацию партии, они обвиняли ее в том, что она не боролась с отступлением от большевизма, с

националисмом и с усилением мелкобуржуазной идеологии в центральных и уездных комитетах Азербайджана. Мало того. Эта организация покровительствовала националистам и собственникам» (Расул-заде, 2002: 19). Джабиев выделил 3 этапа в истории национального уклона в Азербайджане: Первый этап -1920-1922 годы. Сторонники данного уклона пытались подчеркнуть независимость Азербайджана, выступали против предложений других республик совместно разрешать хозяйственные вопросы, считая это вмешательством во внутренние дела Азербайджана. Хотя Джабиев не приводит конкретные фамилии, но между строк можно было заметить, что речь шла о Н.Нариманове и его сторонниках; Второй этап -1924 год. Возрождению уклона положило начало выступление Э.Ханбудагова. Хотя он и располагал сторонниками, однако они были немногочисленными и невлиятельными. В какой-то степени видимость «платформы» создавал он сам: говорил от себя, а прибегал к местоимению «мы». Отсюда и рождение понятия «ханбудаговщина». Третий этап - уклон смещенного в 1929 году азербайджанского руководства, которое продолжало линию «ханбудаговщины».

Г.Джабиев вновь коснулся статьи Ханбудагова, опубликованной в 1924 году, и обвинил его в тюркском национализме, в попытке очистить государственный аппарат от русских и армян и выдвигать на должности в первую очередь тюркских рабочих и крестьян (Джабиев, 1929: 8 августа). В своем заявлении в Заккрайком ВКП(б) Ханбудагов, наряду с ответом на обвинения Джабиева (в своем заявлении Ханбудагов называл Джабиева человеком с переменчивым характером, карьеристом, который переоделся в костюм интернационалиста-И.Н.), подробно остановился на причинах, которые заставили его выступить в 1924 году на страницах газеты «Бакинский рабочий» с известной статьей: «во- первых, ежегодно в высших школах РСФСР, согласно решению ЦК РКП(б), республике отводилось до 48 мест, но на учебу посылалось не более 5-6 человек; во-вторых, в ходе поездок в Москву он неоднократно хлопотал в ЦК РКП(б) о разрешении построить одну крупную текстильную фабрику и один кожевенный завод с целью приближения промышленности к источнику сырья, с одной стороны, и выращивания нового кадра рабочих из коренного населения – с другой; неоднократные, но безрезультатные обращения к С.Кирову о создании промышленных очагов в уездах Азербайджана, в частности, в Гяндже, для того чтобы расширить географию тюркских рабочих (РГАСПИ, ф. 157, оп. 1с, д.42: 52-53). В конце заявления Ханбудагов просил прекратить кампанию травли против него, чтобы не разворачивать дальнейшую полемику (РГАСПИ, ф. 157, оп. 1с, д. 42: 54). Хотя, после данного заявления новое

руководство республики прекратила кампанию травли против него, однако Ханбудагову не простили его прошлый уклон. Выступление Ханбудагова оставило трагический след не только в его личной судьбе, но и на дальнейшей судьбе Компартии Азербайджана. Так в длинном перечне ярлыков, означавших на партийном языке национальный уклон, появился новый - «ханбудаговщина», который словно дамоклов меч стал висеть над национальными кадрами и выражался в постоянном присутствии у центрального руководства по отношению к ним элемента сомнения в лояльности и преданности. Обвинение в «хандудаговщине», а значит в национализме, позже, в годы «большого террора» 1930-х годов присутствовало в судебных обвинениях против партийных и государственных деятелей Азербайджана. Определенная трагичность ситуации состояла в том, что жертвами подобных обвинений будут и бывшие противники Ханбудагова.

Заключение

Несмотря на удаление Ханбудагова из Азербайджана, имевшие место в национальном вопросе перегибы и негативные явления по-прежнему создавали условия для внутрипартийных уклонов в Азербайджане, которые продолжились с различной интенсивностью до начала 1930-х. Как и раньше, эти противоречия протекали мирно, их лидеры не выступали с политической программой отличной от большевистской, требовали решения всех проблем в рамках существующей политической системы, не оформлялись в какую-то мононациональную, региональную или конфессиональную группировку, больше вели борьбу за возможности обеспечения власти. Разумеется, все эти внутренние уклоны всегда беспощадно подавлялись из Москвы, которая вешала на их лидеров ярлык национал-уклонистов, удаляла из Азербайджана под предлогом перехода на более высокую должность в Москве, направляла для учебы в Коммунистические вузы или переводила на работу в другие республики, а их сторонников подвергала чисткам. Бесконечные национальные уклоны давали повод Москве считать, что Коммунистическая партия в Азербайджане организационно и идеологически ещё не окрепла. Наличие данного недостатка давало основание Кремлю не доверять местным партийным руководителям и направлять в Азербайджан руководителей из центра, основной задачей ко¬торых было положить конец местному национализму (Расул-заде , 2002: 18).

Список использованных источников:

Azərbaycan SSR 1920-1930-cu illərdə: hakimiyyətdaxili qarşıdurmalar. Bakı, 2015.

III Общебакинская партийная конференция. Стенографический отчет. Баку, 1924.

Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı,1991.

Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ihtilal xatirələri. Bakı,1991.

АОПДУДПАР, фонд 1, опись 74, дело 239.

АОПДУДПАР, фонд 1, опись 74, дело 292.

АОПДУДПАР, фонд 1, опись 74, дело 304.

АОПДУДПАР, фонд 1, опись 88, дело 6.

Архив Общественно-Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АОПДУДПАР), фонд 1, опись 74, дело 136.

Двенадцатый съезд РКП (б). 17-25 апреля 1923 года. Стенографический отчет. Москва, 1968.

Джабиев Г. «За беспощадную борьбу с тюркским национализмом» // Газета «Бакинский рабочий» -1929, 8 августа

Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше // Науч. редактор и составитель Вилаят Гулиев. Торун, 2010.

Нариманов Н.Н. К истории нашей революции на окраинах. Баку, 1990.

Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку,1963.

Расул-Заде М.Э. Национальное движение в Азербайджане// Журнал «Вопросы истории», Москва, 2002, №2, с.3-32.

Российский Государственный Архив Социально-Политической истории (РГАСПИ), фонд 157, опись 1с, дело 42.

Ханбудагов Э. Национальный вопрос// Газета «Бакинский рабочий». 1924, 27 апреля.

ЦК РКП (б) –ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933 гг. Москва, 2005.

Mehmet Emin Resulzade Özel Sayısı

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

XX. Yüzyılın Başlarında Ulusal Siyasi Düşünce Tarihinde Mehmet Emin Resulzade

XX. Əsrin Əvvəllərində Milli Siyasi Fikir Tarixində M.Ə. Rəsulzadə

M.A. Rasulzade In The History Of National Political Thought At The Beginning Of The 20th Century

doi: 10.58646/bengi. 1463918

Geliş/Received: 02 Nisan 2024 **Kabul/Accepted:** 01 Mayıs 2024

Aytən İmanova*

Özet

Tarihin farklı dönem noktalarında toplum yaşamında yenilenmeler yaşanır; siyasi, kültürel ve ekonomik gelişme farklı yönlere sapar. Bu nedenle geçiş döneminde toplumun önde gelen güçleri, insanları birleştirebilecek yeni bir ideoloji yaratmaya ve yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. İncelenen dönem, Azerbaycan'ın ve Rusya'daki diğer Türk halklarının tarihinde karmaşık bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Sömürgeci politikaya karşı ulusal mükavimetin yaygınlaştığı bu dönemin önde gelen ideolojisi Türkçülüktü.Türkçülük ideolojisi, Rusya'nın tüm Türk-Müslüman halklarının ulusal bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynadı. Türkçülüğün ortaya çıktığı ilk dönemlerde, Osmanlı Devleti'nin ana politika çizgisi olmasına rağmen fikirleri ilk kez Azerbaycan'da galip geldi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk kurucularından biri ve ideoloğu M.A. Resulzade'nin Türkçülüğün gelişmesinde önemli hizmetleri olmuştur. Makalede, Türkçülük düşüncesinin tarihsel tekamülü ve Türk halklarının tarihi, coğrafi, kültürel, etnik özelliklerinin ve genel yönlerinin belirlenmesi bakımdan önemi

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Elyazmalar Enstitutu, e-posta: imanova_ayten@hotmail.com. Orcid: 0009-0002-9076-7872.

Atıf/Citation: İmanova, A. (2024). XX. Yüzyılın Başlarında Ulusal Siyasi Düşünce Tarihinde Mehmet Emin Resulzade. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 289-308.

olan Rusya Müslümanları Birliği Kongreleri’nin tarihi araştırılmıştır. Siyasi Türkçülük ideolojisinin kongrelerin faaliyetinde M.E. Resulzade terefinden temamen oluşturulması ve bu fikirlerin halk tarafından kabul görmesi konusunda uygulamalı çalışma yapılmasına yönelik kararların alındığını bildirdi. Bu doğrultuda, halk tarafından kabulu üzere praktik çalışmalar için kararlar alındığı bildirilmişdir. Makalede, 1917 yılında düzenlenen Kafkas Müslümanlarının Bakü Kongresi ve tüm Rusya Müslümanları Moskova'daki Kongresi'nde M.E. Resulzade'nin Rusya'nın siyasi yapısına ilişkin raporları detaylandırılmıştır. Onun fikirlerinin Türkçülük ideolojisinin sonraki gelişim aşamalarına geçişin temelini oluşturduğu söylenmektedir. M.E. Resulzade'nin ırsi, Türkçülük ideolojisini edebi bir bütünlükten “Siyasi Türkçülük” düzeyine çıkarmış, aynı zamanda Siyasi Türkçülüğün evrimini de takip etmemize olanak sağlamıştır. Bu konuda M.E. Resulzadeh'in tüm Rusya Türklerini tek bir harekette birleştiren, milletleri eşit şekilde temsil eden siyasi talepler hazırlayan, devlet ve sosyal kurumlarda Müslümanlara yönelik ayrımcılığın sona ermesini talep eden mirası üzerine yapılan çalışma bugün de geçerliliğini koruyor.

Anahtar Kelimeler: Resulzade, “Açık söz”, Bakü Kongresi, Tüm Türk, Güney Kafkasya.

Xülasə

Tarixin müxtəlif dönüş dönəmlərində cəmiyyətin həyatında yenilənmə baş verir və siyasi, mədəni, iqtisadi inkişaf müxtəlif istiqamətlərdə şaxələnir. Bu səbəbdən də keçid dövrünü yaşayan cəmiyyətdə aparıcı qüvvələr xalqı birləşdirməyə qadir ola biləcək yeni ideologiyanı yaranmasına və təbliğ olunmasına çalışırlar. Nəzərdən keçirilən dövr Azərbaycan və Rusiyanın digər türk xalqları tarixinin mürəkkəb dönüş dövrü sayıla bilər. Müstəmləkə zülmünə qarşı müqavimətin geniş vüsət aldığı bu dönəmin aparıcı ideologiyası türkçülük olmuşdur. Türkçülük ideologiyası Rusiyanın bütün türk-müsəlman xalqlarının milli istiqlal mücadiləsində önəmli rol oynamışdır. Türkçülük ideologyası yarandığı ilk dövrlərdə Osmanlı dövlətinin əsas siyasət xətti kimi yürüdüldüyünə rəğmən, ideyaları ilk dəfə Azərbaycanda qələbə çalmışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətininin ilk qurucularından biri və ideoloqu M.Ə. Rəsulzadənin türkçülüyün inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Məqalədə türkçülük ideologiyasının və türk xalqlarının tarixi, coğrafi, mədəni, etnik xüsusiyyətlərinin tarixi təkamülünün əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi önəmi olan Rusiya müsəlmanları birliyinin qurultaylarının tarixi araşdırılmışdır. Qurultayların fəaliyyəti dövründə siyasi türkçülük ideologiyasının M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən təmamilə formalaşdırlması və bu fikirlərin xalq tərəfindən qəbul olunması istiqamətində ilkin qərarların alındığı bildirilmişdir. Məqalədə 1917-ci ildə keçirilmiş Qafqaz müsəlmanlarının Bakı və Ümumrusiya müsəlmanlarının Moskva qurultaylarında M.Ə.Rəsulzadənin Rusiyanın siyasi quruluşu haqqında məruzələri incələnmişdir. Onun fikirlərinin türkçülük ideologiyasının sonrakı inkişaf mərhələlərinə keçidin əsasını qoyduğu bildirilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin irsi türkçülük ideologiyasını ədəbi birlikdən siyasi türkçülük səviyyəsinə yüksəltmiş, eyni zamanda siyasi türkçülüyün inkişafını izləmək üçün imkan yaradır. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin Rusiyanın bütün türk xalqlarını vahid bir hərəkatda birləşdirən, millətləri bərabər təmsil edən siyasi tələbləri hazırlayan, dövlət və ictimai qurumlarda müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkiliyə son verilməsini tələb edən irsinin araşdırılması bu gün də vacibdi və aktualdır.

Açar sözlər: Rəsulzadə, “Açıq söz”, Bakı Qurultayı, Ümumtürk, Cənubi Qafqaz..

Abstract

At different turning points in history, renewal takes place in the life of society, and political, cultural, and economic development diverges in different directions. For this reason, the leading forces in the transitional society are trying to create and promote a new ideology that can unite the people. The period under review can be considered a complex turning point in the history of Azerbaijan and other Turkic peoples of Russia. The leading ideology of this period, when the resistance against colonial oppression was widespread, was Turkism. The ideology of Turkism played a significant role in the national independence struggle of Russia's Turkic-Muslim peoples. Although the Ottoman Empire initially adopted Turkism as its main policy line, its ideas first prevailed in Azerbaijan. One of the founding fathers and ideologues of the Azerbaijan Republic, M.A. Resulzade, contributed significantly to the development of Turkism. The article explores the historical evolution of Turkist thought and the significance of the Congresses of the Russia Muslims Union in determining the historical, geographical, cultural, ethnic characteristics, and general directions of Turkic peoples. It is reported that decisions were made by M.A. Resulzade to fully develop the political Turkist ideology during the congresses and to implement practical work towards the acceptance of these ideas by the people. Accordingly, decisions were made for practical work accepted by the people. The article details M.A. Resulzade's reports on the political structure of Russia at the Congress of the Caucasus Muslims in Baku in 1917 and the Congress of all Russia Muslims in Moscow. It is said that his ideas laid the foundation for the transition to subsequent stages of Turkist ideology's development. M.A. Resulzade elevated Turkist ideology from a literary coherence to the level of "Political Turkism," while also enabling us to track the evolution of Political Turkism. The study of M.A. Resulzade's legacy, which united all Russian Turks in a single movement, prepared political demands representing nations equally, and demanded an end to discrimination against Muslims in state and social institutions, remains relevant today.

Key words: Resulzade, "Achiq sez" (Open Word), Baku Congress, Pan-Turkism, South Caucasus.

Giriş

Azərbaycan tarixinin 1900-1920-ci illəri əhatə edən dövrü ən çox təhrif olunan və saxtalaşdırılan, ən mürəkkəb və ziddiyyətlı bir dönəmidir. Bu illərdə dünyada baş verən mühüm tarixi proseslərin kontekstində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verirdi. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının inkişaf tarixinin ən yüksək zirvəsi də məhz bu dövrə təsadüf edir.

XX əsrdə dünya tarixində əsaslı dönüşə səbəb olan siyasi hadisələr sırasında Rusiyada baş verən burjua inqilablarından sonra yeni siyasi ideoloji cərəyanın meydana gəlməsi, 1917-ci il Oktyabr çevrilişi nəticəsində dünyanın siyasi inkişaf tarixində fərqli ictimai quruluşun formalaşması, çar Rusiyasının müstəmləkə sisteminin bolşevik Rusiyası tərəfindən yenidən bərpa edilməsi xüsusi yer tutur. Dünya ölkələrinin siyasi-ictimai sistemini iki qütbə bölən bu hadisələr Azərbaycandan da yan keçməmişdir.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ölkənin dövlətçiliyinə son qoydu, milli mədəniyyətin və təhsilin inkişafında durğunluğa səbəb oldu, milli burjuaziyanı məhv etdi (Seyidzadə, 1978:19). İstilanın ilk günlərindən bölgədə ruslara qarşı pərakəndə olaraq baş qaldıran müqavimət hərəkatı sonradan ümumi xarakter almışdı. İstər azərbaycanlılar, istərsə də qafqazlılar hər zaman keçid yolu üzərində yerləşən vətənlərinə hücum edən qüvvələrə müqavimət göstərmiş, onlarla ölüm-dirim savaşı aparmış, bəzən də məğlubiyyətə uğramışlar (Baykara, 1966:15). Həmidə xanım Məmmədquluzadə xatirələrində yazırdı ki, "Rəhmətlik atam Əhməd bəy hər zaman söyləyərdi ki, Qafqaz sanki Avropa ilə Asiya arasında bir darvazadır. Hər yüz ildən bir bu darvazadan – Qafqazdan xalqların kortəbii köçü baş verir. Axın ya şimaldan cənuba, ya da əks istiqamətə yönəlir... Buna görə də xalqımız bu qədər mərhumiyyətlərə düçar olur və avam qalır. O bir yerdə güzəranını tam qurmağa, təsərrüfatı qaydaya salmağa imkan tapmamış, müharibə fəlakəti başının üstünü alır. Camaat ailəsi ilə birlikdə doğma yerləri tərk etmək, qaçıb dağlardakı mağaralarda gizlənmək məcburiyyətində qalır" (1920-ci il iyun ayının 11-də bizim İrana qaçmağımız haqqında// AMEA. M.Füzuli adına Əİ, F.6; s.v. 380. 50-ci dəftər).

Milli hərəkatın ilk mərhələsinin mədəni-maarifçilik xarakteri alması müstəmləkə rejiminin siyasi müstəqilliyini itirmiş xalqın mədəni-ictimai həyatına müdaxiləsinə qarşı etirazların baş qaldırması demək idi. Azərbaycan xalqı bir çox əsrlər boyunca siyasi dövlətçiliyini itirməsinə rəğmən, tarixi yaddaşı, milli ruhu və düşüncəsi, görkəmli mütəfəkkir və ziyalılarımızin (M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, S.Mehmandarov,

Ə.Ağaoğlu, və başqaları) azadlıq mübarizəsi sayəsində tariximizin ən böyük nailiyyətini – müstəqil dövlətçiliyi əldə etdilər. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev belə hesab edir ki, Azərbaycan ziyalılarının ədəbi-bədii yaradıcılığında əks olunan ictimai fikir həmin dövrün bədii sənədləri sayılmalıdır (Qarayev, 2005:6). Milli istiqlal mücadiləsi ilk dövrlərdə türkçülük ideologiyasının şüarları altında yürüdülürdü.

1. Türkçülük İdeologiyası və Azərbaycanın Milli Fikir Tarixi

Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin əsas xətti əsarət altına aldığı xalqları milli adət-ənənələrdən uzaq salmaq, mədəniyyətinə laqeyd buraxmaq, yəni "xristianlaşdırmaq" olmuşdur. Azərbaycan mədəni və siyasi mühitdə Qafqazın ortaq türk ruhunu, dilini, tarixini, dövlət ənənələrini təmsil edən bir ölkədir. Bu səbəbdən və milli kimliyi qorumaq məqsədilə Azərbaycan ziyalıları turançılığı, türk birliyini milli istiqlal hərəkatının mənəvi məsələsi, siyasi və ideoloji cəhətdən müstəqil türk dövlətlərinin yaradılmasını isə başlıca ideoloji konsepsiya kimi qəbul etmişlər.

XX əsrin əvvəllərində bir-birinin ardınca baş verən siyasi və hərbi hadisələr türk xalqları arasında "türkçülük" ideologiyasının geniş yayılmasına gətirib çıxradı. Osmanlı dövləti I dünya müharibəsinə qatıldıqdan sonra və Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlar başlandıqda isə, ölkənin rəsmi siyasətində əsas yer tutmuş oldu (Qafarov, 2020:34). Türkçülük ideologiyası rus şovinizmi və panslavizminin amansız təzyiq göstərdiyi Kazan, Azərbaycan və Türküstanda geniş yayılmışdı.

XIX əsrdə türk aydınlarının türk xalqlarının etnogenezi, dilini, tarix və mədəniyyətini araşdırmalara cəlb etməklə mədəni türkçülüyün əsasını qoymuş oldular. Məhz türk coğrafiyasında formalaşan mədəni türkçülük "türk birliyi" ideologiyasını yaratmış oldu.

XX əsrin ilk onilliyində Hilmi Tunalı, Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçuraoğlu, Əhməd Ağaoğlu, Ziya Gökalp və başqaları türkçülüyün ideyalarını bütün türk millətlərinin vahid məfkurə xətti kimi İstanbulda, Bakıda, Kazanda, Baxçasarayda, Buxarada, Səmərqənddə, Təbrizdə, Tehranda, Qahirədə, Moskvada, Budapeştdə, Vyanada, Parisdə təbliği ilə türklərin siyasi hüquqları, ümumtürk birliyi və ortaq türk dili uğrunda mübarizə edirdilər. Bununla türkçülük milli ruh və düşüncə, milli özüzünüdərk uğrunda mücadilə yolunda siyasi-ideoloji bir məfkurə olaraq fəaliyyət göstərməyə başladı.

Osmanlı imperiyası 1911-1913-cü illər Balkanlarda məğlub olduqdan sonra türkçülük türk coğrafiyasının hüdudlarını aşaraq, etnik türkçülük mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dönəmdə bir çox türk ziyalıları siyasi müstəqilliyi təbliğ edir və milli dövlətin qurulması uğrunda mücadilə edir, Osmanlı türklərini bütün türkçülüyün inkişafında təkanverici qüvvə

kimi qəbul etməklə yanaşı, türk xalqlarının Osmanlı türkləri tərəfindən assimilasiya olunmasına qarşı çıxırdılar.

XX əsrin əvvəllərində Türkiyənin siyasi və ictimai xadimləri arasında Osmanlı imperiyasının tənəzzülünün qarşısını almaq məqsədilə siyasi tədbirlər həyata keçirilirdi. Gizli şəkildə Tibbiyə məktəbində yaranan "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətində "osmanlılıq, islamçılıq və türkçülük" cərəyanlarına söykənən bir siyasət yürüdürdülər (Qafarov, 2020:36-37). Həmdullah Sübhi bəy tərəfindən qurulan "Türk ocaqlar"ı təşkilatı və onun mətbu orqanı kimi 1911-ci ildən Yusif Akçura tərəfindən nəşr edilən "Türk Yurdu" məcmuəsi türkçülük ideologiyasının yayılmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Həmin dövrün məşhur türkçüləri arasında Azərbaycan ziyalılarından Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun xüsusi xidmətləri olmuşdur. 1910-cu il dekabrın 4-də Azərbaycandan mühacirət edən Ə.Hüseynzadə "İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti"nin ilk qurucularından və 1911-1918-c illərə qədər ən fəal üzvlərindən olmuşdur. O, 1914-dən fəaliyyəti göstərən "Rusiyadakı türk-tatar müsəlman təbəələrin hüquqlarının qorunması cəmiyyəti"nin "Turan" heyətinin tərkibində 1915-də Budapeştə səfər etmişdir. Heyət "Rusiyadakı türk-tatar müsəlman təbəələrin hüquqlarının qorunması cəmiyyətinin bəyannaməsi"ni Vyana parlamentinə təqdim etmişdi. Bundan sonra heyət Berlinə, Sofiyaya, may ayında ABŞ-a yola düşmüş, prezident Vilsonla görüşməyə nail olmuşdur. Həmin ilin iyun ayında "Turan" heyəti Lozanna konfranında iştirak etmək üçün İsveçrəyə səfər etmişdi. "Turan" heyətinin bəyannaməsində Rusiyanın türk-müsəlman təbəələrinin tarixi, bölgələrdə mütləqiyyətin uyğuladığı müstəmləkə siyasəti, türklərin üzləşdiyi ədalətsizliklər və haqsızlıqlar haqqında məlumatlar geniş yer almışdı. Berlin səfəri zamanı Ə.Hüseynzadə Rusiya türkləri arasında XIX əsrin II yarısından etibarən baş qaldıran maarifçilik və yenilənmə hərəkatı haqqında da çıxış etmişdi. "Turan" heyətinin bu fəaliyyəti xüsusilə əhəmiyyətli idi. Çünki ilk dəfə Rusiyada yaşayan müsəlman-türklərin azadlıq mücadiləsi haqqında dünya dövlətləri və ictimaiyyəti tanış olurdu. M.Ə.Rəsulzadə həmin siyasi hadisələrin Azərbaycana təsirini təhlil edərək, yazırdı ki, "on illik kiçicik bir ara Azərbaycan türklüyünü çoxlu basını, çeşidli quruluşları, politik çevrələri, gilzli topluluqları, çağdan, olan-bitəndən anlar aydınları olan anlaqlı, bilinc yiyəsi bir toplum durumuna qoymuşdu" (Rəsulzadə, 2015:36). 1911-1912-ci illər İtaliya-Osmanlı müharibəsi, 1912-ci ildə "slavyan xalqlarının türk ağalığından azad edilməsi" şüarı ilə başlayan Balkan müharibələri və beynəlxalq aləmdə yaranmış mürəkkəb vəziyyət müsəlman həmrəyliyi zərurətini və türkçülük ideyalarının əsasında yeni ideoloji baxışların formalaşmasını tələb edirdi. Yeni ideologiyanın "təkamülündə, gərəksə bu ideologiyanın müntəzəm bir proqram şəkli alaraq təşkilat etibarilə

formalaşmasında və dövlət quracaq bir firqə şəklinə düşməsində ən böyük və başlıca rolu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə oynamışdır (Məmmədzadə, 1992:48).

2. XX əsrin ilk Rus inqilabının M.Ə.Rəsulzadənin milli ictimai baxışlarına təsiri

1905-ci ildə Rusiyada baş verən ilk inqilab və mütləqiyyətin elan etdiyi 17 oktyabr manifesti Azərbaycanda siyasi fəallığı artırdı və milli azadlıq hərəkatının xarakterinin və istiqamətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Sərt diktatura rejiminin yumşalması, qismın də olsa, söz, mətbuat azadlığı Azərbaycanda ziyalıların ana dilində mətbuat orqanlarının nəşrini bərpa etməsi, siyasi partiyaların, cəmiyyətlərin, dərnəklərin fəaliyyəti üçün şərait yaratdı. Bu illərdə yeni yaranan mətbu orqanlarında müxtəlif məsələlərlə bağlı M.Ə.Rəsulzadənın yazıları dərc edilirdi.

Hələ 1902-1903-cü illərdə M.Ə.Rəsulzadə gizli fəaliyyət göstərən "Müsəlman gənclik təşkilatı" adlı dərnək yaratmışdı. Dərnəyin əsas hədəfi Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlmanlar üçün müəyyən mədəni hüquqlar almaq idi (Yaqublu, 2001:21). Bu illərdə M.Ə.Rəsulzadənin ictimai baxışlarını liberal, mədəni-maarifçi xarakter daşıyırdı. O, 1903-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetindən xalqına səslənərək "Qafqaz nüsəlman əhalisindən ümumi və Bakı əhlindən xüsusi təvəqqe edirəm ki, öz uşaqlarından balaca olan vaxtda elm və tərbiyə kəsb eləməkdən başqa bir şey mənsur tutmasınlar", deyə yazırdı (Rəsulzadə, 2014:21).

1904-cü ilin axırlarında gizli "Müsəlman demokratik Müsavat" cəmiyyətinin əsasında RSDFP-nin Bakı komitəsinin nəzdində müsəlman sosial-demokratik "Hümmət" təşkilatı yaradılmışdı. Bu Azərbaycanda Mir Həsən Mövsümov, Məhəmməd Həsən Hacınski və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindənyaradılmış ilk siyasi türk təşkilatı sayılır. 1905-ci ildən yarımmüstəqil fəaliyyət göstərən "Hümmət"in üzvləri arasına M.Əzizbəyov, N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev kimi inqilabçıların da adları qatılmışdı. "Hümmət"in baxışları Rusiya Sosial-Demokrat partiyasının proqramının prinsiplərinə çox yaxın idi. 1904-cü ilin sonunda Bakıda "Hümmət" adlı qəzet də nəşr ediliridi. M.Ə.Rəsulzadə 1905-ci ildə "Hümmət" qəzetinin 3-cü sayında milləti və inqilabi qüvvələri birliyə səsləyirdi: "Hərəmiz bir küncdə bir xüsusi cəmiyyət qayırıb da müxtəlif yollar ilə getməkdənsə, birləşməli, öz fikir və fellərimizdən bir-birimizi halı etməliyiz. Millətpərəstlik bizə yararsa, hamımız millətpərəst, demokratlıq yararsa, hamımız demokrat və qeyri bir yarar məslək üzrə olub, müttəhidül-qövl vəl fel iş görək" (Rəsulzadə, 2014:26).

Rusiya mütləqiyyəti müstəmləkələrdə genişlənən milli hərəkatın qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif tədbirlərə əl atmağa başlayır. Müstəmləkə xalqları arasında milli ədavətin qızışdırılması çarizmin əl atdığı tədbirlərin ən başlıcası idi. 1905-ci ilin fevral ayından

Azərbaycan torpaqlarında ermənilərlə azərbaycanlılar arasında 1906-cı ilin son payızına qədər davam edən milli münaqişə zəminində qanlı toqquşmalar baş verir. M.Ə.Rəsulzadə hadisələrin əsas səbəbini açıqlayaraq yazırdı ki, "Cənnət misal Qafqazı böylə cəhənnəmə döndərən...Rusiya istibdadi-qəddaranəsini kim tanımıyor?!" (Rəsulzadə, 2014:27). Bu bəladan qurtarmağın yeganə yolunu yenə də birlikdə görürdü: "Əgər sülh istəyirsiniz, yəni düçar olduğumuz mərəzdən səhhət tapmağımızı arzu edirsiniz, müttəhid olun, birləşin..." (Rəsulzadə, 2014:28).

1905-1906-cı illər milli münaqişəsi Azərbaycan xalqının siyasi həyatında mütləqiyyətə qarşı etiraz və siyasi intibah prosesinə anti-erməni xarakterini də əlavə etdi və milli hərəkatın zəif tərəflərini açıq şəkildə ortaya qoydu. Bu hadisələr nəticəsində Azərbaycanın siyasi həyatında "Difai", "Müdafiyə", "İttifaq" kimi yeni, radikal istiqamətli partiyalar yarandı. M.Ə.Rəsulzadə milli münaqişənin həll olunmasını həm də milli əsaslara dayanan təşkilatın rəhbərliyində görürdü.

Milli əsasa dayanan, milləti birlik fikirləri ərafında birləşdirən ilk təşkilat 1911-ci ilin oktyabr ayında Bakıda yaranan Müsəlman Demokratik Müsavat partiyası oldu. Azərbaycanın ictimai-siyasi inkişafı tarixində ikinci mühüm siyasi partiya olan "Müsavat"ın ilk proqramının əsas qayəsi bütün müstəqil müsəlman dövlətlərinin istiqlallarını qorumaq və bütün məhkum müsəlman millətlərin istiqlala qovuşmalarına kömək etmək idi.

"Müsavat" partiyasının fəaliyyətinin ilkin dövrü islamiyyət ruhlu idi və bu tarixi zəruri bir amil sayıla bilər. Ümumiyyətlə, I dünya müharibəsinə qədər bütün milli azadlıq hərəkatında islamçılıq aparıcı xətt və milli özünüdərkin mühüm amillərindən biri olmuşdur. Mərkəzi Komitəsinin ilk tərkibi Kərbəlayı Vəli Mikayılov, Əli Abbas Müznib, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıyevdən ibarət olan "Müsavat" partiyasının ilk proqramının əsas xətti müsəlman ölkələrinin müstəqilliyinin qorunması və müsəlman millətlərin istiqlaliyyəti uğrunda mücadilə idi.

3. Rusiya Müsəlmanlarının ilk qurultaylarında milli məsələlər

Bütün bu prinsiplər Rusiya müsəlmanlarının I qurultayında, 1905-ci il avqust ayının 15-də yaradılan "Ümumusiya müsəlmanları ittifaqı"nın ("İttifaqi-müslimin") proqramında və nizamnaməsində əks olundu. "İttifaqi- müslimin" proqramının müəllifi Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. 1905-ci il avqustun 15-də Nijni-Novqorod şəhərində yarmarka zamanı 150 nəfərin iştirakı ilə Ümumrusiya Müsəlmanlarının I Qurultayı keçirildi. Çıxışlarda "Bütün Rusiya müsəlmanlarını birləşdirmək", müsəlman burjuaziyasının qanunlarını rus burjuaziyasının qanunlarına uyğunlaşdırmaq, müsəlmanlara qarşı zülmü və hüquqi

bərabərsizliyi aradan qaldırmaq, ana dillərdə məktəblər açmaq, müsəlman kitablarını və qəzetlərini nəşr etdirmək uğruna çağırışlar edildi. Qurultayda türk xalqlarının türkçülük və islamçılıq zəminində birləşməsinin vacibliyi qeyd edilmiş, buna müvafiq "Müsəlman İttifaqı" adlı qurumun yaradılması qərara alınmışdı. Bu konqresin mühüm cəhətlərindən biri ilk dəfə olaraq sünni və şiə türklərin məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, problemlərini birlikdə müzakirə etmələri idi. Qurultayda Topçubaşovun məruzəsi əsasında beş maddədən ibarət qərar qəbul edildi. Qərara əsasən, Rusiyanın bütün quberniyalarında müsəlmanlar sosial-mədəni və siyasi tələblərə uyğun birləşməli, ölkədə xalq təmsilçilərinin azad seçki yolu ilə qanunvericilik, dövlət idarəetmə orqanları yaradılmalı, hüquqi qanunvericilik təsis edilməli, müsəlman təbəələrinin hüquqları rusların malik olduqları bütün siyasi, mülki və dini hüquqları ilə bərabər olmalı, müsəlman quberniyalarında məktəblər, mətbuat orqanları, ictimai kurslar, qiraətxanalar, maarif qurumları açılmalıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün müsəlman qurultaylarının rəhbərliyi altında müntəzəm fəaliyyət göstərən yerli şuralar yaradılmalı idi.

Rusiya müsəlmanlarının I qurultayı Rusiyadakı türk xalqlarının imperiyanın ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizəsinin milli kimliyin əsasını təşkil edən dini və milli ideyalar əsasında başlanmasına nail oldu.

1906-cı ilin yanvarında Peterburqda Rusiya müsəlmanlarının II qurultayı keçirildi. Qurultayda Ə.Ağayevin və Q.İbrahimovun yaxından iştirakı ilə Ə.Topçubaşı tərəfindən hazırlanan "Müsəlman İttifaqı"nın nizamnaməsi və proqramı müzakirə edildikdən sonra qəbul edildi. 23 maddədən ibarət nizamnaməyə əsasən, İttifaqın Mərkəzi Komitəsinin Bakıda yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur və Bakı Rusiya müsəlmanlarının siyasi mərkəzi kimi tanınırdı.
1906-cı il avqustun 16-da Nijni-Novqorod şəhərinin mərkəzi klubunda Rusiya Müsəlmanlarının III Qurultayı keçirildi. Konqresə Qafqaz, Krım, Volqaboyu, Sibir, Türküstan və Qırğızıstandan 1000-ə qədər iştirakçı qatılmışdı. Qurultayın 15 nəfərdən ibarət İdarə Heyətinin sədrliyinə Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl bəy Qaspiralı, Qəbdraşid İbrahimov, Mustafa Şirvanski, Səid-Girey Alkın, Yusuf Akçura, Musa Biqiyev, Şahaydar Sıralanov, Səlim-Girey Çanturin və başqaları daxil idi. Qurultay bir sıra mühüm qərarlar aldı: bütün müsəlmanların birliyi və ittihadi-islam ideyası müdafiə olundu, açıq siyasi fəaliyyətin vacibliyi, bunun üçün milli və dini əsaslı proqrama sahib Müsəlman partiyasının yaradılmasının zəruriliyi vurğulandı, Topçubaşovun hazırladığı proqram layihəsi qəbul edildi; təhsilin problemləri müzakirə olundu, məktəb və təhsil komissiyası yaradıldı; dini islahat komissiyasının 13 maddədən ibarət qərar layihəsi müzakirə edilərək Rusiya müsəlmanları üçün vahid dini qurumun yaradılması qərara alındı; Rusiya müsəlmanlarının siyasi, iqtisadi, sosial və dini

problemlərini həll etmək məqsədi ilə Müsəlman İttifaqının Topçubaşı tərəfindən hazırlanmış 11 fəsil və 75 banddən ibarət Proqramı qəbul edildi.

Müsəlmanların siyasi fəallığının artması rus mütləqiyyətini narahat etdiyindən 1906-cı ilin sonlarından ictimai-siyasi xadimlərin, ziyalıların təqibinə başlandı. 1907-1908-ci illərdə Rusiyada Stolıpinin başlatdığı irticaçı siyasət Bakıdakı inqilabi fikirli şəxslərin də təqib olunmasına səbəb oldu. Bununla əlaqədar, M.Ə.Rəsulzadə öncə İrana, sonra isə, 1911-ci ildə Türkiyəyə mühacirət etməli oldu. Lakin, fikrimizcə, bu mühacirət faktını M.Ə.Rəsulzadənin yalnız siyasi təqiblərdən qorunmaq tədbiri kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Bildiyimiz kimi, həmin illərdə (1905-1911-ci illər arası) İranda Məşrutə hərəkatı başlamış, 1908-ci ildən isə (Təbriz üsyanından sonra) hərəkatın mərkəzi Cənubi Azərbaycana keçmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Məşrutə hərəkatının xadimləri ilə görüşmüş, İranda ilk demokrat partiyasının yaradıcısı və demokratik islahatların təbliğatçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun irsinin mühüm bir hissəsi (Əsasən 1906-1909-cu və 1914-cü ilə qədər müxtəlif mətbu orqanlarında dərc olunan publisistik yazıları, məqalələri) Cənubi Azərbaycanın hürriyyəti məsələlərinə və tarixinə həsr olunmuşdur. 1910-cu ildən isə İranda yayımlanan müasir tipli ilk mətbu orqanın – "İrani-nov" qəzetinin redaktoru olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə mühacirət illərində İstanbulda "Türk ocağı"nda və "Türk yurdu" yurnalında Azərbaycan və İranda yaşayan türklər haqqında müfəssəl məlumatlarla çıxış etmişdir.

1906-cı ildən başlayaraq türk-müsəlman ictimai xadimləri Rusiya Dövlət Dumalarının (I Dövlət Duması – 1906-cı ildə, II 1907-ci ilin fevral ayında, III Dövlət Duması həmin ilin noyabr ayında, IV Dövlət Duması isə 1912-ci ilin payız aylarında çağrılmışdı) işində də yaxından iştirak edirdilər. Dumalara seçilmiş müsəlman nümayəndələrin Müsəlman Fraksiyası yaradılmışdı. Bunların arasında II Dumanın fəaliyyəti daha əhəmiyyətli sayıla bilər. Birincisi, bu Dumada Rusiyanın müsəlman dövlətlərini təmsil edən vəkil sayı maksimum həddə, 38 nəfər idi (Usmanova, 2005:166). Müsəlman Fraksiyasının isə 22 üzvü var idi (Seidzadə, 1978:56). Deməli, onların əksəriyyəti birgə fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə, Dumanın fəaliyyəti zamanı 6 nəfərdən ibarət "Müsəlman Əməkçi Qrupu" yaradılmışdı.

III Dövlət Dumasının Müsəlman Fraksiyasının tatar deputatlarının təklifi ilə 1910-cu ilin noyabrında Ufada Müsəlman Bürosu yaradılmışdı. Sonuncu IV Dumanın fəaliyyətinin başlanğıcı 1912-1913-cü illər Birinci Balkan müharibəsinə təsadüf edir. Osmanlı İmperiyasının bu müharibələrdə məğlub olması Dumada Müsəlman Fraksiyasına qarşı etirazların artmasına səbəb oldu. Üzvlərinin sayının az olmasına və siyasi təzyiqlərə baxmayaraq, IV Dumanın Müsəlman Fraksiyası Rusiya hökumətinə müraciət edərək, ondan Türkiyənin daxili işlərinə

qarışmamağı tələb etdi və dinindən asılı olmayaraq bütün xalqlar üçün bərabər seçki hüququnun təmin edilməsi məsələsini gündəmə gətirdi. IV Dumanın Müsəlman Fraksiyası dini qurumların yenudən təşkil edilməsi üçün müşavirə aparmaq üçün Daxili İşlər Nazirliyindən izn almağa nail olmuşdu.

Nəzərdə tutulan müşavirə 1914-cü il iyunun 15-25-də Peterburqda keçirildi. Müsəlman Fraksiyasının rəhbəri K.Tevkelevinin təklifi ilə toplantı IV Müsəlman Qurultayı kimi qəbul edildi. Müsəlmanların IV Qurultayının beş iclası keçirimişdi. Qurultay Əlimərdan bəy Topçubaşının hazırladığı iki mühüm sənədi: “Müsəlman ruhani təhsil müəssisəsi – mədrəsələrin yaradılmasının mühüm məsələləri” adlı sənədi və “Rusiya imperiyası müsəlmanlarının dini işlərinin aparılması haqqında əsasnamə” adlı layihəni qəbul etdi. Ümumilikdə bu qurultayda on qərar layihəsi qəbul edilmişdi.

Rusiya Müsəlmanlarının IV Qurultayından bir ay sonra başlayan I Dünya müharibəsi, Rusiyanın Osmanlı imperiyasına müharibə elan etməsi ilə müsəlmanlara qarşı çağırışlar rəsmi xarakter aldı. Deputatların Dumadakı çıxışları, ziyalı məclislərinin müzakirələri, mətbuatın, xristian din xadimlərinin çıxışları müsəlmanların əleyhinə təbliğat yürüdürdü. Rusiya-Türkiyə cəbhəsinin hərbi əməliyyatları, Rusiya hökumətinin daşnak partiyasının terrorçularını həbsdən azad etməsilə ermənilərin silahlı dəstələr yaratması Cənubi Qafqazda vəziyyəti kritik həddə çatdırmışdı. 1914-cü ilin payızından erməni hərbi dəstələri türklərə qarşı döyüşlərə başladılar. 1914-cü ilin dekabrından 1915-ci ilin yanvar ayınadək erməni quldur dəstələri Qars və Batumda, 1915-ci ilin yazında isə Qars və Ərdəhanda türklərə qarşı qırğınlar törətdilər. 1915-ci ilin yazında acar torpaqlarında müsəlman əhaliyə qarşı hərbi əməliyyatlar aparıldı, minlərlə müsəlman həbs edildi, yüzlərlə kənd dağıdıldı, minlərlə qadın, uşaq və qoca öz yurd-yuvalarından sürgün edildi. Baş verən hadisələr türklərin Rusiya imperiyasının müstəmləkə zülmünə etirazını və müstəqillik uğrunda mücadiləni daha da alovlandırdı. Dumanın Müsəlman Fraksiyası “Qafqaz cəbhəsində məskunlaşan müsəlmanların vəziyyəti haqqında” bəyanatla bu hadisələrə öz etirazını bildirdi (Həsənli, 2013:206).

1915-1916-cı illər ərzində Bakı yenidən Dumanın Müsəlman Fraksiyasının və Bürosunun əsas təbliğat mərkəzinə çevrilmişdi. 1915-ci ilin payızından Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxan “Acıq söz” qəzeti Müsəlman Fraksiyasının və Bürosunun fəaliyyətində mühüm yer tutmağa başladı (Həsənli, 2013:276-277).

3. Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayı və M.Ə.Rəsulzadənin milli-siyasi görüşləri

1917-ci ilin fevralında Rusiyada başlayan və qələbə ilə başa çatan burjua-demokratik inqilabı Azərbaycan milli hərəkatında yeni dövrün başlanğıcı oldu. 1917-ci il mart ayının 2-də Rusiyada Müvəqqəti hökumət yaradıldı. Müvəqqəti hökumətin 3 mart bəyannaməsi və Rusiya vətəndaşlarına imzalanan 6 mart müraciətində bütün siyasi və dini məzhəblər üzrə əfv veriləcəyi; söz, mətbuat, cəmiyyətlər, iclas və tətillər azadlığı; dini və milli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması; Müəssislər Məclisinin çağrılması nəzərdə tutulurdu. Milli azadlıq hərəkatlarının təzyiqi altında Müvəqqəti hökumət 1917-ci il mart ayının 20-də milli və dini məhdudiyyətlərin ləğv olunması haqqında Dekret imzaladı. Millətlərin öz müqəddəratını həll etmək hüququ məhdud formada, yalnız polyak və fin xalqları üçün tanındı. Bu yeni "demokratik" dövlətin də anti-müsəlman ruhunun göstəricisi idi. 1917-ci ilin fevral ayından Azərbaycan milli liderləri azərbaycanlıların xüsusi millət kimi siyasi konstitusiya hüququ və Rusiya dövləti tərkibində ərazi muxtariyyəti uğrunda mücadiləyə başladılar. Bununla da Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı siyasi müstəqillik uğrunda mücadilə mərhləsinə qədəm qoydu. Rəsulzadə I dünya müharibəsi və 1917-ci il fevral inqilabının Rusiya türklərinin azadlıq mübarizəsinə təsirini təhlil edərək, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, "Qafqaz türklüyündə doğan ümid...ulus prinsipinin uğur qazanacağına bağlanmış bir ümid!" idi (M.Ə.R. Az. Cümh. s. 37). Mütləqiyyətin devrilməsi Cənubi Qafqazda siyasi prosesləri sürətləndirdi. M.Ə.Rəsulzadə 1917-ci il apreli 14-də "Açıq söz" qəzetində yazırdı: "İstibdad, bu Şərqdə hürriyyət cəlladı olan çar istibdadı hürriyyətpərvər Rusiya camaətlərinin qeyrətli zərbəsi ilə sərnigün olduqdan sonra bütün vətəndaşların, tamam millətlərin əl-qollarındakı zəncirlər açıldı... Qafqasiya müsəlmanları, Azərbaycan türkləri də bunu hiss etdilər" (Rəsulzadə, 2013:150).

Martın 27-də Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradıldı (Baykara, 1966:100) və Komitənin üzvlərindən Əlimərdan bəy Topçubaşov milli qüvvələrin birliyinə nail olmaq üçün Gəncəyə, oradan da Tiflisə yollandı. Aprelin 11-də Ə. Topçubaşv Qafqaz diyarının məsələləri ilə bağlı Sərdar sarayında keçirilən Xüsusi müşavirənin iclasına dəvət edildi (Həsənli, 2013:239-240).

Ə.Topçubaşovun Gəncə və Tiflis səfərlərindən sonra 1917-ci il aprelin ortalarında Bakıda Qafqaz Müsəlmanları Qurultayı işinə başladı. "Bu qurultay bütün Qafqasiya müsəlmanlarının övzai-hazirə münasibəti ilə keçirdikləri hal və hissiyatə tərcüman olub onun siyasi, milli, və mədəni ideallarının baş mətləblərini aydın surətdə elan etməlidir" (Rəsulzadə, 2013:150).

Qurultayın ümumilikdə dörd iclası keçirilmişdi. Qurultayın işində Gəncədəki "Türk Ədəmi Mərkəziyyət" və Bakıdan "Müsavat" partiyaları fəal iştirak edirlər. Qurultayın

iclaslarında Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Əfəndiyev, Şeyxülislam M.Pişnamazzadə, Dağıstan müsəlmanlarından Hadi Əfəndi, H.Ağayev, professor R.Karlanov və başqalarının çıxışları, ən başlıcası isə ilk iclasda, Şərq tarixində ilk dəfə olaraq iki qadın nümayəndənin – Şəfiqə Xanım Əfəndizadə və Adilə Xanım Şahtaxtlinskayanın məruzələri dinlənildi. Qafqaz Müsəlmanlarının Bakı Qurultayının əsas müzakirə mövzuları Rusiyanın siyasi quruluşu, müsəlmanların dini məsələləri, Qafqazda təhsil problemləri, Qafqaz müsəlmanlarının Rusiya Müvəqqəti hökumətinə və I dünya müharibəsinə münasibəti oldu.

Bütün qurultay iştirakçıları milli müstəqilliyin tərəfdarı idilər. Lakin müstəqil türk millətlərinin siyasi quruluşu ilə bağlı müzakirələr iştirakçılar arasında fikir ayrılığının olduğunu əks etdirirdi. “Qarşıdurma bir yandan tükçülər, bir yandan da islamçılarla sosialistlər arasında idi. Federasiya quruluşunu savunanlar türkçülər idi. Bunlar Azərbaycan üçün də ayrıca yerli özərlik istəyirdilər. Qarşılar isə yalnız demokratik respublika ilə yetinib, ulus sorununun çözümünü yerli deyil, kültürəl özərlik kimi düşünürdülər” (Rəsulzadə, 2015:39). Azərbaycan nümayəndələrinin əksəriyyəti artıq siyasi müstəqillik ideyasına üstünlük verirdilər. Onların fikrincə təkcə Azərbaycan deyil, Rusiyanın bütün türk xalqlarının siyasi cəhətdən maariflənməsinə nail olmaq mütləq idi. Lakin Qafqazın müxtəlif bölgələrinin nümayəndələri “İslam birliyi” ideyasını müdafiə edirdilər. Onlar iddia edirdilər ki, müsəlmanlar siyasi müstəqilliyə hələ də hazır deyildilər. Lakin M.Ə. Rəsulzadənin bildirdiyi kimi, “Hər bir müsəlman milləti öz dili, tarixi adat və ənənatı ilə birləşib, mədəni bir qüvvət təşkil etməli” (Rəsulzadə, 2013:155).

M.Ə.Rəsulzadənin fikirincə, “millətlər ibtidai halda bulunduqları zaman milliyyətlərini din şəklində hiss edirlər və bu hiss kəndilərini din ətrafında birləşdirə bilər. Fəqət bir millət tərəqqi etdikcə milliyyət hissi də tərəqqi edər, o zaman din ilə cinsiyyət ilə ayr-ayrı qüvvətlər olduğu anlaşılır” (Rəsulzadə, 2013:155).

M.Ə.Rəsulzadə Qafqaz qurultayındakı fikir ayrılıqlarını ayr-ayrı incələmiş, hər istiqamətin təmsilçilərinin gətirdikləri əsasları zamanın prizmasından çıxış edərək qiymətləndirmişdir. O, millət və din məfhumlarının ayrılmaz olduğunu və bir-birini tamamladığı qənaətində olan nümayəndələri fikirlərinə qismən haqq verirdi. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “...türklük və müsəlmanlıq həqqində olan əsaslı nəzəriyyələr Rusiya müsəlmanlarına aid olunca bir növ elmi mübahisədən ibarət olub qalıyor. Çünki otuz milyonluq müsəlman kütləsindən 29 milyonu türkdür. Yerdə qalan bir milyon da komisyon danışıqları əsnasında qəti surətdə aşkar oldu ki, ciddiyyəti-təmamilə türk mədəniyyətinə qovuşmaq istiyorlar” (Rəsulzadə, 2013:157). Buna görə də Qafqaz müsəlmanlarının qurultayının

Rusiyanın federativ əsaslı demokratik respublika formasında qurulması ideyasının siyasi müstəqillik uğrunda mübarizənin hələ ilk mərhələsi olduğunu və daha da inkişaf edəcəyini vurğulayırdı. “Komisyon müzakirənizə təklif elədigi bu mətləbləri yarından etibarən tətbiq olunacaq bir qərar şəklində degil, böyük bir arzu və amal surətində tələqqi olunmasını ayrıca rica edər... Qoy qəbul edəcəgimiz bu qərar bizim işıqlı yıldızımızı təşkil eləsin və bu yıldızı özümüzə rəhbər ittixaz edərək Məclisi-Müəssisana o sürətlə hazırlaşaq. Oraya göndərəcəgimiz vəkilləri məhəlli muxtariyyətli cümhuriyyəti-ənam tələbində olan şəxslərdən göndərək” (Rəsulzadə, 2013:157). Gərgin danışıqlardan sonra qurultay qərara gəldi ki, “federativ əsaslarla demokratik respublika Rusiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini ən yaxşı təmin edən forması kimi tanınsın” (Qafqaz Müsəlmanları Qurultayının Qətnaməsi. Aprel, 1917.//ARDA, f.790, s. 1, i.18, v.3).

Qurultay Bakıda Cənubi Qafqaz üzrə Milli Komitənin Mərkəzi Bürosunun, Vladiqafqazda Şimali Qafqaz üzrə Mərkəzi Büronun açılması haqqında qərar qəbul etdi (Həsənli, 2013:246).

Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayı. M.Ə.Rəsulzadə etnik türkçülüyün ideoloqu kimi

1917-ci il mayın 1-də Moskvada Rusiya müsəlmanlarının qurultayı açıldı. Qurultayda 900 nəfər, Volqaboyu, Krım, Qafqaz, Qırğızıstan, Sibir və digər bölgələrdən artıq 100-ə yaxın qadın nümayəndələr də iştirak edirdi. Qurultayda Rusiyanın bütün türk xalqları - Qafqaz türkləri, dağlılar, Volqaboyu, Sibir və Uralda yaşayan tatarlar, başqırdlar, Şərqi Türküstan xalqları – qırğızlar, türkmənlər, özbəklər təmsil olunmuşdu. “Mayın 1-də məclis rəsmən açıldı... Göz başqa bir mənzərə qarşısında. Rusiya müsəlmanlığının hamısı burada... Sanki bir qələyə çıxmışsan da böyük Rusiyanın böyük müsəlman vilayətərinə nazir bir mövqedə oturmuşsan...bir qan və bir ruhla canlanan türk tatarlığı, Rusiya müsəlmanlığını seyr ediyorsun” (Rəsulzadə, 2013:171). Qurultayın işi mayın 10-a kimi davam etmiş, ümumilikdə 12 iclas keçirilmişdi.

Moskva qurultayında Azərbaycan türklərinin heyətinə Ə.Topçubaşov rəhbərlik edirdi. Bu heyət Cənubi Qafqaz müsəlman milli komitəsinin xüsusi missiyasını daşıyırdı (Həsənli, 2013:248). Nümayəndə heyəti qurultaya Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Bakı qurultayında təklif etdiyi ərazi muxtariyyəti ideyasını təqdim etdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin məruzəsi qurultayın üçüncü toplantısında dinlənildi. Həmin toplantıda ilk çıxış Əhməd bəy Salikov tərəfindən edilmişdi. Ə.Salikov Rusiyanın və türk xalqlarının hazırkı siyasi vəziyyətini təhlil edərək, türk millətləri üçün öncə həm mədəni, həm də güclü siyasi mərkəz yaratmağın vacib

olduğunu vurğulamışdır. Siyasi mərkəz yaratmaq üçün isə müstəqil dövlətin qurulmasının doğru olduğunu, ancaq bunun türk xalqları üçün əlçatmaz olduğunu bildirmişdir. Onun fikrincə, müstəqil dövləti yaratmaq Rusiyadan ayrılmaq demək idi. Rusiyadan ayrılmaq isə o zamankı heç bir partiyanın proqramında irəli sürülmürdü. Həm də türk xalqlarının müstəqil dövləti idarə edəcək hazırlıqlı xadimləri də yox idi. Salikovun fikrinə görə, federasiya quruluşu həm də ümumi türk mədəni birliyinə mane olacaqdı.

Ə.Salikov və acar Kipanidzedən sonra M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi dinlənildi. Məruzə ətrafında müzakirələr və mübahisələr (əsasən Ə.Salikov və M.Ə.Rəsulzadə arasında) qurultayın altıncı məclisində xüsusi vüsət aldı. "...Federasiya lehinə Volqaboyu intelligensiyasının əksəri, müəllimlərindən qismi-mühümmi, mətbuat ərkanından Fateh Kərimi ("Vəqt" mühərriri), Hadi Atlasi, Tutqarov, Zakir Əlqədari ("Turmuş" mühərriri), üləmadan bir çoxu, sosial-revolyusioner məsləkindəki əmələlərlə kəndçilər, tatar soldatlarından bir qismi, qadınlardan bir hissəsi federasiya lehinə söz söyləyərək vilayət nümayəndələrindən Türkistan, Qırğızıstan, Krım və Qafqasiya nümayəndələrinin demək olar ki, haman hamısı bu nöqteyi-nəzəri müdafiə ediyor. "El" mühərriri Ayaz əfəndi İshakov ilə Volqaboyu əmələ və kəndçi vəkillərindən ibarət işçi qismi ilə soldatlardan bir hissəsi və əksəriyyəti Volqaboyu qadınlarından ibarət olan ünas şöbəsi ilə bir qisim tatar gəncləri, Qafqasiyadan dəxi Şimali Dağıstan nümayəndələrindən bir-ikisi mərkəziyyət üsulu tərəfində idilər" (Rəsulzadə, 2013:197). M.Ə.Rəsulzadənin fikrini ən çox dəstəkləyən və türk xalqları arasında təbliği edən azərbaycanlı Əlimərdan bəy Topçubaşov, baş kapitan Əhməd-Zəki Vəlidov, qazax Mühəmmədcan Tınışpayev və Əlixan Bukeyxanov, özbək Usman Xocyyev olmuşlar (Vserossiyskiy Musulmanskiy Seezdı 1905-1906 qq., 2005:231).

M.Ə.Rəsulzadə cavab çıxışında Ə.Salikovun muxtariyyət əleyhinə və mərkəzləşmiş dövlətin lehinə irəli sürdüyü bütün müddəaların əsassız olduğunu tarixi və elmi dəlillərlə sübuta yetirmişdir. Türk millətinin siyasi düşüncə tərzinə olan inamsızlığa gəlincə isə, "Muxtariyyətə hazır degiliz, cəmaətimiz əvamdır, deyən əfəndilər görüyprum ki, mərkəzdəki xəlqin idrakına cox güvəniyorlar... Onun özünü idarə edə biləcəginə dəxi ehtiram gərək. Kəndisindən naümid olub bütün diləklərini başqalarından gözləyən bir millət, millət olaraq yaşayamaz" (Rəsulzadə, 2013:204). Bu fikirləri milli mücadilə hərəkatının ilk dönəmlərindən etibarən türk milləti və onun təfəkkürünə verilən ən yüksək qiymət kimi qəbul etmək olar.

Qurultay iştirakçılarından bəziləri iddia edirdilər ki, muxtariyyət məsələsi torpağa bağlıdır və konkret ərazisi olmayan bəzi müsəlmanlar muxtariyyət əldə edə bilməyəcəklər. Buna görə də mədəni muxtariyyət uğrunda mübarizə aparmaq daha məqsədəuyğundur.

M.Ə.Rəsulzadənin bu iddialara cavabı çox konkret olmuşdu: "bu nəzəriyyə ilə təskin bulub da kəndi milli məsələsini həll edə biləcək və o hala qane olacaq dünyada bir millət vardır ki, nə yeri var, nə yurdu. Bu – yəhudi millətidir. İlahülhəmd bizim yerimiz də var, yurdumuz da!" (Rəsulzadə, 2013:205).

M.Ə.Rəsulzadə bu qurultayda millətçilik və ümmətçilik fikirlərinə də tam aydınlıq gətirdi. "...islam adında bir millət yoxdur. İslam dinində millətlər vardır. Bu millətlərin mərkəzi-səadətləri özlərində, öz milli hökumətlərindədir. İslamı parladacaq bu şey məsud millətlər arasında təmin etdigi irtibati-mədəniyyətdir ki, o da bir millət degil – beynəlmilliyyətdir" (Rəsulzadə, 2013:204).

Qurultayda gizli səsvermə yolu ilə "271 rəyə qarşı 446 rəy əksəriyyətlə milli-məhəli muxtariyyət üzərinə qurulu xəlq cümhuriyyəti lehinə olduğu elan" (Rəsulzadə, 2013:205) olundu.

Qurultayın gündəliyinə Rusiyanın siyasi quruluşu, milli-mədəni muxtariyyət; I dünya müharibəsinə münasibət; İdarə heyəti və seçki qabağı kampaniyanın taktikası" qadın, fəhlə və aqrar məsələlər; dövlət silahlı qüvvələrinin yaradılması; müharibədən zərəçəkənlərə yardımın təşkili; Ümumrusiya Müsəlman Şurasının seçilməsi məsələləri daxil idi (Həsənli, 2013:251). Ümumrusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi əsasında siyasi quruluş haqqında qərarın qəbul olunması ilə milli-istiqlal hərəkatı türkçülükdə etnik türkçülüyə keçid dönəminə qədəm qoydu. Rusiyanın türk xalqlarının milli istiqlal mübarizəsi "milli-coğrafi" mühitdə irəliləyərək milli muxtariyyət uğrunda savaşa qalxdı. Bu, müstəqil demokratik milli dövlətin yaradılmasından öncəki bir addım idi. "Türk birliyi" ideyası "islamçılıq" ideyasının zəncirlərini qıraraq türkçülük ideologiyasına qarşı sürülən "panislamizm" ittihamlarının əsassız olduğunu sübut etdi.

Ərazi-muxtariyyəti təklifi Azərbaycan siyasi qüvvələri arasında birmənalı qarşılanmamışdı. Solçu "Hümmət" (həm bolşevik, həm də Rusiya sosial-demokrat partiyasının siyahısında olan menşevik yönümlü), "Müsəlman sosialistlər bloku" və sağçı "İttihad" partiyası Azərbaycanın gələcəyini yalnız və yalnız demokratik Rusiyanın tərkibndə görürdülər. "Vəhdəti-siyasi fikrini müdafiə edənlər sosyalistlərlə islamçılar idi. Birincilərin şüarı "Cümlə cahan füqərayi-kasibəsi, toplaşın!" ikən, qalxıb da Rusiya füqərayi-kasibəsini bir ikən yenidən "ayrı-ayrı şərait altında almaq və yek digərindən ayırmaq", bitəbb, zövqlərinə müvafiq gəlməyirdi... İslamçılar dəxi Rusiyanın siyasi hürriyyətinə iktifa edərək 30 milyonluq Rusiya müsəlmanlarını bir idareyi-ruhaniyyəyə bağlıyor və milli-mədəni işlərə baxacaq bir məclisi-milli ilə iktifa ediyorlardı... Dəlilləri ayrı olsa da, gedəcəkləri yolları bir olan bu iki siyasət

yolçuları arasında bir də bir növ mərkəziyyətçi türkçülər var idi. Bunlar da islamçı olmadıqları halda, Rusiya vəhdəti-siyasiyyəsində Rusiya türklüyünün vəhdəti üçün bir məziyyət görüyor, düşünüyorlardı ki, Rusiya cümhuriyyəti daxilində qalan türklər öz milli və mədəni işlərini kəndilərinə məxsus bir məclis və bir idarə vasitəsilə görürlərsə, qivami-millilərini daha əvvəl tərəqqi edirlər" (Rəsulzadə, 1998:6-7).

Sonradan məhz bu qruplar hakimiyyətə seçkilər zamanı bütün milli qüvvələrin birliyi çağırışına, Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı milli cəbhəyə qatılmadılar. "Onlar millətə əlvan, parlaq rənglərlə təsvir edilən, qurdun quzu ilə yan-yana otlayacağı "Yeni Rusiya" vəd edirdilər. "Müsavat" isə milli bir Azərbaycan vəd edirdi" (Məmmədzadə, 1992:69). M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, "Yalnız türk federalistləri,.. türk ədəmi-mərkəziyyətçilərinin fikrincə, böyük Rusiya gərək zamanın hakim bir fikri olan milliyyətə istər-istəməz hesab verə idi...Lazım idi ki, milliyyət bir hökumət şəklində təzahür etsin. Bunun üçün də Rusiya milli-məhəlli muxtariyyətlərdən təşəkkül etməliydi" (Rəsulzadə, 1998:7). Buna görə də 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Rusiyada yaranmış bütün siyasi partiyalar mübarizə hədəfi olaraq "Müsavat"ı seçmişdilər.

Sonuç

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın daxili və xarici vəziyyəti, I Dünya müharibəsi nəticəsində baş verən beynəlxalq siyasi-coğrafi dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycanda milli müqavimət hərəkatı yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. XVIII əsrdən etibarən Rusiya imperiyasının siyasi-iqtisadi təzyiqləri ilə mücadilə edən Azərbaycan xalqının milli istiqlal məfkurəsinin inkişafı bütün türkçülük ideologiyasına öz təsirini göstərdi. Hətta Osmanlı imperiyasının əsas siyasət xəttini təşkil edən türkçülüyün inkişaf mərkəzinin Azərbaycana, xüsusilə də Bakıya keçdiyini desək, fikrimizcə yanılmarıq. Artıq XX əsrin əvvəllərindən etibarən fəaliyyətə başlayan Ümumrusiya müsəlmanlarının Qurultaylarında (1905-1917) aparıcı mövqe, demək olar ki, Azərbaycan ziyalılarına məxsus olmuşdur. I Dünya müharibəsi və Fevral inqilabından sonra, 1917-ci ildə bir-birinin ardınca keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının Bakı Qurultayı və Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayı isə türkçülüyün inkişafında xüsusi bir dönəm oldu. Bu qurultaylarda M.Ə.Rəsulzadənin Fevral inqilabından sonra Rusiyanın siyasi quruluşu haqqında məruzəsi və federativ dövlət ideyası əsasında azərbaycançılığın ilk tezisləri səsləndirildi. Məsələ onda idi ki, bu dövrdə Azərbaycan təkcə Rusiyanın deyil, Osmanlı imperiyasının da siyasi maraq dairəsində idi. M.Rəsulzadə isə Azərbaycanın dinindən, və etnik mənşəyindən asılı olmayaraq hər hansı bir dövlətin tərkibində deyil, tam müstəqil olmasının tərəfdarı idi. M.Ə.Rəsulzadə hər iki qurultayda türk xalqlarının

“millət” və “din” anlayışlarını əsaslı şəkildə incələmiş, “...millətin dəlili-təşxisi...nişanələrinin başlıca dil birligi, adat və ənənat birligindən ibarət” (Rəsulzadə, 2013:185) olduğunu qeyd edərək, “...islam adında bir millət yoxdur. İslam dinində millətlər vardır”, deyə vurğulamışdır (Rəsulzadə, 2013:204). O, Ümumrusiya müsəlmanları qurultayında Ə.Salikova cavab çıxışı zamanı xüsusi olaraq, qeyd edirdi ki, “Məntiq icab etməzmi ki, İran da Türkiyə də bütün sair islam məmləkətləri də bu “mərkəzi səadətdən” feyziyab olsunlar. O halda nədən İstanbulun ilhaqını istəmiyoruz? Nədən İslam məmləkətlərinin istiqlalına qarşı xəyanət bəsləyən Avropa imperializmini protest ediyoruz?.. millətlərin mərkəzi-səadətləri özlərində, öz milli hökumətlərindədir” (Rəsulzadə, 2013:204).

M.Ə.Rəsulzadə tükçülük ideolgiyasını inkişaf etdirməklə yanaşı azərbaycançılığı təbliğ edirdi. Bu xüsusilə Batum konfransından (11-26 may 1918-ci il) sonrakı dövrdə daha aydın hiss olunurdu. Belə ki, Fevral inqilabından sonra yaranmış Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyini yürütmək məqsədilə Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsini təsis etmişdi. Çünki bu dövrdə Cənubi Qafqazda milli-azadlıq hərəkatının xüsusilə genişlənmişdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan xalqı və bəzi siyasi qüvvələr M.Ə.Rəsulzadənin rəhbəri və ideoloqu olduğu Müsavat partiyası ətrafında birləşmişdi. Milli qüvvələrin əsas hədəfi Azərbaycana muxtariyyət verilməsinə nail olmaq idi.

1917-ci il oktyabrın 25-də (7 noyabr) Petroqradda bolşevik partiyasının başçılığı ilə silahlı çevriliş baş tutdu və Müvəqqəti hökumət devrildi. 1917-ci il noyabrın 26-da Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirildi. Bütün Cənubi Qafqaz üzrə 2 455 274 seçicinin iştirak etdiyi seçkilərdə hər 60000 səs üçün bir mandat verilməklə, gürcü menşevikləri 11, Müsavat 10, Daşnaksyutun 9, Müsəlman Sosialist Bloku 2, bolşeviklər, eserlər, Hümmət və İttihad isə hərəsi 1 mandat qazandılar (Qafarov, 2020:73-74). Bu nəticələr Cənubi Qafqazda bolşeviklərin güclü nüfuza malik olmadıqlarını göstərdi. Bu dövrdən etibarən 1918-ci il may ayına kimi davam edən və yüksələn xətlə inkişaf edən milli istiqlal mücadiləsi, bütün daxili və xarici maneələrə rəğmən, mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ilə qələbə çalmış oldu.

Bu həm də əsasını türkçülük ideologiyasının təşkil etdiyi milli oyanış ideyalarının, azərbaycançılığın qələbəsi idi..

Kaynakça

a) Arxivlər

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)
2. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əİ// Şəxsi arxivləri.F.6.

b) Kitab və məqalələr

Baykara, H. (1966) Azerbaycan`da Yenileşme Hareketleri XIX Yüzyıl. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitusu.

Həsənli, C. (2013). Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası.

Məmmədzadə, M.B. (1992). Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat.

Qafarov, V. (2020) Azərbaycan Türkiyə-Rusiya münasibətlərində (1918-1922). Bakı:Mütərcim.

Qarayev, Y. (2005) Ön söz. Ə. Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı:Şərq-Qərb.

Rəsulzadə, M.Ə. (1998). Azərbaycan təşkilində Müsavat. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-80 (sənədlər və mənbələr toplusu). Bakı: Örnək.

Rəsulzadə, M.Ə. (2014) Bakı. Əsərləri I Cild (1903-1909). Bakı:Təhsil.

Rəsulzadə, M.Ə. (2014) Hümmətür-rical tələül-cibal. Əsərləri. I cild (1903-1909). Bakı:Təhsil.

Rəsulzadə, M.Ə. (2014) Mərəzimizin çarəsi.Əsərləri. I cild (1903-1909). Bakı:Təhsil.

Rəsulzadə, M.Ə. (2013) Qafqasiya qurultayı. Əsərləri. IV cild (1917-aprel 1918). Bakı:Qanun.

Rəsulzadə, M.Ə. (2013) Qafqasiya müsəlman qurultayında siyasi-milli məsələlər. Əsərləri. IV cild (1917-aprel 1918). Bakı: Qanun.

Rəsulzadə, M.Ə. (2013) Ümumrusiya müsəlman syezdi (xatirat və təəssürat). Əsərləri. IV cild (1917-aprel 1918). Bakı: Qanun.

Rəsulzadə, M.Ə. (2015) Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı.

Seidzade, D. (1978). İz İstorii Azerbaydjanskoy Burjuazii V Naçale XX Veka. Baku: Elm

Usmanova, D. (2005). Musulmanskie Predstaviteli v Rossiyskom Parlamente. 1906-1916 qq. Moskva.

Vserossiyskiy Musulmanskiy Syezdı 1905-1906 qq. (2005) Nijniy Novgorod.

Yaqublu, N. (2001) Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı. TS.

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi
BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies
https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi
ISSN: 2717-6584

Mehmet Emin Resulzade'nin "Yeni Kafkasya" Yazılarına Dair

Mehmet Emin Rəsulzadənin "Yeni Qafqaz" Yazılarına Dair

About the "New Caucasus" Writings of Mehmet Emin Rasulzade

doi: 10.58646/bengi. 1464595

Geliş/Received: 03 Nisan 2024 **Kabul/Accepted:** 20 Mayıs 2024

Güler GAFGAZLI *

Özet

Doğunun ilk demokratik cumhuriyetinin kurucusu olan Mehmet Emin Resulzade, çeşitli sebepler, baskı ve tehditler nedeniyle doğduğu toprakları terk etmek ve sürgünde yaşamak zorunda kaldı. Göçmen hayatı onu başta İstanbul olmak üzere dostu ve komşusu Türkiye'ye getirdi. İstanbul'a yerleşir yerleşmez fikir ve kanaatlerini yaymanın, milli mücadelesini yürütmenin bir yolunu ve yolunu bulmaya çalıştı. Böylece yarattığı yeni yol, "Yeni Kafkasya" gazetesinin, ayni zamanda mecmuasenin İstanbul'da yayınlanması oldu. M.A. Rasulzadeh bu koleksiyonda yayımlanan makalelerinde birçok konuyu incelemiş, birçok konuyu kapsayan görüşler belirtmiş ve en önemlisi kalemiyle özgürlük mücadelesini sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Resulzade, Yeni Kafkasya, Milli Mücadilesi, Fikirleri.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Doç.Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Şarkiyat Enstetüsü, e-posta: ggafgazli@yahoo.com. Orcid: 0000-0002-8244-8348.

Atıf/Citation: Gafgazlı, G. (2024). Mehmet Emin Resulzade'nin "Yeni Kafkasya" Yazılarına Dair. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 309-317.

Xülasə

Şərqdə ilk demokratik respublikanın qurucusu Məmməd Əmin Rəsulzadə müəyyən səbəblərdən, bəzi təzyiq və təhdidlər səbəbi ilə doğma vətənini tərk edərək mühacirətdə yaşamağa məcbur olmuşdur. Mühacir həyatı onu dost və qonşu olan Türkiyəyə, ilk öncə İstanbul şəhərinə gətirib çıxarmışdır. O, İstanbula yerləşir-yerləşməz milli mübarizəsini aparmaq, öz ideya və fikirlərini yaymaqdan ötrü bir yol, vasitə tapmağa çalışmışdır. Belə ki, yaratdığı yeni yol İstanbulda "Yeni Qafqaz" alı qəzetin, eyni zamanda məcmuənin nəşr etməsi olmuşdur. Həmin məcmuədə çap etdirdiyi yazılarında M.Ə.Rəsulzadə bir çox məsələlərə toxunmuş, bir neçə mövzunu əhatə edəcək fikirlər söyləmiş və ən əsası azadlıq uğrunda mübarizəsini qələmi ilə davam etdirmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rəsulzadə, Yeni Qafqaz, Milli Mübarizəsi, Fikirləri.

Abstract

Mammad Amin Rasulzadeh, the founder of the first democratic republic in the East, was forced to leave his native land and live in exile due to certain reasons, pressure and threats. The immigrant life brought him to his friend and neighbor Turkey, first of all to the city of Istanbul. He tried to find a way and a means to spread his ideas and opinions, to carry out his national struggle without moving to Istanbul. Thus, the new way he created was the publication of the "New Caucasus" newspaper in Istanbul, as well as the collection. In his articles published in that newspaper, M.A. Rasulzadeh touched on many issues, expressed opinions covering several topics and, most importantly, continued his struggle for freedom with his pen.
Keywords: Azerbaijan, Rasulzadeh, New Caucasus, National Struggle, Ideas.

Giriş

Böyük Şərqdə ilk demokratik respublikanın - Azərbaycan Respublikasının dahi qurucusu Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) Leninqraddan (indiki Sankt-Peterburq) Musa Yarulloviç Bigiyevin (1874-1949) köməkliyi ilə gecə saatlarında qaçaraq Fin körfəzinə yan almış, burada on beş gün müddətinə karantində qaldıqdan sonra Helsinkiyə yola düşmüşdür (Şimşir, 2012:58). Helsinkidə bir ay ərzində Tatar koloniyasında qonaq olmuş və 16 sentyabr 1922-ci ildə o, dəniz yolu ilə Berlinə getmişdir (Yaqublu, 1991:25-26). Buradan da İstanbula yetişə bilmək üçün Parisə səfər etmiş, nəhayət Türkiyəyə gəlib çatmış və həmin zamandan etibarən doğma Azərbaycanından ötrü mübarizəyə sarılmışdır (Taymaz, 1955:14).

Uzun və əziyyətli yollar qət edərək Türkiyəyə gəlib çatan M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanlı mühacirlərin türklər arasındakı münasibət və vəziyyətini görüb bundan çox məyus olmuşdur: “İstanbula vardığım günlərdə oradakı Azərbaycan kolonisinə aid mənzərə heç də ümid etmədiyim bir faciəni ərz edirdi” (Rəsulzadə, 1934:58).

Qarşılaşdığı mənzərədən məmnun olmayan dahi şəxsiyyət Azərbaycanın və azərbaycanlıların istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəyə qalxmışdır. O, öncə 1922-ci ildə məşhur “Azərbaycan Cumhuriyyeti keyfiyət-i təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti” (Caferoğlu, 1940:17-18; Ebülhesenli, 1940:21) adlı əsərini, bir müddət sonra isə “Əsrimizin Siyavuşu” adlı əsərini çap etdirmişdir (Ebülhesenli, 1940:21; Yaqublu, 2013:171). Böyük şəxsiyyətin hər iki əsəri işıq üzü gördükdən sonra hər kəsi maarifləndirəcək, həqiqətləri onlara çatdıra biləcək, insanları qəflət yuxusundan ayılda biləcək və eyni zamanda öz vətəni üçün mübarizə apara biləcək yeni bir yol tapmışdır.

1. “Yeni Qafqaz” Məcmuəsi

1923-cü il 26 sentyabr tarixində M.Ə.Rəsulzadənin fikirlərini hər kəsə çatdıra biləcək “Yeni Kafkasya” (Yeni Qafqaz) məcmuəsinin ilk nömrəsi ilə oxuculara təqdim edilmişdir. “Yeni Qafqaz” məcmuəsi 1923-1927-ci illəri əhatə etməklə, daha dəqiqləşdirsək sonuncusu sayı 1927-ci il 1 oktyabr olmaqla beş il müddətinə 95 nömrədə nəşr olunmuşdur (Muradov, 2019:1527).

Azərbaycanın respublikasının banisi İstanbula yerləşdikdən sonra öz milli mübarizəsini bilavasitə “Yeni Qafqaz” məcmuəsi ilə gündəmdə saxlamağa çalışmış, Azərbaycan uğrunda işğalçılara öz sözünü söyləməyə səy etmişdir. Belə ki, o, “Yeni Qafqaz” məcmuəsi haqqında fikirlərini bu şəkildə ifadə etmişdir: “əsir Türk illərinin böyük ələmlərinə tərcüman olan; Azərbaycan istiqlalı uğrundakı şanlı cihadın böyük məqsədlərini tərviç və müdafiə edən;

Qafqazlıların rus istilasına, qızıl vəhşətə qarşı müttəhid bir cəbhə təşkil etmələrini istəyən; başda qəhrəman Türkiyə olduğu halda, şərq millətlərindəki böyük inqilab hərəkətlərini alqışlayan; İslam və Türk dünyasındakı qızıl Rusiya istila və zülmünə qarşı bayraq açmış ilk və yeganə qəzetdir" (Dördüncü yıl, 1926:1).

M.Ə.Rəsulzadə "Yeni Qafqaz" məcmuəsinin nəşrində bir neçə istiqaməti əsas məqsəd kimi önəmsəmişdir. Bunlardan birincisi, milliyyətçilik, radikallıq, demokratiya; ikincisi, türkçülük, yəni, türklərin mədəniyyətini, mədəni əlaqələrini, mənəvi vəhdətini və istiqlaliyyətini önə çəkmək; üçüncüsü, türk davasının, habelə Azərbaycan cəbhəsini müdafiə edən azərbaycanlıların azadlıq fikirlərini yaymaq; dördüncüsü, Qafqazda yaşayan millətlərin Rusiya əsarətindən qurtulması və gələcəkdə Rusiya işğalına qarşı çıxa bilmək üçün Qafqazın qarşılıqlı anlaşma, tərəf müqabili şəklində birləşməsi; beşincisi, təkcə Azərbaycançılıq, türkçülük və qafqazçılıq milli azadlıq mübarizəsi ilə məhdudlaşmamaq, eyni zamanda Şərqin öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmasını təmin edəcək formada səslənmək; altıncısı, xüsusilə də Rusiya imperializminə qarşı durmadan mübarizə aparmaq olmuşdur. O, Rus çarizmi kimi bolşevizmi də bütün Türk dünyası və Qafqaz üçün bir təhlükə və bir düşmən hesab etmişdir (Üçüncü yıl başında, 1924:1).

"Yeni Qafqaz" məcmuəsi özündən sonra çap edilən bütün milli nəşrlərin ilki olmuş, istər dost, istərsə də düşmən tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır ("Yeni Kafkasya", 1952:12). Sözsüz ki, "Yeni Qafqaz" məcmuəsinin yayınlanmasından ən çox narahat olan işğalçı Rusiya dövləti idi. Belə ki, "Yeni Qafqaz" qəzetlərinin yayılması Rusiyanın "xoşuna gəlməməyə" başlayır və zaman-zaman həmin məcmuənin bağlanmasına dair müraciətlər etmişdir. Həmin müraciətdən biri 24 yanvar tarixli "Kommunist" qəzetində "Yeni Qafqaz" qəzetinin bağlanmasına və M.Ə.Rəsulzadənin İstanbuldan sürgün edilməsi belə tələb olunmuşdur. Bununla yanaşı onlar "Yeni Qafqaz"lıları təkcə Rusiyanın, bolşeviklərin düşməni deyil, həm də türk inqilabçılarının düşmənləri kimi görmüşlər ("Darbeli mesele", 1927:2).
Bu və digər düşmən münasibətlərə daha artıq tab gətirməyən "Yeni Qfqaz" məcmuəsi öz nəşrini məcburən 1927-ci il oktyabr ayının 1-də dayandırmalı olmuşdur. Buna baxmayaraq M.Ə.Rəsulzadə öz azadlıq fikirlərindən, mübarizəsindən bir an da olsa belə əl çəkməmiş və Azərbaycan, o cümlədən Qafqaz üçün milli döyüşünü digər nəşr və əsərləri ilə davam etdirmişdir.

"Yeni Qafqaz" məcmuəsinin əsas ideya istiqamətlərini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, burada çap olunan M.Ə.Rəsulzadənin bütün fikri və ideyaları olduqca böyük bir önəm daşımış və bu gün də bəzi fikirləri öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bunlardan biri, "Yeni

Qafqaz" məcmuəsində ara sıra ölməz şəxsiyyətin toxunduğu və sözsüz bəzi müsəlmanlar arasında mövcud olan sünni və şiə məsələsi olmuşdur (Azeri [Mehmet Emin Resulzade], 1340:124). O, İslam aləmində bir çox qarşıdurmaya gətirib çıxaran, bəzən qan düşmənçiliyinə belə səbəb ola bilən sünni və şiə məsələsini rədd etməyə, müsəlmanları vahid şəkildə birləşməyə çağırmışdır. Azərbaycan respublikasının ilk qurucusu insanları xurafatdan çəkinməyə, düzgün istiqamət seçməyə, doğru yola yönəlməyə və sünni və şiə ixtilafını bir kənara atıb ictimai fikirlər altında birləşməyə sövq etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, bütün insanları, toplumları və qrupları bir ideya altında birləşdirə biləcək yollardan birinin mətbuatın olmasıdır. Bu barədə o, öz fikirlərini belə izhar etmişdir: “Danışdığı dildə ilk qəzetə malik olan cəmiyyət, bir milliyyət ikən millət olmağa başlamış demədir. Həyatında mətbuata malik olan bir xalq isə təəssüs etmiş bir millətdir” (“Azeri matbuatının şanlı hatırası”, 1926: 206).

Böyük şəxsiyyət “Yeni Qafqaz” məcmuəsində bəzən də öz fikirlərini açıq-aşkaranə şəkildə deyil, sətiraltı fikirlərlə çatdırmağa çalışmışdır. Buna nümunə olaraq, “...Qafqazın hürriyyətini təmin edən şey rus soldatının geyimindəki yenilik olmaz...” (Resulzade Mehmet Emin, 2017: 42); “...Çarizm zamanındakı əski Qafqaz idarəsi indiki Qafqaz idarəsi arasında, Qafqaz millətlərinin həqiqi hürriyyət və hakimiyyətləri nöqteyi-nəzərindən qətiyyən bir fərq qalmamışdır...”(Resulzade Mehmet Emin, 2017: 44); “...Dəfələrlə dedik, yenə deyirik: Çar Rusiyasının “mən” və “təhdidat” sistemi ilə yapamadığı Bolşevik Rusiyası “müsadə” və “tevsi” üsulu ilə icra edəcəkdir...” (Resulzade Mehmet Emin, 2017: 50). Nümunədən göründüyü kimi M.Ə.Rəsulzadə Çar Rusiyasına qarşı, Çar Rusiyası haqqındakı fikirlərini bəzən açıq, bəzən də dolayısı yolla ifadə etmişdir. Məhz, onun bu kimi bəyanlarına Çar Rusiyası da sakit qala bilməmiş, öz etirazını bildirmiş, bəzən də həmin fikirlərə qarşı daha sərt münasibət göstərmişdir.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ilə heç cür razılaşmayan M.Ə.Rəsulzadə işğalçıların və istismarçıların iç üzünü öz yazılarında açmağa və oxucu kütləsinə çatdırmağa çalışmışdır. Dahi şəxsiyyətin fikrinə görə, Rusiyaya təkcə Qafqaza sahib olmaq deyil, bununla yanaşı həmin regionun ən böyük dövləti, qara sərvətə - neftə yiyələnməkdir. Bu barədə o, “Yeni Qafqaz” məcmuəsində “...Tarixi qədimin təqdis elədiyi atəşə mümasil əsri-hazırın ila elədiyi şey petroldur...” (Resulzade Mehmet Emin, 2017: 42) beyə fikrini açıq şəkildə bəyan etmişdir. Ürəyi hər daim öz vətəni və milləti üçün çırpınan dövlət qurucusu Azərbaycana qarşı heç cür biganə qalmamış, öz narahatçılıqlarını “Yeni Qafqaz” qəzetinin səhifələrində bəyan etmişdir: “...Bir xalqın milliyyətini tədqiq edərkən danışdığı lisanın əhəmiyyəti varsa, bu etibarla Azərilər

Türkdür..." (Resulzade Mehmet Emin, 2017: 54); "Dədə Qorqudun dili bu gün İrəvan ilə Təbrizdə danışılan dildən pək fərqli deyildir..." (Resulzade Mehmet Emin, 2017: 55); "Bolşeviklərə görə milliyyət keçici bir dövrdür. Millətpərvərlik tervic edilməz, ona yalnız təhəmmül olunur..."(Resulzade Mehmet Emin, 2017: 58). Burada sadalanan deyimlərdən aydın olur ki, M.Ə.Rəsulzadə öz dili, milləti, dövləti üçün nə qədər çırpınmış, İrəvan və Təbriz, bütövlükdə Cənubi Azərbaycanda yaşayan həmvətənləri üçün də bir o qədər ürəyi döyünmüş, onların müqəddəratına qarşı biganə qalmamışdır.

"Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" şüarı ilə yaşamış, Azərbaycanın yenidən öz müstəqilliyinə qovuşacağı günü ümidlə gözləmiş M.Ə.Rəsulzadənin düşüncələri, mübarizəsi sözsüz ki, məqalədə göstərilən nümunələrlə məhdudlaşmamışdır. O, öz sözlərini ona qarşı çıxanlara, düşmən mövqedə olanlara baxmayaraq oxucularına çatdırmışdır. Yeni formatda hazırlanan "Yeni Qafqaz" məcmuəsi bu gün də həmin sətirləri ilə öz aktuallığını sanki saxlamış, vahid Azərbaycan uğrunda mübarizəsini aparmaqdadır.

Bir çoxlarına örnək olan, nümunə olan "Yeni Qafqaz" məcmuəsi uzun və məşəqqətli yollardan keçmiş, ona qarşı müxtəlif etirazlarla qarşılaşmalı olmuş, lakin bütün qarşıdurmalara müəyyən qədər sinə gəlmişdir. "Yeni Qafqaz" məcmuəsi bir sözlə M.Ə.Rəsulzadənin ideya və fikirlərinin döyüş meydanındakı qılınc və döyüş sursatı olmuşdur.

2. M.Ə.Rəsulzadənin "İstiqlal Məfkurəsi və Gənclik" Adlı Esəri

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, "Yeni Qafqaz" məcmuəsinin nəşri ilə öz fəaliyyətini məhdudlaşdırmamış, bununla yanaşı böyük şəxsiyyət elə 1925-ci ildə ilk dəfə olaraq "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" (Əsbabı xidmətinizə aid bir mütaliə) adlı "Azəri gənclər birliyi"ndə həyata keçirilən görüşlərin, burada söylənilən fikirləri kitab halına salaraq çap etdirmişdir. 29 səhifədən ibarət olan həmin əsərdə Rusiyada yaşayan rus məhkumluğuna tabe olanalara muxtariyyət və istiqlal üçün verdikləri mübarizələr və keçirdikləri görüşlər haqqında məlumat verilmişdir (Şimşir, 2012: 64; Yaqublu 2013: 178). Həmin əsərdə, xüsusilə, Litva, Estoniya və Finlandiyanın apardıqları azadlıq hərəkatlarına dair informasiyanın M.Ə.Rəsulzadəyə çatdırılması da göstərilmişdir. Əsərin son hissəsində demokratik dövlətin banisi Azərbaycan gəncliyinə səslənərək "düşmənini tanı, milli intibahını yüksəlt" sözlərini ifadə etməklə bitirmişdir.

3. M.Ə.Rəsulzadənin "Rusiyada Siyasi Vəziyyət" Adlı Esəri

M.Ə.Rəsulzadə eyni dövrdə, 1926-cı ildə "Rusiyada siyasi vəziyyət" adlı 45 səhifədən ibarət digər bir əsərini də nəşr etmişdir (Şimşir, 2012: 65; Yaqublu 2013: 178). Bu əsərində o, Rusiyada iqtisadi böhran, ictimai-siyasi vəziyyəti haqqında məlumat verdikdən sonra

Kommunist partiyasında baş qaldıran ixtilaflardan söhbət açmışdır. Əsərdə millətlərarası vəziyyət, Rusiyanın daxilində olan şərtlərlə, xüsusilə də işçilərin nöqteyi-nəzərindən baxan M.Ə.Rəsulzadə həm dünya, həm də rus idarəçilərinin hadisələrə olan münasibətini dəyərləndirmişdir. Əsər Rusiyada meydana gələn daxili, xarici, maddi və mənəvi sıxıntı və böhranlar qarşısındakı vəzifələrimiz adlı hissə ilə bitmişdir. Əsərdə dahi şəxsiyyətin irəli çəkdiyi başlıca məsələ "...bizcə həyatın çox böhranlı bir dövrünə girən Sovet hökumətinin artıq sükut edib edəməyəcyi deyil, hansı bir şəkildə sükut edəcəyindən bəhs edilməlidir" fikrini ortaya qoyaraq bunun həll edilməsi yolunu tapmaq olmuşdur. Əsərdə ən çox diqqət çəkən deyimlərdən iri də M.Ə.Rəsulzadənin söylədiyi "...Rusiya siyasi cəhətdən hansı vəziyyətdə olursa olsun, ən önəmli olan Türkiyə Cümhuriyyətinin Türk Dünyasına qarşı laqeyd qalmammasıdır" mesajını verməsidir.

Sonuç

Göründüyü kimi uzun və əziyyətli yollar qət edərək qardaş və can Türkiyəyə gəlib çatan M.Ə.Rəsulzadə bu torpağa ayaq basdığından bəri öz doğma yurdunun işğalçılarına qarşı hansı şəkildə mübarizə aparacağını hər daim düşünmüşdür. O, eyni zamanda türk millətlərinin ideyalarını, düşüncələrini bütün dünyaya yaymaq üçün ən gözəl vasitə "Yen Qafqaz" məcmuəsini gün üzünə çıxarmaq olduğunu özünə yeni bir mübarizə yolu seçmişdir.

Böyük dahi "Yeni Qafqaz" məcmuəsində bəzən tam çılpaqlığı ilə açıq şəkildə ifadə edə bilmədiyi fikirlərini eyni dönəmdə nəşr etdirdiyi "İstiqlal məfkurəsi və gənclik" və "Rusiyada siyasi vəziyyət" adlı əsərlərində aşkaranə söyləmişdir. "Yeni Qafqaz" məcmuəsində bəzən sətiraltı cümlələr istifadə etməyə məcbur qaldığı halda əsas amalını, məqsədini adları qeyd olunan əsərlərində aydın şəkildə oxuculara çatdırmışdır. M.Ə.Rəsulzadə son nəfəsinədək öz ideyalarından, seçdiyi yoldan geri dönməmiş, "Yeni Qafqaz" qəzetinin fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalsa belə, 1928-ci il fevral ayının 1-dən etibarən fəaliyyətini yeni "Azəri Türk" məcmuəsi ilə davam etdirmişdir.

Kaynakça

"Azeri matbuatının şanlı hatırası". Yeni Kafkasya Yazıları. (1926). S:9. 71-72.

Azeri [Mehmet Emin Resulzade]. "Hacı Zeynelabidin". Yeni Kafkasya yazıları. (1340). S:2. 122-126.

Caferoğlu A. (1940). Azerbaycan. İstanbul.

"Darbeli mesele" Yeni Kafkasya Mecmuası. (17 Şubat 1927). Y.4.S:10.

"Dördüncü yıl" Yeni Kafkasya Mecmuası. (1 Ekim 1926). Y.4.S:1.

Ebülhesenli E. (Ağustos 1991). Mehmet Emin Resulzade. Türk dünyası tarih dergisi. S:56

"İstanbul'da Resulzade Emin Bey ihtilafı". Azerbaycan dergisi.Y.7.S:12(24) (İldeniz Kurtulan'ın konuşması). S:13.

Muradov N. (2019). Mehmet Emin Resulzade'nin "İnsanlara hürriyet, milletlere istiklal!" söyleminin analiz denemesi. Ululararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 8(3). S:1524-1547.

Resulzade Mehmet Emin. (1926). Rusiyada siyasi vaziyet. İstanbul.

Resulzade M.E. (1934). Şefibeycilik. İstanbul.

Resulzade Mehmet Emin (2017). Yeni Kafkasya yazıları (1923-1927). (Yayına hazırlayanlar: Y. Akpınar, S. Türkyılmaz ve Y. Özkaya), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Şimşir S. (2012). Hayatı ve şahsiyyeti Mehmet Emin Resulzade. İstanbul.

Taymas A. (1 Mayıs 1955). Mehmet Emin Resulzade. Toprak Dergisi. S:6

"Üçüncü yıl başında" Yeni Kafkasya Mecmuası. (3 Teşrin-i evvel 1924). S:1

Yaqublu N. (1991). Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı.

Yaqublu N. (2013). Məmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı.

"Yeni Kafkasya" Azerbaycan dergisi. (1 Eylül 1952). Y.1.S:6.

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - "Milli Dirilik" Məfkurəsindən Milli Cümhuriyyətə Doğru

Mehmet Emin Resulzade – "Millî Diriliş" İdeolojisinden Milli Cumhuriyet'e Doğru

M.A. Rasulzadeh - From the Ideology of "National Vitality" to the National Republic

doi: 10.58646/bengi. 1465982

Geliş/Received: 05 Nisan 2024 **Kabul/Accepted:** 01 Mayıs 2024

Firdovsiyye Ahmedova*

Özet

Azerbaycan milli hareketinin ideologu, Müsavat Partisi Genel Başkanı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanı ve aktif yazar Mehmet Emin Resulzade , gençlik yıllarından itibaren toplumsal anlamda örgütlenme eğilimi bir siyasətçi olmuş, yaşamının sonuna kadar örgütlü mücadeleyi tercih etmiştir. Zamanın ve koşulların olanaklarını dikkate alarak siyasal ve toplumsal içerikli kurumların kurucusu olarak mücadele etmiştir. Aktif bir siyasetçi hayatı yaşayan M.E. Resulzade Cumhuriyet yıkıldıktan sonra göçmen olarak yaşamaya devam etmiştir. Muhacir hayatında "kişiler geçicidir, ideolojiler ebedidir" tezinden yola çıkarak milliyetçilik inancına sadık kalmış, siyasi olarak göçmenleri bağımsızlık ideolojisine sadık olmaya çağırmıştır. Azerbaycan'ın milli devletinin kuruluşu , tam bağımsız Azerbaycan fikriyle ile yaşamıştır.

Mehmet Emin Resulzade yaşadığı çevreden, milli-kültürel ideoloji mirasından yararlanmış, son derece zeki, profesyonel aydınlardan oluşan bir nesille birlikte bir mücadele yürüttü ve hükümeti kurdu. Sovyet döneminin sınırlı bilimsel ve siyasi çevreleri için Mehmet

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Azerbaycan Devlet İdarecilik Akademisi, e-posta: fahmedova@rambler.ru., Orcid: 0000-0002-1189-2601.

Atıf/Citation: Ahmedova, F. (2024). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - "Milli Dirilik" Məfkurəsindən Milli Cümhuriyyətə Doğru. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi. 2024 (2), 318-337.

Emin Resulzade ismi ideolojiktir ve anti-komünist cephenin temsilcisi olarak kabul edilir. "Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez" diyerek Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bayrağını göndere çeken Mehmet Emin Resulzade milli-demokratik hareket fikrinin sembolüdür .

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Resulzade, İdeolog, Milli Hareket, Müsavat, Devletçilik.

Abstract

M.A. Rasulzadeh, who was the ideologist of the Azerbaijani national movement, chairman of the “Musavat” party, successive defender of the idea of local-national autonomy, the first head of state of the Azerbaijan Republic and an active writer, was a politician with a tendency of organization in a social sense, and until the end of his life, he preferred to fight in the form of an organization. Taking into account the circumstances, he struggled as the founder of political and social institutions. His positive socio-political mood was based on real conditions - on his analyzes with real judgment.

After the fall of the Azerbaijan Democratic Republic, M.A. Rasulzadeh stayed true to the belief of national statehood during his life of emigrant. Based on the thesis of “persons are temporary, ideology is eternal”, he called the political emigrants to be loyal to the ideology of independence. He lived with the idea of restoration of the national statehood of Azerbaijan and the state to be whole. M.A. Rasulzadeh took advantage of the life he lived, the heritage of the national-cultural ideologists. He moved ahead together with a generation of intelligentsia and professional intellectuals, He established our statehood. For the limited scientific and political circles of the Soviet era, M.A. Rasulzadeh was considered the representative of the anti-communist front. When the flag of the Azerbaijan Republic was raised again, M.A. Rasulzadeh, the author of the words “The flag once raised shall never fall!”, became the symbol of the idea of the national-democratic movement.

Keywords: Rasulzadeh, Ideologist, National Movement, Musavat, Azerbaijan, Statehood.

Giriş

Azərbaycan milli hərəkatının ideoloji, nəzəri mərhələsi milli məfkurənin formalaşması uğrunda siyasi maarifçilikdən keçmişdir. Maarifçilik, xeyriyyəçilik yolu ilə müsəlmanların tərəqqiyə nail olacağına inanan, publisist yazılarında elmi, hümməti, qeyrəti təbliğ edən 21 yaşlı Rəsulzadə 1905-ci ildə «Hümmət» qəzetində Azərbaycan gəncliyinin siyasi mənsubiyyət mənzərəsinin təsnifatını vermişdir: «... biz cavanların biri millətpərəst, o biri demokrat, üçüncüsü əqidəpərəst, dördüncüsü cədidpərəst olub da, bu cür dəstə-dəstə olmaqda, hərəmiz özünə məxsus bir yol götürüb, müəyyən bir məslək ilə getməkdən hamımız tək-tək tələf olluq Hərəmiz bir küncdə bir xüsusi cəmiyyət qayırıb da müxtəlif yollar ilə getməkdənsə, birləşməli, öz fikr və fellərimizdən bir-birimizi hali etməliyiz. Millətpərəstlik bizə yararsa, hamımız millətpərəst, demokratlıq yararsa, hamımız demokrat və qeyri bir yarar məslək üzrə olub, müttəhidül-qövl vəl fel iş görək» (15, I cild, Bakı, 1992: 18-19). Milli hərəkatın «millət» anlayışının dəyərləndirilməsindən keçən mərhələsində Azərbaycan milli kimliyini açıqlayan məqalələri ilə M.Rəsulzadə milli hərəkatın məqsədyönlüyünə gətirən yolun mühüm şərtlərini göstərmişdir. Azərbaycana dönəndən sonra «Diriliklərin ən qiymətlisi də milli dirilikdir» deyərək «Milli dirilik» mövzusunda silsilə məqalələr yazmışdır. Birinci dünya müharibəsinin yenicə başladığı günlərdə 7 hissədən ibarət məqaləsi ideoloji, nəzəri və əməli əhəmiyyətə malikdir, " millətin tərifində dini birliyi deyil, dil və mədəniyyət birliyini önə çəkir, milli istiqlal ideyalarını geniş təbliğ edir" (2: 307). Hələ 1914-cü ilin oktyabrın başlanğıcında yazırdı: «Milli istiqlal, əlalxüsus, millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən istiqlal daima bəşəriyyətə saheyi-mədəniyyətdə yeni və əsli bir taqım ibdalar, ixtiralar nəvidindədir ki, mədəniyyəti-bəşəriyyə dediyimiz şey də bu bədaət və ixtiraların məcmuindən ibarət bir yekundur» (15, 2-ci cild: 465).

Azərbaycan Cumhuriyyətindən 4 il əvvəl cəmiyyətə millət kəlməsinin mənasını açıqlayan, milli vicdandan, milli idealdan, milli dildən, milli tarixdən, milli mədəniyyətdən bəhs edən Rəsulzadə milli hərəkatın ideoloji zəminini hazırlayırdı. Həmin dövrdə, həm də müstəbid rejim devrilənədək Rəsulzadə «Müsəlman mətbuatı nümayəndəsi» kimi millət davasını aparırdı. Siyasi publisistikası əsasən maarifçilik məzmunundan irəli gedən tələblərlə çıxış etmirdi.

Rusiyada Fevral inqilabından 2 il əvvəl «Yəhudi istiqlalı» məqaləsində «Millət ölmüyor. Milli ideal, milli istiqlal fikri daima yaşıyor» qənaətilə "milli ruhun ölməz olduğu" mesajını verirdi. Amma milli ruhu diriltmək üçün mətbuat imkanlarını səfərbər etmişdi. 1915-ci il oktyabrın 1-də «Qurtuluş» məcmuəsinin nəşrini alqışlamış, bir gün sonra isə «Türkləşmək,

islamlaşmaq və müasirləşmək" devizi ilə təsis olunan «Açıq söz» qəzetinin məramını şərh etmişdir.

Azərbaycan milli hərəkatının siyasi tribunasına çevrilən «Açıq söz» qəzeti eyni zamanda dünyada və regionda baş verən hadisələrin cəmiyyət üçün yalnız informatoru deyil, ətraflı şərhçisi idi.

Millətinin tərəqqisi üçün mübarizə aparan Rəsulzadə heç zaman irqçi millətçi olmamışdır. «Milliyyət və bəşəriyyət» məqaləsində «Milli icad qüvvəsi hər bir millətin səlahiyyəti və sənəti deməkdir… Milli icad və yaradışın ən yüksək göstərişi olan dahi həmişə millidir. Fəqət onun icad etdiyi şeylər yalnız kəndi millətinə məxsus olmayıb, bütün bəşəriyyənindir də» (15, 3-cü cild: 211). Milliyyət və dövlət anlayışlarına aydınlıq gətirərək yazmışdır: «…Milliyyət dövlətdən çox böyükdür. Hətta demək olar ki, milliyyət dövlətdən daha dərin və şümulludur… dövlət millətdən daha geniş, daha vüsətlidir (15, 3-cü cild: 212). Bu düşüncələrin yer aldığı "Açıq söz" qəzeti Azərbaycan milli hərəkatının koordinasiya mərkəzinə çevrilmişdi və Rusiyada mütləqiyyət devrildikdə "Açıq söz" ailəsi milli hərəkatın önündə oldu. "Açıq söz" qəzeti 1917-ci il martın 5-də "Böyük inqilab" məqaləsi ilə çıxış etdi. "Yaşasın tazə və azad Rusiya! Var olsun millətlərin bərabərligi, birligi!" şüarları ilə bitən bu məqaləsində M.-Ə. Rəsulzadə Rusiya inqilabını "dünyanın ən böyük bir hadisəsi" adlandırdı. Üstündən bir həftə ötməyən bir hadisəyə peşəkar siyasətçinin qətiyyətlə birmənalı qiymət verməsi "inqilabi-kəbir"in mahiyyətini dərk etməkdən də öncə, bu hadisəni nəinki gözləmək, arzulamaq kimi niyyət ifadəsindən də artıq, baş tutmuş akta yönəli illərlə aparılmış aşkar və gizli fəaliyyətdən qaynaqlanırdı. Fevral inqilabının əzəməti Rəsulzadənin bədii, amma son dərəcə sərrast ifadə etdiyi fikirdə təsbit olunmuşdur: "...dünyanın hər tərəfində hürriyyət və səltənəti- milliyyənin düşməni-biimanı olan Rusiya heykəli-istibdadi, bu qanlı "jandarm"ı yıxdılar". Əsas hədəf inqilabın yaratdığı imkandan məqsədyönlü faydalanmaq idi: "Yeni hökuməti yalnız ürəknən, kökündən gələn səmimi sözlərlə qarşılamaq kafi degildir...Rusiyada ruslardan sonra ən böyük bir kütlə təşkil edən Rusiya türk-tatarlığı, Rusiya müsəlmanlığı kəndi mövcudiyyətilə hürriyyətin bəqasına kömək etmək üçün yığışıb ümumi bir ictima qurmalıdır...Hər tərəfin müsəlmanları əvvəla "ağırlığı" tərklə hər tərəfdə hərəkətə gəlmiş olan vətəndaş cərəyanlarına qapılmalı, mövcudiyyətlərini göstərməlidirlər". Göründüyü kimi, Azərbaycan müsəlmanlarının müqəddəratı Rusiya hüdudları daxilində, ümumrusiya demokratik islahatları müstəvisində həllini tapmalı idi.

1917-ci ilin aprelində Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırıldı. Qurultayın qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: "Federativ əsaslarla demokratik respublika qurulması Rusiya

dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini təmin edən ən yaxşı forma kimi tanınsın". Qafqaz müsəlmanları qurultayından az sonra, mayın əvvəlində Moskvada Ümumrusiya müsəlmanları qurultayı da "Rusiyanın federativ respublikaya çevrilməsi və müsəlman əhalisi yaşayan vilayətlərə milli-ərazi muxtariyyəti verilməsi haqqında M.Ə.Rəsulzadənin layihəsi əsasında qətnamə qəbul etdi". Bu qurultayı 1905-ci ildə keçirilmiş Rusiya müsəlmanlarının 1-ci qurultayı ilə müqayisə edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Gərək birinci, gərəksə ikinci konqresdə olsun, siyasi müqəddəratın formulunu Azərbaycan mümərssilləri vermişdilər".

Milli, dini, liberal, sosialist yönümlü hərəkatların hər birinin geniş sosial bazaya malik olmaq reallığı Rusiya məkanında ictimai-siyasi situasiyanı mürəkkəbləşdirən faktor sayıla bilər. Respub-lika idarə-üsulunda həmrəy olan qüvvələr Rusiyanın gələcək siyasi taleyini müəyyən edəcək Mü-əssislər Məclisinə seçkilərdə iştirak edərək hər biri ayrılıqda öz niyyətlərinin-proqramlarının gerçəkləşmə perspektivinə inanırdılar. Əksər siyasi par ti ya lar ki mi əsas ideyalarının Rusiya Müəssis-lər Məclisi yolu ilə reallaşacağına ümid bəsləyən "Müsavat" partiyası Müvəqqəti hökumətin yerit-diyi siyasəti izləyir, təhlil edir, nəticə çıxarır və proqnoz verirdi. 1917-ci ilin oktyabrında "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat"ın 1-ci qurultayında partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri seçilən M.Ə.Rəsulzadə qurultaydakı çıxışında partiyanın mübarizə istiqamətini müəyyən edərək bildirmişdi: "Milli istiqlala malik olmayan bir millət, hürriyyət və mədəniyyətini də hifz edə bilməz. İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal". Partiyanın məramnaməsi Rəsulzadənin milli ideologiyasının, siyasi baxışlarının düsturlaşan müddəalarıdır. "Müsavat" partiyasının tarixi xidmətlərindən bəhs edən Mirzə Bala Məmmədzadənin dəyərləndirdiyi təbii ki, Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi qurumun, əslində isə onun sədrinin xidmətləridir: "Siyasi türkçülüyü ilk dəfə proqram halına salan və əsir türklərin hürriyyət və istiqlallarını tələb edən ilk türk firqəsidir". Rəsulzadənin siyasi-ideoloji baxışlarında milliyyətçilik, istiqlalçılıq, xalqçılıq, cümhuriyyətçilik təməl prinsiplər olmuşdur.

Rusiyanı federasiya idarə formasında görmək istəməyən siyasi qüvvələr ictimai-siyasi proseslərin gedişatından nəticə çıxararaq artıq 1917-ci ilin payızında bu tələblə razılaşmaq məcburiyyətində qaldılar. Qafqaz sosial-demokratları da Qafqaz müsəlman qurultayının federasiya haqqındakı qərarını məqbul bilməmişdilər. 1917-ci ilin iyununda M.Ə.Rəsulzadə «Sosializm həqqində» başlıqlı məqaləsində yazırdı: «Bu məslək tərəfdarlarının mənafei-milliyəmiz üçün zərərli olduğunu kimsə iddia edəməz. Biz milliyyət və millətin muxtariyyətini iləri çəkdikdə bəzilərinin düşündügi kibi sosializmə zidd getmiyoruz. Biləks sosializmi azad millətlərin azad ittifaqından ibarət bildigimizdən geniş surətdə tələqqi etdigimiz

milliyyətpərvərliği, bütün millətlərə bir gözlə baxan sosializmi hazırlaşdıran vasitələrdən birisi və birincisi ədd ediyoruz».(15, 4-cü cild: 243).

"Milli nicatımız ədəmi-mərkəziyyətin qələbəsi, milli hürriyyətimiz və milli qüvvətimiz ədəmi-mərkəziyyətin müzəffəriyyətidir" müddəalı mühazirələr oxuyan Rəsulzadə (15, 4-cü cild: 359) Fəhlə deputatları Sovetinə seçkilərdə əsasən «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi «Müsavat»ın qələbə qazanmasının səbəblərini 2 cəhətdən şərtləndirmişdir: «Çünki müsəlman əmələsi əksəriyyətdədir. Çünki bu əksəriyyəti təşkil edən müsəlman və türk əmələsi «Müsavat»a etibar ediyor. Ancaq ona inanıyor». (15, 4-cü cild: 374) Digər tərəfdən, Rəsulzadə bolşevikləri nəzərdə tutaraq yazırdı: «…bəzi firqələrin düşündügi kibi milliyyət fikri füqərayi-kasibəyə, əmələlərə yabançı bir fikir degildir. Demokratiya milliləşiyor. Fəqət bu milliləşmək təəssüb demək degildir». (15, 4-cü cild: 373) Seçkidəki qələbəni «Müsavat» partiyası üçün müsəlman fəhlələrinin təmin etdiyi günlərdə bolşeviklər Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdular. Məhz həmin günlərdə Qafqaz bolşevikləri «Müsavat»ın münasibətini, tövsiyəsini diqqətə alsaydılar 1918-ci ilin əvvəlindən başlayaraq müsəlman qırğınları baş verməzdi, sovet hakimiyyəti 2 illik məğlubiyyəti ilə barışmalı olmazdı: «Müsəlman əmələsi ilə münaqişəyə degil, müsalihəyə gəlməlidir. «Müsavat» əmələ qisminin ideallarına, iqtisadi və siyasi amallarına xadim bir firqədir. Həqiqi əmələ firqələrilə üz-üzə degil, yan-yana getməgə hazırdır. Qoy füqərayi-kasibə tərəfdarı olan firqələr böyügü müttəfiqlərilə əl-ələ versinlər – demokratiyanın qələbəsi, inqilabın faidəsi bunu iqtiza ediyor». (15, 4-cü cild: 374)

1918-ci ilin yazına qədər «Müsavat» partiyası bolşevik hakimiyyətinə münasibətdə demək olar ki, dəstəkləyici, bəzən də təqdiredici leksikonda bəhs etmişdir: «…oktyabrdan etibarən hökumət başına bolşeviklər keçdi. Bunlar müsəlmanlarla sərbəst vətəndaş dililə danışmaya başlamışlardır. Bolşevik hökumətinin fəaliyyətindən ən artıq gözə çarpanı birinci qədəmdə sülh uğrunda ciddi tədabirə girişmələri və mütarikə elanına müvəffəq olmalarıdır. Bundan əlavə bolşeviklər sosializm proqramına əməl etməgə iqdamla fəhlə və torpaq məsələsinin öz proqramlarıyla müvafiq surətdə həlli, bankların milliləşməsi və sair həqqində dekretlər verdi». (15, 4-cü cild: 334) "Müsavat" partiyasına ciddi önəm verməyən siyasi qüvvələr üzləşdikləri seçki göstəricilərindən nəticə çıxararaq sonrakı fəaliyyətlərində və qüvvələr nisbətini müəyyənləşdirərkən diqqətə aldılar. «Müsavat» partiyasının Bakı Komitəsinin rəsmi açıqlamasına görə «təsisinin əvvəlində bir danə də olsa müsəlman fəhləsinə malik olmayan «Müsavat»ın yarıdan çoxu müsəlmanlar oldu». Yəni, 1917-ci il noyabrın 16-ı üçün «Açıq söz»də yazıldığı kimi «Müsavat» partiyasının yarıdan çoxunu müsəlman fəhlələri

təşkil edirdi. Müsəlman fəhlələrinin «milliyyət fikrinə» bu qədər yaxınlaşması təbii ki, Bakı siyasi mühiti üçün xarakterik olmayan hal idi və ənənəvi siyasi qüvvələri əndişəyə salmaya bilməzdi. Bolşeviklər hərbi-siyasi gücü ilə artıq Bakıda digər siyasi qüvvələri üstələmişdi. Yəqin ki, bütün bu amilləri nəzərə alaraq, «Millətin işini ancaq millət özü görməlidir» şuarı ilə M.-Ə.Rəsulzadə «böyük və işıqlı» bir il adlandırdığı 1917-ci ildən yeni təqvim ilinə keçərkən «Açıq söz»ün 1918-ci il üçün ilk 2 sayında Rusiyanın birillik siyasi tarixinin yığcam təhlilini «1917-ci il» adı ilə dərc etdirdi. İlə yekun yazısını həm də M.-Ə.Rəsulzadənin bolşevik siyasətini təqdir edən son yazılarından saymaq olar. Rusiyanın «siyasi inqilabdan çıxıb sosializm inqilabı dövrünə girdi»yi mərhələdə bolşevik hökumətinin etdiklərini təqdirlə sadalamış, millətlərə "samoopredeleniye" haqqını verdiyini isə konkret nümunələrlə isbatlamışdır. (15, 4-cü cild: 420-422) Müsəlmanlara münasibətdə dəyərləndirmə edərək, «Nikolay və Ümumromanov Xanədanının dövründə Rusiya hökumətini», knyaz Lvov hökumətini, sonra isə Kerenski hökumətini müqayisədə «müsəlmanlara qarşı siyasətin dəyişmədiyini» göstərmiş, bolşevik hökuməti üçün qeyd etmişdir: «Bunlar müsəlmanlarla sərbəst vətəndaş dililə danışmaya başlamışlardır». (15, 4-cü cild: 421) Məhz belə «başlanğıc»dan ümidlənərək «Müsavat» partiyası Bakı Sovetinin hakimiyyətini dəstəkləmiş, təmsilçiliyə və əməkdaşlığa razılıq vermişdi.

M.-Ə.Rəsulzadə Rusiyada gedən prosesləri təhlil edərək artıq 1917-ci il noyabrın axırları üçün tezliklə «Azərbaycan Məclisi-Müəssisanını» gerçəkləşdirməyə çağırırdı. «Rusiyanın keçirməkdə olduğu halını» yalnız «Qiyamət» ifadəsi ilə tərif etməyin mümkünlüyünü yazan Rəsulzadə ölkədə mərkəzi hökumətin olmadığı səbəbindən yubanmadan Azərbaycan muxtariyyətini qurmağı vacib sayırdı: «Bundan səkkiz ay qabaq muxtariyyət siyasi böyük bir fikirdən çıxma şüar idisə, imdi artıq bir zərurətdir». (15, 4-cü cild, s.412) «Millətin işini ancaq millət özü görməlidir» şuarı ilə M.-Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan Məclisi-Müəssisanı düşünəlim, milli komitələr konferensiyasının qərarlarını heç durmadan qüvvədən felə götürəlim" deyirdi. Be-lə ki, 1917-ci il noyabrın 9-12-də Bakıda Cənubi Qafqazın müsəlman milli komitələrinin konfran-sı keçirilmiş və Müvəqqəti hökumət tərəfindən bəyan edilmiş millətlərin öz müqəddəratı hüququ-nun həyata keçirilməsi üçün təcili surətdə Qafqaz dağlıları ittifaqının və Cənubi Qafqaz türkləri-nin milli Müəssislər məclisini çağırmaq qərara alınmışdı. Azərbaycan milli siyasi qüvvələrinin bolşevik hakimiyyətinə ümidi Rusiya Məclisi-Müəssisanının qovulması ilə sona yetdi. Üsyan, çevriliş yolu ilə hakimiyyətə gəlmiş, xüsusi seçki üsulu ilə üstünlük əldə etmək vərdişi yaratmış bolşeviklərin, təkliflərini rədd etmiş bir qurumu, özü də ölkənin müqəddəratına qərar verəcək bir təsisatı zorakılıqla ləğv etməsi qeyri-

adi hadisə sayılmamalıydı. «Açıq söz» qəzeti də bu məntiqlə sonrakı gedişat üçün qəti proqnoz vermişdi: «Demokratiya arasında barışıq qeyri-mümkündür. Buna görə də Rusiya yaxın bir zamanda bütün məmləkətcə tanınmış səlahiyyətdar mərkəzi bir hökumətə malik bulunamıyacaqdır… hər vilayət və millət qəti surətdə kəndi Məclisi-Müəssisanını dəvətə başlamalıdır». (15, 4-cü cild: 423-424)

"Müsavat" partiyası M.-Ə.Rəsulzadənin simasında artıq bolşeviklərin Azərbaycan muxtariyyətinin gerçəkləşməsinə razı olacaqlarını güman etmirdi. Bununla belə bolşeviklərlə siyasi polemikada məntiqi sorğu-sual etməyi də lüzumsuz saymırdı: «Əcəba, nərədə qaldı bolşeviklərin bütün dünya qarşısında elədikləri elan ki, «dərəceyi-mədəniyyətlərinə baxmayaraq bütün dünya millətlərinin muxtariyyət və istiqlal həqləri vardır» - dediniz… Qafqasiya millətləri bu vədələrin nəticəsini gözlədilər, müsəlmanlar da gözlədilər. Fəqət nəticədə tamamilə başqa bir şey çıxıyor: Türkiyə Ermənistanı muxtariyyət dekretinə (fərman) nail oluyor. Ermənilər "Daşnaksütyun" firqəsi tərəfindən təyid olunan böyük amallarına yaxınlaşıyorlar. Qafqasiya türklərinə gəlincə, Bakı bolşevikləri diyorlar ki: «siz inqilabçı bir millət olmadığınız üçün heç növlə muxtariyyət alamazsınız. Qoy "Müsavat" firqəsi də bu xüsusda artıq çalışmasın. Çünki Qafqasiya muxtariyyətinə nə Rusiya demokratiyası, nə də Rusiya burjuaziyası razı ola bilər». (15, 4-cü cild: 442) Bu reallığı M.-Ə.Rəsulzadə "Türkiyə Ermənistanı" haqqındakı dekretə işarə edərək siyasi istehza ilə səciyyələndirmişdir: «Fəqət bununla bərabər biz həqliyiz gözləyək başqa bir Lenini ki, o da Qafqasiya müsəlmanlarının muxtariyyətinə aid bir "dekret" (fərman) çıxarsın». (15, 4-cü cild: 442).

Bolşeviklərin «sinifdən kənar» milli həmyerli birləşmələrə qarşı mübarizə devizi əməli olaraq 1918-ci ilin yazında əsasən «müsəlman millətçiliyinə» qarşı mübarizə məzmunu daşıyırdı. Belə «əlahiddə» münasibət səbəbindən M.-Ə.Rəsulzadə 1918-ci il yanvarın 29-da «Açıq söz» qəzetində «Bizim muxtariyyətimiz və Bakı bolşevikləri» məqaləsi ilə çıxış etmək ehtiyacı duymuşdu. Məqaləni bolşevik mətbuatının «hücumuna» cavab hesab etmək olar. Belə ki, M.-Ə.Rəsulzadə özünün Bakı fəhlə və əsgər deputatları Şurasının İcraiyyə Komitəsindəki bir nitqinin «B.Raboçi» qəzetəsinə «Müsavat» firqəsi ilə Müsəlman Milli Komitəsinə hücum üçün bir sərmayə təşkil» etdiyini yazır. (15, 4-cü cild, s.439) Əslində, bu çıxış müsəlman milli hərəkatına münasibətdə formalaşmış bolşevik fikrinin ifadəsi üçün növbəti imkan kimi istifadə olunmuşdu.

Müsəlmanların milli qoşun yaratmaq istəyi belə sosialistlər tərəfindən məhz milli-dini ayrı-seçkilik düşüncəsi ilə qiymətləndirilmişdir: "İcraiyyə Komitəsinin qəzetəsi olan "İzvestiya" milli qoşun əleyhində yazarkən şayani-etina bir cümlə işlətmişdi. «Hətta türklər,

onlar da milli qoşun fikrinə düşdülər», nə qədər ki, "bu hətta türklər" zeyniyyəti İcra Komitəsində hökmfərmadır – quberniyadakı iğtişaşları yatırmaq üçün alınacaq tədbirlərə lazım olan ümumi dil tapmaq çətin olacaq». (15, 4-cü cild: 440) «Ermənilərlə gürcülər milli qoşun düzəltdikdə heç olmazsa dəlilləri var ki, Qafqasiya cəbhəsini müdafiə edəcəklərdir. Sizdən ötrü ki, böylə bir bəhanə yoxdur» müddəasına cavabında M.-Ə.Rəsulzadə müsəlman quberniyalarının iğtişaş içində olduğunu göstərərək bildirmişdir: «Müsəlman polklarının təsisi müsəlman topraqlarındakı iğtişaşın qabağını saxlamaq üçün təşkil olunuyor. Əgər siz təmin edə bilsəniz ki, əlinizdəki beynəlmiləl qüvvətlərlə bu asayişi təmin edərsəniz, o zaman varsın müsəlmanlar qüvvə tədarük etməsinlər». (15, 4-cü cild, s.440) Belə münasibətin qarşılığında M.-Ə.Rəsulzadə «durbin siyasilər» adlandırdığı bolşevikləri nəyəsə inandırmağın mümkün olmadığını yazırdı: «Görünüyor ki, bu durbin siyasiləri «Müsavat»ın inqilabdan yalnız muxtariyyət degil, topraqların bilaəvəz kəndlilərə keçməsi, səkkiz saatlik iş günü və əmələlərin dövlət hesabına sığorta olunması və ələlümum bütün həyati-siyasiyyə və ictimaiyyənin demokratik əsaslar üzərinə qurulmasını gözləməkdə olduğuna da heç bir vəchlə inandırmaq olamaz». (15, 4-cü cild: 441)

«Müsavat» partiyası «Azərbaycan muxtariyyəti»ni gerçəkləşdirmək əzmindən geri çəkilmək fikrində deyildi, hətta bu muxtariyyət xarabazarlar qiymətinə alınsa belə: «Bəlkə də müqəddərdir ki, biz muxtariyyətimizi xarabəzarlar qiymətinə alalım. Müqəddərati – tarixiyyədən əlbəttə ki, boyun qaçırmaq olmaz». (15, 4-cü cild: 442) Rusiyada baş verən proseslər, Qafqazda, xüsusən də Bakıda bolşeviklərin davranışı müsəlman milli siyasətçilərini təşvişə salırdı, yeni hakimiyyətin öz vədlərinə sadiq qalmamaları, bəyanatları ilə əməlləri arasında ziddiyyətləri müsavatçılara yenidən əsarət altına düşmək təhlükəsini yaşadırdı: «Rusiya millətlərinin həqqi-muxtariyyətləri o demək degildir ki, Rusiya millətləri velikorus dvoryanlarının keyfindən qurtarıb velikorus əmələlərinin keyfinə tabe olsunlar». (15, 4-cü cild, s.442) «Azərbaycan muxtariyyə-ti»nə qənim kəsilən qüvvələrdən bir qismi bu ideyanın İran Azərbaycanına şamil olunduğunu, İra-nın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirənlər idi. Onlar «Azərbaycan muxtariyyəti»nə İran Azərbaycanının ilhaqı kimi baxırdılar. Məsələyə geniş aydınlıq gətirən Rəsulzadə Azərbaycanın hər iki hissəsinin vahid milli mənşəyinə toxunmuş və siyasi müqayisə aparmışdır. 1917-ci il de-kabrın sonu üçün Rəsulzadənin mövqeyi belə idi: «Bu gün Azərbaycan muxtariyyətindən bəhs olunuyorsa həmən İrəvan, Gəncə və Bakü quberniyaları ilə sair Zaqafqasiya uyezd və mahalların-dan bəhs olunuyor deməkdir» (1, 22 dekabr, N635).

Bolşeviklərin düşüncəsinə görə, «Müsavat» partiyasının muxtariyyət məqsədli siyasəti və fəaliyyəti Qafqazı xarabazara döndərə bilərdi, lakin «bütün Qafqasiya demokratiyasının əlbirliğilə bu bədbəxtliği saxlamaq olarmış. Nəzərə alınsa ki, bolşeviklər müsəlman əhalini «daha Rusiya inqilabına təmas etməmiş» hesab edirdilər, onda Rəsulzadənin qənaəti məntiqidir ki, «Qafqasiya demokratiyasının əlbirligində» müsəlman hissəsi «çox az təsəvvür olunuyor»du. Tezliklə hər iki tərəfin proqnozu özünü doğrultdu: müsəlman torpaqları xarabazarlığa çevrildi, amma bolşeviklərin rəhbərliyi altında «Qafqaz demokratiyasının əlbirliyilə» və bu koalisiyada müsəlman demokratiyasının çox cüzi bir hissəsi iştirak edirdi. Beləliklə, 1918-ci ilin fevralı üçün müsavatçılarla bolşeviklər arasında yollar nəinki ayrılmış, artıq qarşı-qarşıya gəlmişdi. Bu siyasi qüvvələrin məramnamə baxımından uyğunluğu olsa da, əməli baxımdan yolları heç üst-üstə düşmədi. Cəbhənin bir tərəfində məhəlli müxtariyyət istəyən müsavatçılar (Türk ədəmi-mərkəziyyətçilər), digər tərəfində M.-Ə.Rəsulzadənin «bizim bolşeviklər» adlandırdığı Bakı bolşevikləri görünsə də, əslində Mərkəzi bolşevik hakimiyyəti, yəni Sovet Rusiyası dayanmışdı.

Bolşeviklərin yalnız kadetlərlə deyil, daşnaklarla, menşeviklərlə birgə «siyasi blok» hasil etmələrinin səbəbini axtaran «Demokrat» imzalı M.-Ə.Rəsulzadə «Qafqaz demokratiyasının», xüsusən də «Bakı demokratiyasının» gözünü açmağa çalışırdı. Kadet, daşnak, menşeviklərin öz mövqelərindən əl çəkməyəcəkləri yəqinliyilə «siyasi bloku» formalaşdıran amili bolşeviklərin onlara güzəştə getməsi ilə izah edirdi. Qafqaz demokratiyasının mənafeyinə xəyanət kimi qiymətləndirilən bu addımı «mərkəzi bolşevik hökuməti»nin eyni siyasət xəttinə əməl edilməsi kimi dəyərləndirirdi: «Kəzalık (eləcə - tərtibçi) mərkəzi bolşevik hökuməti Türkiyə ilə sülh imza etmiş olduğu halda, «müharibəyə dəvam!» şüarilə milyonlarla demokratiya təbəqatını qanlara boğmuş kadetlərə quyruq olub yeni başdan kim bilir daha nə qədər qan və qurban meydanları açmaq üçün tədarüklər görüyorlar». (15, 4-cü cild: 452)

Rusiya Müəssislər Məclisi qovulduqdan sonra yaranmış Zaqafqaziya Seymində təmsil olu-nan Azərbaycan siyasi qüvvələri içərisində ən çox yeri müsavatçılar tuturdu. Seymdəki Azərbay-can partiyalarının ümumi razılığına əsasən «Müsavat» fraksiyası və demokratik bitərəflər qrupu-nun rəyasət heyəti eyni zamanda Azərbaycan fraksiyalarının ümumi rəyasət heyəti funksiyasını yerinə yetirməyə başladı (8, 141-142). Rəyasət heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadə, müavinləri isə M.Y.Cəfərov və N.Yusifbəyli idi.

Rəsulzadənin Seymdəki xidməti həm də diplomatik fəaliyyəti ilə əlamətdardır. Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin nizamlanmasında fəal rol oynamışdır. Bu zaman nə Osmanlı

dövlətinin mənafeyinin zərbə almasına, nə də Cənubi Qafqazın mənafeyinin tapdanmasına yol verməmək is-tiqamətində iş aparmışdır. Qars, Batum, Ərdahanla bağlı iddiada Türkiyəni Ərzincan barışığının pozulmasında günahlandırmağı təklif edənlərə qarşı çıxan Rəsulzadə, eyni zamanda bildirirdi ki, Rusiyadan və Türkiyədən olan təhlükə bizi daha sıx birləşdirməlidir. Cənubi Qafqazın müstəqilli-yi və birliyi naminə isə Azərbaycanın maraqlarını güzəştə getmək mövqeyini qəbul etmirdi. Əksi-nə, 1918-ci ilin yazı üçün yaranmış situasiyada Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsini Azərbaycanın mənafeyinə məqbul akt kimi real çıxış yolu hesab edirdi: «Zaqafqaziya müstəqil ol-malıdır. Bu müstəqillik zərurətə çevrilməlidir». Bakıda kütləvi müsəlman qırğınlarından sonra təşkil edilmiş sovet hakimiyyəti ilə, sovet Rusiyası ilə əlaqələr qurub Türkiyəyə qarşı birgə müba-rizə aparmaq meyllərinin yarandığı şəraitdə Seymin müsəlman fraksiyası Cənubi Qafqazın müstə-qilliyini tələb edirdi. Bu məsələnin reallaşması üçün Seymin digər fraksiyalarının mövqeyinə təsir etmək məqsədilə M.Ə.Rəsulzadə Trabzon danışıqlarına tərəfdar olan menşeviklərdən istifadə et-məyi lazım bilirdi (10: 65).

Batumda Osmanlı dövləti ilə yeni sülh danışıqlarında iştirak edəcək Cənubi Qafqaz nüma-yəndəliyinin üzvlərindən biri M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. O, M.H.Hacınski ilə birlikdə əsas tərkibdə Azərbaycanı təmsil edirdi. Batum danışıqlarında getdikcə artan gərginlik və ziddiyyətlər Cənubi Qafqaz Federasiyasının parçalanması ilə nəticələndi. Tiflisdə Cənubi Qafqazla bağlı taleyüklü də-yişikliklər baş verdi. Gürcüstan istiqlaliyyətini bəyan etdikdən sonra Seymin bütün azərbaycanlı üzvlərinin yığıncağı özünü Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. M.Ə.Rəsulzadə gizli səsvermə nəticəsində qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri seçildi.

Yüksək bir statusda fəaliyyət göstərmiş, «Azərbaycan dövlətçiliyində möhtəşəm tarixi rol oynamış Azərbaycan Milli Şurası»nın (Şəfi bəy Rüstəmbəyli) sədri sonadək Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin ilk iclasını da M.Ə.Rəsulzadə «Şurayi-Milli rəi-si» səlahiyyətində açıq elan etmişdir. Tarixi sənədlər M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyə-tinin ilk dövlət başçısı olduğunun tarixi-hüquqi əsasını təsbit etmişdir.

Azərbaycan dövlətçiliyi 1918-ci ilin iyununda Gəncədə məhv olma təhlükəsi altında qalan-da M.Ə.Rəsulzadənin çevik, cəsarətli mövqeyi həlledici rol oynadı. Azərbaycan dövlətçiliyini par-tiyalar fövqünə qoyaraq özünün sədri olduğu dövlət hakimiyyət orqanını-Milli Şuranı buraxmağa, səlahiyyətlərini şərtlərlə hökumətə verməyə razı oldu. Bu addımı «demokratiyanın geri çəkilməsi və mürtəce qüvvələrin uğuru» adlandıran Rəsulzadənin Milli Şuranın buraxılmasının səhəri günü, İstanbul konfransında iştirak etmək üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri kimi Türkiyəyə yola düşməsi tarixşünaslıqda birmənalı

qiymətləndirilmir. Sırf diplomatik missiya kimi səciyyə-ləndirilən bu səfər həm də Gəncədə yaranmış gərgin vəziyyətin yumşaldılması tədbirlərindən biri kimi də qiymətləndirilir (8: 216-217).

Milli Şura fəaliyyətini dayandırdığı gün, İstanbulda keçirilən Sülh konfransında iştirak et-mək üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinə Azərbaycan hökuməti tərəfindən verilmiş etimadna-mədə yazıldığı tək – «Azərbaycan Məclisi-Millisi rəisi Rəsulzadə Məmmədəmin bəy Əfəndi təh-di-rəyasətində...» statusunda İstanbula yola düşdüyü kimi, 1918-ci ilin noyabrında oradan qayıdan günlərdə hökumət başçısı F.Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə müraciət edərək Milli Şuranın işinin bərpa edilməsini lazım bilmişdir (7: 14-23). Faktiki olaraq Milli Şuranın fəaliyyətsiz qaldığı dövr (1918, iyun-noyabr) M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanda olmadığı müddətdir. Fərdi siyasi motivlə əlaqələndirilən bu səfər sırf praktiki məna ilə əsaslandırıla bilər. Belə ki, artıq Batum konfransın-da həlledici söz sahibi olmuş 2 azərbaycanlı nümayəndədən biri kimi müəyyən diplomatik təcrü-bəyə malik M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhu-riyyəti arasında dostluq müqaviləsini, Bakı-Batum neft kəmərinin istismarına, Cənubi Qafqaz də-miryol xətlərinə dair sazişləri imzalamışdır (6: 14). Bu baxımdan Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 18 iyun tarixli qərarı, İstanbul beynəlxalq konfransına göndərilən nümayəndə heyətinə M.Ə.Rəsulzadənin sədr təyin edilməsi təbii, əsaslı, məntiqi qəbul edilə bilər (6: 25-26).

M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi 7 nəfərdən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbula gələrək fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk rəsmi diploma-tik nümayəndəliyinə beynəlxalq konfransın bütün iştirakçıları ilə müxtəlif səciyyəli müqavilələr bağlamaq, yalnız Osmanlı dövləti və Dağlılar Respublikası ilə hər cür gizli sazişlər imzalamaq sə-lahiyyətləri verilmişdi (13: 44). Nümayəndəliyin fəaliyyəti konkret göstəriş çərçivəsində məh-dudlaşmamışdır. Əksinə, M.Ə.Rəsulzadə, 1918-ci il iyulun 19-da İstanbuldan M.H.Hacınskiyə göndərdiyi məlumatda Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirəcək informa-siyalar (xüsusən Bakı nefti ətrafında) verməklə yanaşı AXC hökumətini ən vacib tədbirlər görmə-yə istiqamətləndirmişdir. Ordu yaradılması işinin diqqət mərkəzində durduğunu, xüsusi hərbi na-zirliyin təsis edilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı Şimali Qafqaz hökuməti ilə əlaqələr qurmağı vacib saymışdır. Rəsulzadə İstiqlal bəyannaməsinin, bu barədə hökumətlərə göndərilən teleqramın surətlərini, Borçalı və Qarayazı bölgələri ilə bağlı sənədləri, Qafqazın xəritəsini gön-dərməyi tapşırmış, özü də bir sıra sənəd və materialları məktubla birgə yola salmışdı. Azərbay-canda işləmək üçün müəllimlər axtarmaq, kitab tədarükü, maliyyə və xarici işlər üzrə müşavirlər tapmaq da Rəsulzadənin

İstanbul səfərindəki fəaliyyətinə daxil idi. Türkiyədəki Qafqaz azərbay-canlıları, İran azərbaycanlıları ilə görüşləri də siyasi məzmundan xali deyildi (6: 33-41).
Azərbaycan hökuməti mütəmadi olaraq M.Ə.Rəsulzadə ilə əlaqə saxlayır, respublikanın ta-leyüklü məsələlərinin həlli yönündə tədbirlər görülürdü. Xarici işlər naziri M.H.Hacınski Gəncə-dən M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məlumatında Gürcüstanla ərazi mübahisəsinin mahiyyətindən bəhs edərək qəti mövqe tutmağı tapşırırdısa, hökumət başçısı F.Xoyski 1918-ci il 31 iyul tarixli təcili teleqramında M.Ə.Rəsulzadəyə onun xahiş etdiyi, Azərbaycanın sərhədləri cızılmış xəritə-lərdən bir nüsxə göndərdiyini bildirir və hər vasitə ilə həmin sərhədləri müdafiə etmək vəzifəsi Rəsulzadənin üzərinə qoyulurdu (6: 41-43).

Azərbaycan dövlətinin qonşularla münasibətdə yaranmış kəskin problemlərinin (sərhədlər məsələsi, əmlak bölüşdürülməsi, pul nişanlarının buraxılması və s.) çözülməsi missiyası xarici aləmlə-dövlətlərlə təmas qurmaq imkanı və səlahiyyətinə malik, başlıcası isə yardımından fayda-lanmağın mümkün olduğu bir ölkədə olan M.Ə.Rəsulzadənin diplomatik fəaliyyətinin əsas məz-mununa çevrildi. Azərbaycan hökumətinin ən böyük qayğılarından biri pul nişanlarının çatışmaz-lığı idi. Vəziyyətin hədsiz təhlükəli olduğunu bildirən F.Xoyski bu məsələni ən qısa müddətdə re-allaşdırmağı, təcili olaraq borc kimi əvvəlcə 1 mln türk lirəsi, sonra isə yubanmadan hökumətin sifariş etdiyi bonları göndərməyi tapşırmışdı (6: 42-43).

1918-ci il sentyabrın ortalarınadək davamlı məşğul olunan maliyyə məsələsi barədə M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi hər məktub-hesabatında məlumat vermişdir. Osmanlı hökuməti ilə maliyyə məsələlərinə dair aparılan danışıqlar 2 müqavilənin bağlanması ilə nəticələnmiş, Azərbaycanın maliyyə missiyasının üzvləri ilə yanaşı müqavilələri sülh nümayəndə heyətinin sədri kimi M.Ə.Rəsulzadə də imzalamışdır. M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda tələbələr, müəl-lim və kitab məsələləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, əsas diqqəti Almaniya-Türkiyə, Almaniya-Ru-siya münasibətlərini izləməyə, «Bakı» ətrafında formalaşan siyasi ab-havanı öyrənməyə yönəlt-mişdir. Onun mütəmadi görüşdüyü dövlət rəsmiləri Tələt paşa və Ənvər paşa olmuş, alman səfiri Bernsdorfla söhbətlərində Almaniyanın Bakı ilə bağlı mövqeyinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Diplomatik və qeyri-rəsmi görüşlərinin məzmunu, mətbuat səhifələrində beynəlxalq aləmdə əhə-miyyət kəsb edən hadisələri əks etdirən materiallar haqqında Azərbaycan hökumətinə məlumatlar göndərmişdir. Rəsulzadənin «Bakı məsələsi»ndə gəldiyi qənaət və hökumətə tövsiyəsi qəti idi: «Nəyin bahasına olursa-olsun Bakı tezliklə tutulmalıdır. Biz hamını baş vermiş fakt qarşısında qoymalıyıq. Bakıya doğru hərəkət mütləq Azərbaycan naminə olmalıdır, onu Azərbaycan höku-məti tutmalıdır» (6: 50). Məsələnin getdikcə qəlizləşməsi Azərbaycan hökumətini təlaşlandırır-dı. F.Xoyski

M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi teleqramda (23 avqust 1918-ci il) yazırdı ki, Bakı mə-sələsinin İstanbulda ən təcili həllinə nail olmaq üçün bütün səylərdən istifadə etmək lazımdır. Hərbi əməliyyatları davam etdirməklə yanaşı, diplomatik fəaliyyəti gücləndirmək effektli nəticə əldə etməyin ənənəvi yolu sayılsa da M.Ə.Rəsulzadə Tələt paşa və Bernsdorfla növbəti görüşlərindən sonra sentyabrın 6-da M.H.Hacınskiyə məlumatında Bakı məsələsinin yeganə həlli yolunu göstərirdi: «Bakı məsələsi yalnız qüvvədən asılıdır. Əgər Bakı alınmasa hər şey bitdi. Əlvida, Azərbaycan. Hətta alındıqdan sonra belə biz çoxlu diplomatik çətinliklərlə üzləşməli olacağıq. Bunları {qarşıdakı vəzifələri} yerinə yetirmək üçün biz əvvəlcə ordu yaratmalıyıq» (6: 69). Azərbaycan hökuməti bu yöndə fəaliyyətini səfərbər etdiyi kimi, M.Ə.Rəsulzadə də hərbi işin təşkili, Azərbaycana qonşularının iddia etdiyi ərazilər haqqında Osmanlı rəsmiləri ilə danışıqlarını davam etdirmiş, xüsusən Bakı məsələsində çevik və prinsipial mövqe tutmuşdur. Vaxtı itir-məmək üçün, hökumətdən xüsusi səlahiyyətlər verilməsini gözləmədən sentyabrın 12-də Almani-yanın Osmanlı dövlətindəki səlahiyyətli nümayəndəsi qraf Valdburqa Azərbaycan hökuməti adın-dan nota imzalayaraq təqdim etmişdir. Bakının Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan xalqının tari-xində tutduğu yerdən, mədəni, iqtisadi, siyasi, milli bağlılıq tarixindən bəhs edərək, gətirdiyi konkret faktlara söykənərək fikrini əsaslandırmış, Rusiyanın Bakıya iddiasının əsassızlığını, həm də yeni rus hökumətinin bəyan etdiyi prinsiplər baxımından Almaniya nümayəndəsinin diqqətinə çatdırmışdır (6: 72-75).

«Almaniya imperiyası ilə Böyük Rusiya arasında bağlanmış sazişin Bakıya aid maddəsi-nə» etiraz olaraq verilmiş nota barəsində Azərbaycan xarici işlər nazirliyini məlumatlandıran M.Ə.Rəsulzadə lazım olarsa hökumətin notaya uyğun hərəkət etməyini məqsədə müvafiq saymış-dır. Diplomatiyada qarşı tərəfin maraq dairəsindən çıxış etməyin faydasını bilən peşəkar kimi Rə-sulzadə neft amilini, sazişin «Bakı məsələsində» Almaniyanı təmin edəcək şərti nəinki diqqətsiz qoymamış, əksinə, «Almaniya kimi nəhəng sənaye dövlətinin ticari və iqtisadi maraqlarını» Azər-baycan hökumətinin nəzərə alacağını vurğulamışdır. Rəsulzadə təkcə bu nota ilə kifayətlənməmiş-dir. Osmanlı dövlətindəki Almaniya səfirliyinə etiraz notası təqdim edilmiş, notanın surəti Os-manlı dövlətinin xarici işlər nazirliyinə, Avstriya-Macarıstan və Bolqarıstan səfirliklərinə, həmçi-nin bitərəf ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinə verilmişdir. İstanbuldakı nümayəndəlik adın-dan etiraz edən M.Ə.Rəsulzadə M.H.Hacınskiyə məktubunda «Hökumət də ayrıca olaraq etiraz et-məlidir və {mütləq} hay-küy qaldırmaq lazımdır» yazdığı kimi bir daha bildirirdi: «Bilməlisiniz ki, bu xəyanətkarlığa ən böyük və layiqli cavab Bakının alınmasıdır» (6: 75).

Bakının alınması barədə rəsmi şəkildə Azərbaycan hökumətindən deyil, Ənvər paşa vasitə-silə xəbər tutan M.Ə.Rəsulzadə növbəti məlumatında Alman bloku dövlətlərindəki vəziyyəti, Ru-siya ilə münasibəti təhlil edərək getdikcə daha ciddi şəkil alan siyasi şəraitdə fəaliyyət kursunu müəyyənləşdirmişdi: «Əgər Azərbaycan hökuməti hazırda müstəqil çevik siyasət yeritsə, zənnim-cə, bu bizim xeyrimizə olacaqdır» (6: 81).

Cənubi Qafqaz respublikalarının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi Rəsulzadənin İstan-bulda diqqət verdiyi məsələlərdən olmuşdur. Ermənilər Ənvər paşaya təqdim etdiyi layihə və xəri-təyə görə Türkiyə və Azərbaycan ərazilərindən, həmçinin gürcülərdən bir sıra torpaqlar tələb edir-dilər. Bu məsələyə dair Ənvər paşa ilə söhbətlərində Rəsulzadə Osmanlı dövlətinin ümumi maraq-larına zidd olmasa da Azərbaycan dövlətinin mənafeyi əleyhinə olan layihələrə qarşı çıxmış və Ənvər paşa da ən münasib saydığı yolları məsləhət görərək Nuru paşaya müvafiq hərbi göstərişlər vermişdi.

Gənc Azərbaycan dövlətinin demokratik imici faktoruna biganə olmayan M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan göndərdiyi məlumatlarında başlıca problemlər sırasında bu məsələdən də bəhs etmiş-dir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən sol qüvvələrin təqib edilməsi haqqında xəbərlərin yayılması Rəsulzadəni narahat etmiş, «gənc Azərbaycan»ın azadlıqsevər, siyasi baxışlara dözümlü olduğunu təsdiqə yetirməyi hökumətin nəzərinə çatdırmış, yeni qurulan dövlətin vəziyyətini daim diqqətdə saxlamağı ciddi tərzdə tövsiyə etmişdir (6: 51). Dövlətçilik prinsiplərinə sadiq hökumət başçısı Fətəli xan Xoyski də 1918-ci ilin avqustunda M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi məktublarında digər ağrılı problemə toxunurdu. Nuru paşanın, daxili işlərə getdikcə daha artıq qarışmasına narazılıqla Fətəli xan Rəsulzadəyə yazırdı ki, Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətlərə təcili, dəqiq və qəti aydın-lıq gətirsin: «İstanbulun {yeritdiyi} siyasətini ehtiyatla aydınlaşdırmaq və müstəqilliyimizin qo-runması üçün lazımi tədbirlər görmək gərəkdir.» Yenicə yaranmış dövlətdə hökumətin fəaliyyət göstərdiyi fövqəladə çətin bir şəraitdə «ikihakimiyyətli və çoxhakimiyyətli idarəçilik» məhvedici amil kimi qətiyyən yolverilməz sayılırdı. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyə dövlət rəsmiləri ilə mütəma-di görüşləri məhz qarşılıqlı münasibətlərin nizamlanması, bərabər səviyyəli məcraya yönəldilməsi baxımından təqdirəlayiq sayıla bilər. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında höku-mət teleqramının surətini bütün konsulluqlara təqdim etməklə yanaşı Azərbaycanın müstəqil döv-lət kimi mövcudiyyətini göstərmək üçün rəsmi dövlət qəzetinin nüsxəsini, qoşunların, bayrağın, dövlət adamlarının foto şəkillərini, milli ədəbiyyatın nümunələrini, Bakı şəhərinin görünüşlərini tezliklə göndərməyi xahiş edirdi. Azərbaycanın hərbi işinin təşkili üçün lazım olan hər şeyi Türki-yədən ürəklə, cəsarətlə tələb etməyə çağırırdı. «Azərbaycanın

müstəqil dövlət olduğunu nə qədər çox göstərə bilsəz, o qədər yaxşı olar» sifarişi ilə Rəsulzadə konfransın artıq baş tutmayacağına əminliklə, həm də maliyyə məsrəfi baxımından geniş nümayəndə heyətinin İstanbulda qalmasını mənasız sayaraq, bir nəfərin nümayəndəlik qismində fəaliyyətini kafi bilmiş, yubanmadan pay-taxtlarda iş aparmağa üstünlük vermişdir. Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsinin İstanbuldakı konsulluqlara təqdimatı belə hadisəsiz keçməmişdir: İran konsulluğu Azərbaycan nümayəndəliyi-nin göndərdiyi bütün kağızları bir paketə qoyaraq geri göndərmiş və ayrıca bir kağızda yazaraq bildirmişdi ki, Azərbaycan adı altında müstəqil dövlət tanımır. Qacarlar sülaləsindən olan konsul-la köhnə tanışlığına baxmayaraq bu «kobud hərəkət»inə görə Rəsulzadə onunla görüşmək belə is-təməmişdir. Bununla belə İranla münasibəti diqqətdə saxlayaraq oradan olan rəsmi və qeyri-rəsmi şəxslərlə görüşləri olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin İstanbuldakı diplomatik fəaliyyətinin məzmunundan Azərbaycan höku-mətinin operativ faydalanmaq imkanının texniki məhdudluğu təbii ki, əlaqələrin işgüzarlıq effek-tinə təsirsiz qalmamışdır. Üç ay ərzində M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan hökumətindən cəmi üç paket almış, çoxsaylı paketlər yollasa da hökumət onlardan vaxtında xəbər tutmamışdır. Rabitə əlaqələ-rinin bu səviyyədə olmağından təəssüflənən Rəsulzadə Azərbaycan hökumətinə vaxtında və düzgün məlumatlanması üçün məsləhət görürdü ki, mütləq Batumda bir nəfər məmur saxlasın.

Bütün çətinliklərinə baxmayaraq 1918-ci il oktyabrın 22-dək İstanbulda olmuş Rəsulzadə-nin diplomatik fəaliyyəti olduqca faydalı məzmun daşımış, Türkiyə rəsmiləri ilə münasibətlərin qurulması, Azərbaycan üçün hərtərəfli dəstəyə nail olmaq yönündə iş aparmışdır. Azərbaycanın xarici siyasi məsələlərinin tənzimlənməsində, xüsusən də «Bakı məsələsində» ardıcıl və prinsipial mövqeyi mətbuat tərəfindən də yüksək dəyərləndirilmişdir (5, 10 noyabr). Rəsulzadənin İstanbul-dan Bakıya dönüşünü salamlayan «Azərbaycan» qəzeti «görkəmli ictimai xadim-publisist»in Azərbaycan türklərinin ictimai hərəkatı tarixində rolunun, doğma xalqının maraqlarının qorunma-sında ağır məsuliyyətli zəhmətinin dərin minnətdarlığa və ehtirama layiq olduğunu yazırdı (5, 10 noyabr). Milli Şuranın buraxılmasından dərhal sonra Azərbaycanı tərk etmiş Rəsulzadə Bakıya dönən kimi, yaranmış yeni siyasi vəziyyətin şərtlərinə müvafiq F.Xoyskinin müraciətinə əsasən (5, 12 noyabr). Milli Şuranın çağırılması işinə başlayır. Azərbaycan parlamentçiliyi tarixində bila-vasitə rolu və izi olan Rəsulzadə 1918-ci il noyabrın 12-də «Azərbaycan» qəzetinə müsahibədə İs-tanbul səfərindən, parlamentin təşkilindən bəhs etmiş, Qafqazın taleyi ilə bağlı fikirlərini bildir-mişdir. Qafqazın gələcəyini Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqazın daxil olduğu birləşmiş ittifaq dövləti

halında görən Rəsulzadə 1918-ci il noyabrın 29-da «Bütün Azərbaycan əhalisinə» müraciət etmişdir. Muraciətdə «İstiqlal bəyannaməsi»nin məzmunu bir daha təsbit olunmuş, qarşıda dayanan ən mühüm vəzifələrin həllinə çağırılmışdır: parlamenti təsis etmək, ye-ni hökumət təşkil etmək və ümumsülh məclisinə hazırlaşmaq (4, f.895: 1, iş.25).

Bu da əlamətdar idi ki, parlamentin açıldığı gün «Azərbaycan» qəzetində Rəsulzadənin «təyini-müqəddərat» haqqında məqaləsi dərc olunmuşdur. Təyini-müqəddərat prinsipinə fərqli si-yasi platformalar prizmasından şərh verən Rəsulzadə Azərbaycan parlamentini açarkən tarixi-rəmzi nitq söyləmişdir: "...müstəqil Azarbaycanı təmsil edən o üç boyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hürriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı-əhrarnəsini təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtiraz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir" (2: 308). Milli ideologiyanın üç təməl müddəası dövlətin rəsmi siyasi kursunu ifadə edirdi. Parlamentin açılması ilə Rəsulzadənin bioqrafiyasında yeni mərhələ başla-mışdır. Parlament üzvü, «Müsavat» fraksiyasının sədri Rəsulzadə bu mərhələdə nə rəsmi dövlət vəzifəsi tutmadı, nə də buna iddialı olmadı. Amma Cümhuriyyətin taleyində ən ağır, böhranlı sı-naq anlarında çevik, cəsarətli qərarı, mövqeyi ilə çıxış yolu tapmış, hadisələrin axarına təsir gös-tərməyə qadir və nail olmuş, dövlətin ideoloqu missiyasını layiqincə yerinə yetirmişdir. Parla-mentdə siyasi partiyaların bəyannamələri təqdim edilərkən M.Ə.Rəsulzadə ilk olaraq fraksiyası adından geniş proqramla çıxış etmişdir. Onun aqrar məsələ, fəhlə məsələsi və b. məsələlərlə bağlı söylədikləri mütəmadi alqışlarla müşayiət olunmuş, çox zaman sol qüvvələr tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır (3, 1-ci cild: 49-58).

M.Ə.Rəsulzadə parlamentin ən fəal, intizamlı üzvü olmuşdur. İclaslarda ardıcıl iştirak et-miş, demək olar ki, bütün məsələlərin (təşkilati, ərazi, milli münasibətlər, qanun layihələrinin qə-bulu, sosial vəziyyət, xarici siyasət, ölkənin müdafiəsi, Qars, Dağıstan məsələləri, Rusiya ilə mü-nasibətlər, fəhlə məsələsi və s.) müzakirəsində nəinki münasibət bildirmiş, professionallıq nüma-yiş etdirmiş, həllini tapmasına nail olmuşdur (3). Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda fəhlə konfransı timsalında bolşeviklərin hakimiyyəti qədərincə fəallıq göstərən rəqib qurumu təcrid etmək üçün Rəsulzadə mütəmadi olaraq müsəlman fəhlə konfransının iclaslarında çıxış etmiş, ən mühüm döv-ləti məsələlərin fəhlələr arasında müzakirəsi və təqdirinə səy göstərmişdir (7).

Aktiv bir siyasətçi ömrü yaşamış M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyətin süqutu anlarında ayıq, real mövqeyi və dəqiq proqnozu olmuşdur. Siyasi proseslərin mahiyyətinə misilsiz poetik ifadə ilə təhlil vermiş Rəsulzadə bir sıra tarixi məzmun və əhəmiyyətli əsərlərin müəllifidir. Mühacir hə-yatında milli dövlətçilik əqidəsinə sadiq qalmışdır, "şəxslər müvəqqəti, ideologiya

əbədidir" tezisini əsas tutaraq, siyasi mühacirləri istiqlal ideologiyasına sadiq olmağa çağırmışdı (2: 309). Azərbaycan milli dövlətçiliyinin bərpası, Azərbaycanın bütövləşməsi amalı ilə yaşamışdır. Hətta qənim kəsildiyi bir rejimin qurulması hesabına da olsa Cənublu-Şimallı Azərbaycanın qovuşması-na xeyir-dua vermişdi. M.Ə.Rəsulzadə yaşadığı mühitdən, milli-mənəvi məfkurə sahiblərinin ir-sindən qidalandı, yüksək intellektli, peşəkar ziyalılar nəsli ilə birgə yol keçdi, dövlətçiliyimizi bərqərar etdi. Sovet dövrü ərzində məhdud elmi və siyasi dairə üçün M.Ə.Rəsulzadə adı ideoloji cəhətdən qatı antikommunist cəbhəsinin nümayəndəsi sayılmışdır. Cümhuriyyət bayrağının yeni-dən qaldırıldığı zaman «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!» sözlərinin müəllifi M.Ə.Rə-sulzadə milli-demokratik hərəkatın ideya rəmzinə çevrildi.

Azərbaycan milli hərəkatının ideoloqu, "Müsavat" partiyasının sədri, məhəlli-milli muxta-riyyət fikrinin ardıcıl müdafiəçisi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk dövlət başçısı və aktiv yazar olan M.Rəsulzadə gənclik dövründən ictimai anlamda təşkilatlanmaya meylli siyasətçi olmuş, ömrünün sonunadək fəaliyyətində təşkilat formasında mübarizəyə üstünlük vermiş, zamanın və şəraitin imkanlarını nəzərə alaraq siyasi və ictimai məzmunlu qurumların təsisçisi olaraq mücadilə etmişdir. Nikbin ictimai-siyasi ovqatı real şərtlərlə əsaslandırdığı zəmindən – ayıq mühakimə ilə verdiyi təhlillərdən qaynaqlanırdı.

Kaynakça

Açıq söz, 1917, 1 oktyabr.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Bakı, 2014, 2-ci cild.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, Bakı, 1998.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi.

Азербайджан, 1918, 10 ноября.

Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика (Документы и материалы), Б., 1998.

Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Б., 1998.

Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Б., 1998.

Ələkbərov F. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü, Bakı, 2007.

Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər), Bakı, 1993.

Каспий, 1917, 8 Mart, N54.

Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı, Bakı, 1992.

Musayev İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), I hissə, B.,2003.

Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, 1990.

Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, Bakı, 2013.

Mehmet Emin Resulzade Özel Sayısı

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

Политик в эпоху мировых войн : на примере Мамед Эмина Расулзаде

Dünya Savaşları Döneminde Bir Politikacı: Mehmet Emin Resulzade Örneği

A Politician During the World Wars: The Example of Mehmet Emin Resulzade

doi: 10.58646/bengi. 1466600

Geliş/Received: 30 Mart 2024 **Kabul/Accepted:** 01 Mayıs 2024

Igor Turitsyn*

Özet

Çalışma, emperyalizmin bir ürünü olan ve geçmişin geleneksel savaşlarından nitelik açısından farklı olan dünya savaşları olgusuna ilişkin yeni bir anlayış sunmaktadır. Küresel savaşın, özellikle tüm dünya devletlerinin önemli bir kısmının ve dünya politikasının tüm ana aktörlerinin katılımı, iki ana rakibin varlığı ve karşı karşıya gelmesi gibi bir dizi zorunlu özelliklerle karakterize edildiği belirtilmektedir. Aynı zamanda savaşın özünü ve misyonunu belirleyen görelilik ve bir dereceye kadar da savaşa katılan "bloklar"ın konvansiyonelliği ve onları karakterize eden "ittifak" ilişkileri, dünyanın yeniden bölüşümü mücadelesi, tek gerçek yararlanıcının -savaşın sonuçlarının- mali oligarşinin neden olduğu zenginlik vb. içermektedir. Dünya savaşları sırasında, kendi kaderini tayin etme hakkı da dahil olmak üzere insanların çıkarları, kaçınılmaz olarak küreselcilerin, özellikle de mali oligarşinin çıkarlarına kurban ediliyor (burjuva ulusların oluşumu ve ezilen halkların geniş sömürge karşıtı hareketinin büyümesi bağlamında giderek daha önemli hale geliyor).

Anahtar kelimeler: Resulzade, dünya savaşları, küresel çatışmalar, tarih yazımı, emperyalizm, ulusal kurtuluş hareketi.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Научно-Исследовательский Институт Истории, Экономики И Права, e-posta: turitsin.igor@mail.ru. Orcid: 0009-0007-8374-015X.

Atıf/Citation: Turitsyn, I. (2024). Политик в эпоху мировых войн (на примере Mehmet Emin Resulzade). BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 338-352.

Резюме

В статье предложено новое пониманиефеномена мировых войн, которыеявляются продуктом империализма и качественно отличаются от традиционных войн прошлого.Отмечается, что глобальную войну характеризует целый ряд обязательных черт, в частности, участие в ней всех мировых держав и значительной части всех сколько-нибудь заметных субъектов мировой политики, наличие двух основных противников, противостояние которых определяет характер и миссию войны, относительность и, в известной степени, даже условность участвующих в войне «блоков» и характеризующих их «союзных» отношений, борьба за передел мировых активов в рамках которой единственным подлинным бенефициаром – вне зависимости от результатов войны – является финансовая олигархия и т.д. Показано, что в эпоху мировых войн интересы народов, в том числе их право на самоопределение (все более актуальное в условиях формирования буржуазных наций и нарастания широкого антиколониального движения угнетенных народов), неизбежно приносятся в жертву интересам глобалистов, прежде всего,финансовой олигархии.

Ключевые слова: Расулзаде, мировые войны, глобальная конфликтность, историософия, империализм, национально-освободительное движение.

Abstract

The article offers a new understanding of the phenomenon of world wars, which are a product of imperialism and are qualitatively different from the traditional wars of the past. It is noted that a global war is characterized by a number of mandatory features, in particular, the participation in it of all world powers and a significant part of all any significant subjects of world politics, the presence of two main opponents, the confrontation of which determines the nature and mission of the war, relativity and, in a well-known degree, even the conventionality of the “blocs” participating in the war and the “allied” relations that characterize them, the struggle for the redistribution of world assets within the framework of which the only true beneficiary - regardless of the results of the war - is the financial oligarchy, etc. It is shown that in the era of world wars, the interests of peoples, including their right to self-determination (increasingly relevant in the context of the formation of bourgeois nations and the growth of a broad anti-colonial movement of oppressed peoples), are inevitably sacrificed to the interests of the globalists, primarily the financial oligarchy.

Keywords: World Wars, Global Conflict, Historiosophy, İmperialism, National Liberation Movement.

Giriş

Война в течение многих тысячелетий является постоянным спутником развития человечества. По существу, его история – это история непрерывных войн. Пожалуй, столь же древней является и история их осмысления. Феномен войны всесторонне изучалиеще крупнейшие мыслители древности («Всеобщая история» Полибия, «Римская история» Аппиана, «Стратагемы» Фронтина, «Ши цзи» Сыма Цяня, «Искусство войны» Сунь Цзы и др.). С тех пор было создано немало интересных теоретических трактовок войны. Тем не менее, вплоть до конца XIX века это были все же скорее штудии об «искусстве войны». Между тем, по мере развития цивилизации, войны не только становились все более масштабными, но и, в строгом соответствии с законами диалектики, приобрели качественно новый вид. Решающее значение в данном плане имело вступление человечества в эпоху империализма, в рамках которой характер его развития в решающей степени стал определяться борьбой за передел уже поделенного мира.

Соответственно, именно с этого времени и возник феномен мировых войн, по существу, охватывающих всю планету и радикально меняющих характер ее развития. Как не странно, но это мало сказалось на характере теоретического осмысления войн. Горизонты значительной части аналитиков и поныне определяются двухсотлетней давности формулой Карла фон Клаузевица: «Политика является тем лоном, в котором развивается война» (Фон Клаузевиц, 2002: 164). При этом вслед за этим бывшим генералом русской службы они с неизбежностью абсолютизируют элементы случайности, субъективные категории (воли, опыта, интуиции и пр.), что превращает изучение войны в некое произвольное описание исторических примеров, лишенное строгих закономерностей. Принципиально не изменила это положение и дальнейшая концептуализация войны, осуществленная в трудах таких теоретиков как Гельмут фон Мольтке, Альфред фон Шлиффен, Эрих Людендорф и пр. (тотальная война).

Лишь благодаря марксизму в осмыслении феномена войны приоритет стал отдаваться фундаментальным вопросам социально-экономического развития. Однако это породило другие сложности. При колоссальной важности марксистского осмысления феномена империализма, склонность к абсолютизации элементов классовой борьбы обусловила известную недооценку значения анализа войны как таковой. В итоге, развитие научного знания привело к тому, что к настоящему времени возник ряд самых

разнообразных концепций, продолжающих и развивающих тему глобальной / тотальной конфликтности. При этом сложилась даже своего рода иерархия трактовок, объясняющих происхождение войн и их типологию: от наиболее простых – психолого-биологических (Фрейд и пр.) теорий, сводящих все к самой природе человека, к все более объективированным – демографическим (перенаселение, удельный вес молодежи и пр.), вульгарно-экономическим (крайние формы конкуренции), историко-социологическим (столкновение интересов социумов, государств, группировок и пр.), этно-социальным (доминанта этнической солидарности), идейно-мировоззренческим (религии, политические доктрины и пр.) и т.д.

На фоне разнообразных попыток синтеза различных доктрин, лишь на пороге новейшей истории оформились и приобрели должное значение концепции, связанные с более глубоким пониманием феномена войны, основанные на комплексном анализе развития мировых производительных сил и производственных отношений, представляющие глобальную (мировую) войну не просто как продукт столкновения интересов отдельных государств (народов), но, прежде всего, как закономерный результат эволюции мирохозяйственной системы, обусловленной, с одной стороны, общим характером борьбы за мировые ресурсы (прежде всего, колонии), а с другой – общей логикой развития капитализма, главным образом фундаментальными изменениями отношений собственности, сложным противостоянием промышленного и финансового капитала, появлением финансовой олигархии и т.д. (Гобсон, 1927; Гильфердинг, 1959). В данной связи, не отрицая значения широкого спектра субъективных интересов и приоритетов различных государств, а также социальных, профессиональных, этнических и иных групп, нужно признать, что основы стремительно нараставших процессов глобальной конфликтности, получивших завершенность в феномене мировых войн, все более отчетливо определялись не столько внешними политическими проявлениями «интересов держав», сколько логикой закономерного оформления транснациональных структур (прежде всего финансовых), неуклонно подчинявших себе и, по сути, подменявших собой государства.

С другой стороны, ученые пришли к пониманию того, что единственным серьезным ограничителем и корректором все более очевидного в новейшей истории доминирования сил, с железной неотвратимостью рождающих войны (в том числе мировые), выступает конфликт капитала и труда. Во многом снимающийся в периоды относительно мирного развития, он приобретает колоссальное значение именно в

условиях обострения глобальной конфликтности, особенно в процессе эскалации мировых войн. Тем самым, мировые войны изначально приобрели два основных измерения, две неразрывно связанные между собой формы: собственно военного конфликта, удовлетворяющего интересы участников войны и ее основного бенефициара – финансового капитала, и революционной борьбы трудящихся, направленной не только против войны, но и, прежде всего, на ниспровержение существующего миропорядка и установление более справедливого общественного строя (Ленин, 1962). В этом и состоит, на наш взгляд, главный парадокс мировой войны, предстающей в виде противоречивого единства традиционных и отрицающих их гражданских военных действий.

На данном фоне гораздо менее продуктивными, имеющими нередко откровенно схоластический характер (в лучшем случае определенное прикладное значение – пропагандистское, военное, частное исследовательское и пр.), представляются научные поиски, направленные на выработку различного рода классификаций войн, в частности, с учетом морально-этической составляющей (справедливые / несправедливые и пр.), состава сторон и участников конфликта (межгосударственные, гражданские, крестьянские, партизанские и пр.), характера противостояния (ограниченные, тотальные, гибридные и пр.), сроков (молниеносные, затяжные и пр.), специфики ведения боевых операций (оборонительные, наступательные и пр.) и т.д. Нередко такие определения дублируют друг друга (например, Отечественные войны являются также «справедливыми»). В других случаях они сплетаются, образуя причудливые гибриды (например, ныне популярное, вычурно-«научное» - «тотальная гибридная война» и пр.). На наш взгляд, данные характеристики сегодня лишь затушевывают суть войны, как универсального явления, с одной стороны, и суть мировой войны, как нового вида войн, рожденного эпохой глобализации, – с другой.

По мере развития цивилизации, прежде всего производительных сил, а также усложнения социальной структуры общества, магистральный путь эволюции феномена войн, на наш взгляд, был связан, в первую очередь, созначительным возрастанием роли не столько непосредственных участников и героев военных баталий, сколько групп лиц, связанных с войной лишь весьма опосредованно и имеющих к ней преимущественно косвенное отношение. Главным отличительным признаком их стало не умение воевать, а умение, не участвуя непосредственно в кровопролитии, извлекать из войны максимально возможные материальные и финансовые дивиденды. В исторически

обозримом прошлом это были, прежде всего, различного рода маркитанты, изготовители оружия, ростовщики и пр. В эпоху империализма наступило время абсолютного торжества транснационального финансового капитала.

В новых условиях война, как специфический социальный феномен, обрела принципиально новое содержание, новое качество, вышла на несоизмеримо более высокий уровень социального абстрагирования, на котором главными ее бенефициарами, интересантами и, как следствие, организаторами и вдохновителями, стали группы, не принимающие в ней непосредственного участия в качестве комбатантов, однако извлекающие из нее максимально возможную «доходность» – материальную, финансовую, социальную. Собственно милитаристский фактор войны к эпохе новейшей истории по своему системному и даже, в каком-то смысле, – ментальному значению стал отходить на второй план. По мере формирования отмеченной выше группы, с определенного времени неуклонно выдвигавшейся на главные позиции в социальной иерархии, а также ее последовательной интернационализации, точнее – превращения в глобальную силу, произошла качественная трансформация и самого феномена войны.

Параллельно с этимизменялись практически все базовые составляющие войны, причем все более очевидной становилась утрата ею, как институтом, прежнего доминирующего смысла захвата некой конкретной добычи (хотя, конечно, он и сегодня сохраняет немалое значение). Главное значение приобрел сам процесс ведения войны, позволяющий осуществлять масштабное перераспределение различного рода ресурсов не столько торжествующими победителями военной схватки, сколько, образно говоря, в «виртуальном» поле денежно-финансовых, фондовых, торговых и иных операций. В данном виде для основных бенефициаров война, как своего рода самодостаточный процесс, стала представлять интерес именно как преимущественно продолжительное – желательно вообще максимально длящееся – событие, позволяющее осуществить максимально возможное количество невиданно прибыльных для мирного времени финансовых операций, в массе своей возможных лишь в дни всеобщей дезорганизации и хаоса.

Более того, эти процессы, на наш взгляд, зашли так далеко, что, с определенного момента, по существу, утратил свое прежнее значение даже, казалось бы, ключевой вопрос о «победителе» в войне. Несмотря на любой исход военного столкновения для отдельных государств – сторон масштабных конфликтов, таким победителем в любом

случае с все большей очевидностью стали выступать не столько государства – военные триумфаторы, сколько системные группировки, представляющие формирующийся глобальный капитал, своим появлением придавший традиционной войне принципиально новое качество. Естественно, данный вывод характеризует не любой частный (локальный) конфликт или элементарную перестрелку, в которых на передний план чаще всего выдвигаются именно ограниченные «местные» интересы отдельных лиц и групп, а мировую войну, как феномен глобального противостояния, – на поверхности имеющего вид столкновения вполне определенных ведущих государств мира и их группировок.

Соответственно, в отличие от традиционной войны, как элементарно организованного вооруженного противостояния тех или иных сражающихся социумов, мировая война лишь на поверхности выглядит как глобальная общепланетарная битва за ресурсы, ведущаяся силами комбатантов противостоящих друг другу объединений государств. Но по своей природе мировая война, в том числе уже Первая мировая, похоронившая под своими руинами некогда великие империи (Российская, Османская, Австро-Венгерская), стала временем триумфа финансового капитала, стремительно оттеснившего на задворки реальной политики официальные правительства «своих» стран.

Ключевой характеристикой мировой войны, определяющей ее характер, стало предельно абсурдное с позиций обычного здравого смысла столкновение выступающих под самыми различными флагами армий, организованное и ведущееся в интересах глобального – интернационального по своей сути – капитала. При этом если на «нижних этажах» противостоящих друг другу социумов война представляется как некое священное действо в защиту самых высоких ценностей, на «верхних» – царит глобальный интернациональный, глубоко циничный праздник наживы. Образно говоря, то «братание» на фронтах, которое нередко наблюдается в финале затяжной мировой войны, для истинных организаторов и бенефициаров войны является присущим изначально. Глобальная транснациональная и межгосударственная «партия войны» в лице финансовой олигархии изначально не столько враждует, сколько сотрудничает в интересах извлечения сверхприбылей и, в конечном счете, установления тотального (глобального) контроля над миром.

Еще раз подчеркнем, что мировая война – это исключительно продукт эпохи империализма, с неотвратимой неумолимостью перерождающего высший слой

основных традиционных социумов – финансовую олигархию и, по мере последующего перерастания в постимпериализм, окончательно превращающего его во все более однородную транснациональную массу, лишенную многих традиционных социальных инстинктов, в том числе чувства сопричастности к тому или иному народу. Ее уделом остается лишь самодовлеющий и всепоглощающий инстинкт наживы и стремления к контролю над миром. К сожалению, эта железная логика эволюции войны, как специфического социального института, до сих пор осмыслена недостаточно. Между тем, с использованием данных подходом появляется возможность по-новому взглянуть на многие, казалось бы, хорошо известные процессы.

В полной мере это относится и к истории жизни и политической деятельности Мамеда ЭминаРасулзаде, являющей собой яркий пример того, как политик, сделавший делом своей жизни борьбу за национальное самоопределение своего народа, оказался объективно вытесненным с большой политической арены неумолимой логикой глобальных процессов.

Безусловно, начавшееся в XIX веке формирование буржуазных наций, объективно создавало благоприятные условия для роста востребованности политиков, выступавших за национальное освобождение своих народов и создание национальных государств. Однако в глобальном общепланетарном обществе, формирование которого ускоряется в эпоху колониального раздела мира и получает известную завершенность и первую четкую фиксацию лишь в момент его вступления в эпоху империализма, то есть с конца XIX столетия, все большее значение приобретала и другая тенденция – формирования глобального капитала (прежде всего, финансового). И если в первом случае мы можем говорить о глобальных сдвигах, связанных с развитием национального торгового и промышленного капитала, то во втором – о значительно более весомом факторе, объективно требовавшем не укрепления, а стирания национальных границ, в том числе и путем глобальных войн.

Строго определяя, общепризнанными в современной научной литературе являются лишь Первая (28.07.1914-11.11.1918) и Вторая (1.09.1939-2.09.1945) мировые войны (М.Э. Расулзаде являлся активным деятелем именно в эту эпоху), вовлеченными в которые оказались большинство существовавших на то время государств, в том числе все так называемые великие державы. Тем самым этими войнами были охвачены, хотя и в различной степени, и все континенты Земли. В то же время, общая социально-экономическая природа этих войн обусловила появление новых подходов к их

теоретическому осмыслению, предлагающих внешне более «глобальные» подходы уже к их периодизации. К примеру, Энтони Бивор фиксирует, что отдельные «историки говорят о «тридцатилетней войне», длившейся с 1914 по 1945 г.», рассматривая Первую мировую войну как «первоначальную катастрофу», а некоторые дотягивают эту «Долгую войну» даже до 1989 года (Бивор, 2016:13). В свою очередь, в трактовке ДрагошаКалаича, вычленяются и «Третья мировая война», как явление нашей современности, и «Великая мировая война, начавшаяся в 1914 году». Причем, по его мнению, последняя «в сущности, никогда и не кончалась и до сих пор полыхает, разгораясь до последнего предела … Войну эту ведут силы «атлантизма», стремящиеся навязать человечеству «новый мировой порядок» и рабский статус экономических животных» (Ленин, 1962: 30). Таким образом, здесь мы также имеем довольно размытую картину, не отличающуюся строгостью научных построений, позволяющих выявлять именно закономерности мирового развития.

На наш взгляд, вся эта разноголосица, в которой присутствуют от одной до четырех мировых войн, – результат не столько добросовестной научной конкуренции, сколько отсутствия единых критериев при определении указанного феномена. В данном контексте, подобно физикам-экспериментаторам, зачастую далеким от претенциозных дискуссий о фундаментальных истинах, видимо, стоит поначалу отойти от бесконечных споров с оттенком схоластики, обратившись на первом этапе к элементарному воссозданию общей картины нарастания глобальной конфликтности с конца XIX столетия – то есть в эпоху империализма. Тем более, что, как известно, именно к этой эпохе относятся и две признанные мировые войны.

Обращаясь к конкретно-историческому материалу, прежде всего, мы будем исходить из того, что мировые войны – это явления, качественно отличающиеся от войны в традиционном понимании данного слова. Приходится еще раз специально подчеркивать данный тезис, поскольку в большинстве современных исследований авторы подходят к мировой войне именно как к войне обычной – с ее декларативным началом и ясными «итогами». В нашем понимании, в отличие от обычной войны, мировая война – это не строго фиксируемое событие. По существу, она представляет собой некое масштабное явление, разворачивающийся во времени длительный процесс, проходящий целый ряд фаз, отражающих сложный путь вызревания, эскалации, затухания. Именно поэтому, в отличие от традиционных войн, не одно тысячелетие сотрясающих человечество, мировая война не может декретироваться тем или иным

актом формального объявления. Ни в одной мировой войне его попросту не существует и существовать не может!

К такому закономерному выводу неизбежно приводит даже самый элементарный учет сложного состава участников известных мировых конфликтов и разновременности их вовлечения в военные события. На наш взгляд, строго фиксированные (до дня!), простые и понятные, как школьный пенал, даты представляют интерес, пожалуй, лишь для старательного гимназиста и его экзаменатора. На деле «вбить» мировую войну, как глобальное явление, в прокрустово ложе строгих дат и, соответственно, хрестоматийных истин не только сложно, но и откровенно контрпродуктивно.

Образно говоря, мировая война представляет собой не некую конкретно взятую военную кампанию (или даже их серии, комплексы), а своего рода глобальное стихийное бедствие, военно-политический тайфун, проходящий стадии зарождения, развития, зрелости, угасания, непрерывно меняющий границы, захватывающий по мере своей эволюции все новые страны, приобретающий все новые формы и пр. И как любой тайфун, который несет с собой всевозможные предметы и субстанции, мировая война обладает самыми разнообразными составляющими. Именно такое понимание позволяет дать логично стройную картину как отдельно взятой мировой войны, так и всей их последовательности во всемирной истории, не скатываясь к набору произвольных теоретических конструкций, позволяющих выделять, «на вкус автора», абсолютно произвольное число таковых (Турицын, 2022: 78-104).

В этой связи, прежде всего, полагаем целесообразным отказаться от мало убедительного «декретирования» рамок войны в пользу их более широкого и пластичного определения на основе фиксации механизмов зарождения и развития конфликта. На наш взгляд, здесь вполне плодотворным может считаться тезис – мировая война имеет, как минимум, три довольно четко очерченныхпериода, которые условно можно определять как зарождение и нарастание войны, ее кульминация (полная зрелость) и затухание (охвостье). При этом уже в рамках первой фазы происходит серия локальных вооруженных конфликтов в различных регионах мира, с прямым и косвенным участием так называемых «великих / мировых» держав, объективно решающих не только задачи «передела мира», но и непосредственного «разогрева» будущих участников, определения предстоящей расстановки сил противников в рамках основной (решающей) фазы. В рамках последней фазы «затухания», серия локальных

конфликтов, кризисов и войн, напротив, связана с закреплением общих итогов мировой войны.

В таком виде мировая война выглядит не просто как некая внезапность, нежданное, стихийное событие, разразившееся «вдруг», а как глобальное явление, не ограниченное предельно жесткими датами рамок «школьных» и иных учебников. Подчеркнем, что это понимание войны подсознательно принимается уже современниками. Не случайно о ней задолго до формального «начала» не только активно и многословно рассуждают специалисты, аналитики, но и говорит чуть ли не все образованное общество.

Нужно подчеркнуть, что в своих действительных временных рамках первая фаза мирового конфликта, предваряющая некую формальную, декларативную дату его якобы еще предстоящего «начала», играет чрезвычайно большое значение. Она не только определяет саму глобальную миссию развертывающейся мировой войны (в том числе ее цели и задачи), но и ее общую конфигурацию, главные театры военных действий, а также целый ряд других базовых характеристик. Конечно, можно привычно возразить, что эта первая фаза представляет собой лишь «преддверие», «прелюдию» мировой войны, что собственно мы и видим в научной литературе вплоть до последнего времени. На наш взгляд, в этом то и кроется основной теоретический изъян, который уже отмечался выше – уравнивание обычной и мировой войны, нежелание видеть их принципиальное отличие, равно как и воспринимать историческое событие в его целостности, трактовать мировую войну не как некий отдельный акт, частное событие, а как глобальное явление. Между тем, с линейкой обычной войны к войне мировой подходить бессмысленно. Измерить не получится!

Возвращаясь в этой связи к эпохе Первой и Второй мировых войн, как глобальных войн за передел уже поделенного мира, с одной стороны, и как к неотъемлемой, базовой характеристике современного капитализма – с другой, мы должны признать, что устоявшиеся, ставшие хрестоматийно привычными символичные даты объявления Австро-Венгрией войны Сербии 28 июля 1914 г. – для Первой мировой и вторжения Третьего рейха в Польшу 1 сентября 1939 г. – для Второй мировой войны объективно не подтверждают своего неоправданно большого значения. Заметим, что в каждом указанном случае речь идет лишь о столкновении «мировой» державы с региональным игроком. Представлять эти даты как время «начала» мировых войн – это даже не

упрощение, это прямая профанация, изначально препятствующая пониманию исследуемого феномена.

И с каждой очередной мировой войной искусственность и бесплодность такого рода исследовательских подходов к хронологии мировых войн, по сути, как войн традиционных, заурядных, обычных, становится все более очевидной. И если в Первой мировой войне отмеченное выше «начало» еще хоть как-то объяснимо (хотя и с большими допусками), то уже для Второй мировой 1 сентября 1939 г. выглядит как совершенно произвольная, откровенно символическая дата. Ведь, собственно говоря, что произошло? – Нападение Германии на региональную страну (Польшу). Нисколько не умаляя значения данной трагедии для польского народа, тем не менее зададимся простым вопросом: это всерьез называется «началом» мировой войны? Кстати, и последующее – абсолютно символическое – вхождение в войну таких мировых держав как Англия и Франция в данном случае принципиально ничего не изменило. Как известно, их фиктивная «война» уже современниками была объявлена «странной». На наш взгляд, даже в то время участники решающего столкновения определились еще не вполне. Во всяком случае, именно так считали многие современники (к примеру, А. Гитлер всерьез рассчитывал на возможность примирения с новой «антантой» и даже предпринимал к этому вполне конкретные шаги (к примеру, миссия Гесса)).

Это заставляет нас констатировать еще одну важную черту мировых войн, как войны всех против всех, в которой нет постоянных союзников или противников. В той же Первой мировой (в нашей периодизации охватывающей период 1894-1923 гг.), к примеру, Россия и Турция привычно считаются противниками. И это справедливо. Однако лишь для кульминационного периода войны (1914-1918). Но вот на завершающем этапе (в нашей периодизации 1918-1923) новые государственные образования, возникшие на месте рухнувших империй были уже союзниками и немало содействовали тому, чтобы выжить перед лицом агрессивных действий Антанты.

В данном контексте трагизм М.Э. Расулзаде, как политика, состоял в том, что он стремился достичь цели, которая не отвечала интересам как «великих» держав – победителей в войне (стоявших за ними олигархических групп), стремившихся поделить мир еще более комфортно и прибыльно, так и державам, потерпевшим поражение в войне (Россия, Турция и пр.). Апеллируя к Антанте, рассчитывая на ее поддержку, политик не до конца понимал, что интересы этих держав даже «в лучшем случае» допускали не независимость Азербайджана, а его превращение в подмандатную

территорию (с последующей кровавой баней с более «правомочной» Россией). Более того, оказалось, что и интересам «проигравших» и поверженных соседей, в том числе Турции, этот, явно нереалистичный проект, тоже не отвечал. Они не могли допустить появления в регионе образования, заведомо обреченного стать плацдармом для одного из «великих» империалистических хищников. Как известно, итог оказался закономерным. Советская власть в Баку была установлена едиными усилиями Москвы и Анкары, и в военную эпоху 1918-1922 гг., и далее в 1920-е годы остававшихся друг для друга опорой в борьбе с притязаниями империалистов (Алиева, Али Аскер, 2014: 48-63).

Как известно, не получая ожидаемой поддержки, М.Э. Расулзаде в 1931 г. Выехал из Турции в Европу, именно в это время вставшей на путь развязывания Второй мировой войны. Однако искренне стремившийся к независимости Азербайджана, политик оказался здесь в крайне щекотливой ситуации, поскольку в течение довольно продолжительного времени видел возможного союзника в реализации своих идей в лице фашистской Германии. И вновь мы видим, как теоретическая ошибка привела к тому, что он оказался на грани. И если в 1920 году его спасли давние дружеские отношения с И.В. Сталиным, то в критический момент Второй мировой лишь некий общий внутренний демократический стержень и,в еще большей степени, поистине чудесная помощь свыше помогли ему, в итоге, все же не встать на путь тесного сотрудничества с гитлеровцами. В противном случае, его судьба была бы фатально трагичной, а его имя опороченным.

Полагаем, что тем самым политик сохранил свое имя как борца за самоопределение своей страны, а не коллаборанта-преступника.

Литература и источники

Алиева С.И., Али Аскер. М.Э.Расулзаде: основоположник Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920) // Современная научная мысль. Москва: НИИ ИЭП, 2014. - № 2, с.48-63.

Бивор Э. Вторая мировая война. - М.: КоЛибри, 2016.

Гильфердинг Р. Финансовый капитал. - М., 1959.

ГобсонДж.А. Империализм. - Л.: Прибой, 1927.

Калаич Д. Третья мировая война: Публицистика разных лет. - М.: ИХТИОС, 2006.

Ленин В.И. Империализм, как высшая стадия капитализма // Ленин В.И. Полн. собр. соч. - М., 1962. - Т. 27.

Турицын И.В. Феномен мировых войн: проблемы историко-теоретического осмысления // Современная научная мысль. 2022. №5. С. 78-104.

Фон Клаузевиц К. О войне. В 2 т. - М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. - Т. 2.

Mehmet Emin Resulzade Özel Sayısı

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

Mart 1918 Hadiseleri ve Resulzade

Events Of March 1918 And Resulzade

doi: 10.58646/bengi. 1467393

Geliş/Received: 10 Nisan 2024 **Kabul/Accepted:** 25 Mayıs 2024

Sebahattin Şimşir*

Özet

31 Mart 1918 tarihinde başta Bakü olmak üzere Lenkeran, Kuba ve Şamahı şehirlerinde de Ermeniler Türkleri katletmiştir. Bu hareketler sonucu Bakü ve diğer şehirler savaş alanına dönmüştür. Daha sonra ise Bolşevik – Ermeni Komitesi, Askeri Birlikler eşliğinde harekete geçmişlerdir. Katliam üç gün devam etmiştir. Sanki şehirde sadece cesetler kalmıştır.

Hayatta kalanlar göç ederek, Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir. Kafkas İslam Ordusunun yetişmesi sonucu Azerbaycan halkı işgalden ve mezalimden kurtarılmıştır. Bu çalışmada Mart faciası Azerbaycanlı bilim insanlarının yayınları ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Bolşevik, Ermeni, Bakü, Mart, Resulzade.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Prof.Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: ssimsir@balikesir.edu.tr. Orcid: 0009-0005-2103-4239.

Atıf/Citation: Şimşir, S. (2024). Mart 1918 Hadiseleri ve Resulzade. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 353-362.

Abstract

On March 31, 1918, Armenians massacred Azerbaijani Turks in Baku, Lankaran, Kuba and Shamakhi cities. As a result of these actions, Baku and other cities turned into battlefields. Later, the Bolshevik-Armenian Committee took action accompanied by Military Units. The massacre continued for three days creating an illusion of only corpses being left in the city.
The survivors emigrated and asked for help from the Ottoman Empire. With the timely arrival of the Caucasian Islamic Army, the people of Azerbaijan were saved from occupation and cruelty. In this study, the March disaster is discussed in the light of the publications of Azerbaijani researchers.
Keywords: Azerbaijan, Bolshevik, Armenian, Baku, March, Resulzade.

Giriş

Azerbaycan tarihinin en acı günleri arasında zikredilen Mart 1918 hadiseleri, Türk milletinin kelimelerle anlatılamayacak yaslarından biridir. Her ne kadar Türkiye kamuoyu ve akademyasında ciddi araştırmalar henüz yeteri kadar yapılmasa da Ermeni meselesini mevzu edinen, Kafkasya ve Doğu Anadolu merkezli çalışmalarda ve 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'nün kurtuluşuna vesile olan araştırmaların bir kısmında zikredilmesi de bu hususun daha ayrıntılı bir şekilde ele alınabileceğinin işaretlerini göstermektedir.

Mart faciasına giden yol, Lenin'in Bakü'yü Kafkasya Bolşeviklerinin merkezine dönüştürmeye karar vermesi ve bununla ilgili olarak da Ermeni asıllı Stepan Şaumyan'ı Aralık 1917 tarihinde Kafkasya'nın olağanüstü komiseri ataması ile başlamıştır. Bu atama ile birlikte Şaumyan'da kısa süre içerisinde yine kendisi gibi Ermeni asıllı Korganov'un başkanlık ettiği Askeri Devrim Komitesi ile birlikte karargahını Tiflis'ten Bakü'ye taşımıştır. Bu gelişme ortamı gerginleştirdiği gibi, Azerbaycan Türklerini temsil eden Musavat Partisi'nin yanında milli güçlerin otoritesinin gittikçe artması da Ermeni Taşnakları ile birleşmiş bulunan Bolşevikleri bir hayli endişelendirmiştir (Amanoğlu, t.y, 677).

Göreve başlar başlamaz Şaumyan 15 Mart 1917 tarihinde Bakü Sovyeti toplantısında Günry Kafkasya konulu yaptığı bir konuşmada, açık ve net bir şekilde Müslüman katliamı yapılmasının işaretini vermiştir. Bu olay Bakü'de Müslüman ahali arasında çok ciddi bir şekilde rahatsızlığa sebep olmuştur. Ermeniler, Bakü'de yaşayan Hıristiyanları Müslümanlar aleyhine kışkırtmaya başlamışlardır. Neticede de 30 Mart günü Bakü'de ilk silah sesleri duyulmuştur. Ermeniler ilk gün Bakü'nün Kerpiçhane, Memmedli ve Zibilli Dere mahallerinde yaşayan Müslüman ahaliyi katletmişlerdir. Sadece şehir merkezinde değil, Bakü çevresindeki yerleşim alanlarında dahi öldürülen Müslüman sayısı binleri bulmaktadır (Mustafayev, 2014, 801). Aynı zamanda adı geçen mahalleleri havadan teyyareler, denizden de Ardahan, Kars, Janna Dark askeri gemileri top ateşine tutmuştur (Aziz, 2013, 44).

30 Mart tarihinde hadiselerin başlangıcı ise saat 16.40 civarında, çitle örülü duvarın karşısında Ermeni kilisesinin yanında Yeğişe Pehlevieni'nin Taşnak grubu Azerbaycanlılara ateş açmıştır. Aynı zamanda Şamahı'da Levan Saatsadbekov'un Ermeni grubu Azerbaycanlıları top ateşine tutmuştur (Aziz, 2013: 44).

Bu olayı Resulzade Yeni Kafkasya Mecmuası Y. 2 S. 13'te kaleme aldığı *Mart Faciası (17-21 Mart 1918)* başlıklı yazısında şöyle ifade etmektedir;

> *Lenkeran'da teşekkül etmekte olan Türk Milli alayından bir grup kazaen vefat eden arkadaşlarının cenazesini Bakü'ye teşyi ile geri dönmek istemişler, Sovyet müstahfazları tarafından limanda bir istimbota binmek üzere iken muhasara edilmiş, terk-i silah etmeleri kendilerine teklif olunmuş, red cevabı alınınca atışma başlamış, millî Türk teşkilatının azimkar müdahalesi ile hadise az bir zararla yatıştırılmak üzere iken saygısız bir takım cehelenin garazkâr müfettinlere alet olması ile fitne tekrar alevlenmiş, zaten günlerden beri kıtale hazırlaşmış bulunan Bolşevik – Ermeni kuva-yı müsellahası muharip bir vaziyet alarak şehrin Müslüman mahallesini bombardıman etmeğe başlamıştır.*

Aslında Şaumyan'ın en büyük endişesi Azerbaycan Türklerinin bağımsız bir devletlerinin olabileceği düşüncesidir. O, Bakü'nün bağımsız Azerbaycan Devleti'nin başkenti olabileceği meselesini bir türlü kabullenemediği gibi, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmaları meselesine gelince ise, onların bu planı Bakü'de gerçekleştirmesi için de her türlü yardımı yapmaya çalışmıştır. Şaumyan, Azerbaycan Türklerine; *Size Azerbaycan istiklali yerine bir mezarlık bahşedeceğim* şeklinde cümlelerle taciz etmiştir. Şaumyan bu tacizler dışında Bakü Konseyi'nde ve daha başka yerlerde düzenlediği toplantılarda bölgenin Hıristiyan ahalisini korkutma maksatlı propaganda konuşmalarında da *Musavat Partisi'nin başkanı Resulzade tehlike sembolüdür. Müslümanların silahlı birlikleri Türkiye Sultanına güveniyorlar* şeklinde cümleler kurmuştur (Amanoğlu, t.y, 677).

Bu şekilde davranarak Şaumyan'ın bir Ermeni – Bolşevik koalisyonu oluşturmayı başardığını zikredebiliriz. Yani, Şaumyan ile birlikte Mikoyan, Emiryan, Korganov ve Taşnaksütyun Partisinin diğer temsilcileri *Büyük Ermenistan* devletini kurmak siyasetini Bolşevik Rusya bayrağı altında yürütmüşlerdir. Şaumyan ayrıca kuvvetini artırmak için Kafkasya cephesinden terhis edilmiş yahut birliğinden kaçmış Rus askerlerinin silahlarını da alarak, bunlarla Bakü'de bulunan Ermenileri silahlandırmaya başlamıştır. O, güçlü bir askeri birlik olmadan Bakü'de hakimiyeti tamamen ele geçirmenin mümkün olmadığını bilmektedir. Bunun yanında, Türklerin silahlanmasına da her türlü engel olmaya çalışmıştır. Şunu da belirtmekte yarar vadır ki, o da bu dönemde Bakü'de Taşnaksütyun Partisi'ne ve Ermeni Milli Konseyine bağlı bulunan iyi silahlanmış askeri birlikleri de var idi. Aynı zamanda yeterince paraya da sahip olan Ermeni Milli Konseyi terhis olan Rus askerlerinden de silah satın almışlardır. (Amanoğlu, t.y, 678).

Askeri hazırlık bakımından Azerbaycan Türkleri Ermenilerle kıyaslandığında çok daha güçsüz kalmışlardır. Azerbaycan Milli Konseyi'nin teşkil etmek istediği ordunun kurulması ise

çok ağır ilerlediği gibi, maalesef Azerbaycan Ordusunun kurulmasına yardım eden de pek olmamıştır. Tüm bu gelişmeler yanında psikolojik üstünlüğü de ele geçiren Ermeniler, Bakü'deki Türklerin rehavete kapılmasını sağlamak için de taktik uygulamışlardır. Yani, Bakü'nün o zamanki üst düzey görevlilerinden Ermeni asıllı Ter-Mikaelyans Ermeni Milli Konseyi ve Taşnak Partisi adına, eğer Türkler Ruslara, Bolşeviklere karşı çıkarlar ise Ermeniler de onlarla dayanışma içinde olacak, onları destekleyip Bolşeviklerin Bakü'den kovulmasına yardım edeceklerini beyan etmiştir. (Arzumanlı vd, 1995: 13).

Bu sözleri samimiyetle karşılayan Türkler, Ermenilerin yalan vaatlerine inanmış Türkler yaşanan olaylara seyirci kalmış, şehirde nelerin olduğunu anlayamamışlardır. Sinsi oyunlarla kendilerini savaşa hazırlayan Ermeniler, savaşı başlatmak için aradıkları bahaneyi de bulmuşlardır. Bu bahane de Evelina gemisi ile Lenkeran'a gitmeye hazırlanan askerlerin silahsızlandırılması olmuştur. Bolşevik – Ermeni birlikleri gemiyi makinalı tüfeklerle ateş yağmuruna tutmuşlar, sonuçta gemideki silahlara el koymuşlardır. Böylece 30 Mart 1918 tarihinde Bakü'de Ermeniler Türkleri katletmeye, evlerini yağmalamaya başlamışlardır. Akşam 6 surlarında Bakü savaş alanına dönmüştür. 1 Nisan da Bolşevik – Ermeni Komitesi sabah erkenden piyade askerlerden, top ve uçaklardan istifade etmek suretiyle, saldırıya geçmişlerdir. Katliam üç gün içinde had safhaya ulaşmıştır. Dönemin İngilizlerin Bakü konsolosu olan Mc Donel *şehirde cesetlerden başka Müslüman kalmadığını* belirtmiştir. (Hesenli, 2002, 9).

Bakü'de büyük bir katliam yanında tam bir vahşet yaşanmıştır. Daha sonra toplanan vesikalara yansıyan bu vahşetin boyutları, insanı insanlıktan çıkarmıştır. Şöyle ki, iyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri Müslümanların evlerine girmiş, evdekileri katletmiş, onları hançer ve süngü ile doğramış, çocukları yanan evlerin içine atmış, 3 – 4 günlük bebekleri dahi süngülerin ucuna takmaktan utanmamışlardır. Çok sayıda Türk kadınını diri diri duvara çivilemişlerdir. Kaçıp canını kurtarmaya çalışan ahaliyi kurşunlamak için önceden şehrin uygun yerlerine makineli tüfekli adamlar koymuşlardır. Müslümanları katletmenin yanı sıra, Ermeniler onların mallarını, evlerini de tahrip edip, değerli eşyalarını almışlardır. Kaynakların ifadesi ile Mart olaylarında otuz bin civarında Müslüman Türk katledilmiştir. Azerbaycan Türklerinin uğradığı bu ağır yenilgi sonrasında imzalanan mütareke konusunda Bakü Konseyi toplantısında konuşan Suhartsev büyük bir sevin içinde, Müsavat Partisinin darmadağın edildiğini ve Türkiye'nin Bakü cephesinin ele geçirildiğini belirtmiştir (Amanoğlu, t.y, 680). 13 Nisan 1918 tarihinde Şaumyan, Halk Komiserliği Sovyeti'ne. Bakü olaylarıyla ilgili gelişmeleri şu şekilde iletmiştir;

3 gün zarfında Bakü'de şiddetli çatışmalar oldu. Bir tarafta Ermeni milli birlikleriyle beraber savaşan Rus Kızıl Ordusu, diğer tarafta Milli Müsavat Partisi idaresindeki Müslüman kuvvetler vardı. Sonuç bizim açımızdan güzel oldu. Düşman tamamen imha edildi. Mustafayev, 2014, 800).

Azerbaycan'da ortaya çıkan Mart – Nisan hadiselerine Türkiye'de kayıtsız kalmamıştır. Batum'da gerçekleşen konferansa Türkiye heyetinin reisi Halil Bey'de 26 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya sulh heyetinin başkanına takdim ettiği memorandum da şöyle demiştir;

> *... zat-ı alilerinin de bildiği üzere Kafkasya'nın durumu çok kritik ve karışıktır ki, çözülmeye muhtaçtır. Bakü ve etrafında yüz binlerce Türk ve Müslüman kendilerine inkılapçı diyen vicdansız haydutların kanlı pençesinde inliyor. Bu zavallıları tehdit eden düzelmesi imkânsız felaket günden güne artmaktadır. Sayıları belli olmayan eşkıya gruplarının tecavüzüne uğrayan Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki Türk ve Müslüman halkın vaziyeti hiç de ümit verici değildir.*
>
> *Reis hazretleri, kabul edesiniz ki, bu ismi taşımaya layık olan hiçbir hükumet komşu olduğu bir arazide bu tür cinayetlerin cezasız kalmasına razı olmaz ve yine kabul edersiniz ki, Kafkasya'yı mahveden bu anarşi münasebeti ile Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin vaziyeti çok naziktir. Çünkü bu anarşi Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin halkı ile aynı ırk ve dine mensup bir ahalinin asayişine dahi alakası vardır. Diğer taraftan umumi harbin gereği olarak Devlet-i Aliye kendi ordusunu diğer cephelerde Kafkasya yolu ile göndermek mecburiyetindedir. Bu da şimdiki henüz belli olmayan duruma son verilmesini talep eder* (Aziz, 2013: 69-70).

Konuyla ilgili olarak Harici İşler Nazırı M. Hacınski, Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlar ve meydana gelen maddi zararın araştırılması ile ilgili imzaladığı komisyon kararında şu ifadeler yer almaktadır:

> *4 aydan fazladır ki, Azerbaycan'da faaliyet gösteren Bolşevik ve Taşnak güçleri Müslümanlara karşı katliamlar gerçekleştirmektedirler. Bunun sonucunda zarar gören yerler tespit edilmelidir. Ayrıca katledilen Müslümanların kimlikleri ve geride kalanlara yapılan zararın boyutunun araştırılması karara bağlansın (31 Ağustos 1918)* (Mustafayev, 2014: 800).

Cemil Hesenli, Mart 1918 Vetendaş Muharebesi, Yoksa Türk – Müslüman Soyqırımı mı? Adlı çalışmasında zikrettiği cümleler ise hala aktüelliğini korumaktadır; Belgele ve tanıklar

ispat etmektedir ki, Müslümanların öldürülmesinde Ermeni kilise ve aydın kesiminin faal iştirak ettiğini görmekteyiz. Taşnak güçleri en çok sözü edilen Ermeni aydın kesimi tahrik etmekteydi. Müslümanlara karşı işlenen işkenceleri, Bolşeviklerin de desteklediği Ermeni aydınları ve kilise görevlileri tarafından yapıldığı yönünde binlerce bilgi ve belgeler mevcuttur.

Bu çalışmamızın mevzusu olan Mehmet Emin Resulzade'nin (Resulzade için bkz. Şimşiri 2019) Mart faciası olaylarına bakışı ise hem bir Türk hem de dönemin Musavat Partisi Başkanı ve 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan edecek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet başkanı olması açısından önemlidir.

İlk olarak şunu hemen ifade edelim ki, dönemim büyük devletlerinden olan Rusya ve İngiltere başta olmak üzere birçok devlet ve örgüt Ermeni kartını daha çok Mehmet Emin Resulzade önderliğinde şarkta kurulan Müslüman Türk Cumhuriyetine yönelik kullandıkları bir gerçektir.

Bunun altyapısı ise, Resulzade'nin Birinci Dünya Savaşında Rus Çarlığı'nın, Türk milletine karşı düşünce ve davranışının ciddi olduğunu eleştirerek şu cümleleri,

> *40 milyona yakın Müslüman'ı esaret altında bırakan Rusya'nın mağlup olması milli kurtuluş harekâtı için çok önemli olacaktır* dikkat çekicidir. Aynı dönemde Resulzade, *1917 yılı mahkûm milletlere hürriyet, mahkûm halklara da muhtariyet verecekti. Lakin Şubat inkılabından sonra çok şey bekleyenlerin ümidini ekim hareketleri boşa çıkarmıştır. Ekim ihtilalinin getirdiği yeni kaideler eyaletlerde yerleşmek için akıl almaz cinayetler işlemiştir. Bu hile ve aldatmalar kendi tecessümünü çoğu zaman kanlı hadiselerde göstermiştir. 1918 yılının Mart'ında Bakü'de binlerce günahsız soydaşımızın gaddarca mahvedilmesine sebep olan kargın da bu kanlı hadiselerin biri ve en büyüğü idi* (Aziz, 2013:31) cümleleri ile meseleyi izah etmektedir.

Diğer yandan Mart olaylarından önce Azerbaycan'ın gelişimi Taşnak ve Bolşeviklerin dikkatini çekmiş ve endişeye sürüklemiştir. Çünkü, 1917 semimlerinde Müsavat Partisi'nin %40 oy alması, Bolşevik kuvvetlerinin ise %14 oy alabilmiş olması hem Taşnakları hem de Bolşevikleri endişelendirdiği gibi korkularını da artırmıştır. Çünkü, Şaumyan'ı Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olabileceği düşüncesinin çok rahatsız ettiği bir gerçektir. O, Azerbaycanlılara sık sık, *Size Azerbaycan'ın istiklali yerine bir mezarlık bahşedeceğim* ifadesini kullanmıştır. Aynı zamanda Bakü Konseyinde düzenlenen toplantılarda bölgenin Hıristiyan ahalisini korkutarak propaganda yapıyor ve *Müsavat Partisinin başkanı Mehmet Emin Resulzade tehlike sembolüdür. Müslümanların silahlı birlikleri Osmanlı paşalarına*

güveniyorlar diyordu (Mustafayev, 2014, 800) şeklinde tespite çalışırlarken, Resulzade Mart hadiselerinin sebebini, 1917 yılından başlayarak Müslüman millî kuvvetlerinin hayata geçirmeye çalıştığı Azerbaycan Muhtariyetinde görmektedir. O, bu konuda da *siyasi program gibi ortaya çıkmış, Azerbaycan muhtariyeti Bolşeviklerin planlarına uymuyordu* şeklinde yazmıştır (Aziz, 2013, 32).

Resulzade daha sonra muhacerette yayınladığı İstiklal Gazetesinde *Unutulmaz Facia* başlıklı makalesinde;

> *Mart'ın 31'i haince bir surette hazırlanmış siyasi facialardan birisi. o günlerde… bir inkılâp nam ve perdesi ile ortaya çıkıp millî edavat icra edilmişti. Burjuvaziye ilan-ı harp edilip neticede Sosyalist – Bolşevik ve Müsavat, hiçbirisine fark etmeksizin kesilmek ve atılmak için Müslüman olmak kâfi gelmişti. Bu nokta-i nazardan Bakü'de Şaumyanların çıkarttıkları hadise Leninlerin Leningrad, Petrograd ve Moskova'daki hareketlerine katiyen benzemezdi. Orada sınıflar arası bir harp, burada ise sınıflar arası harp namı altında milli bir katliam icra olunuyordu. Taşmaklar intikam alıyordu. Bu intikam her tr komşuluk, inkılâptaşlık, vatandaşlık hissini köreltiyor, yan yana sulh ve müsellimat içinde yaşayan komşu milletleri senelerce birbirinden ayırıyordu… Mart'ta dökülen kanlar Türklerdeki Milliyet ve Hürriyeti –Azerbaycan ateş-i mukaddesesini söndüremedi. Bakü sokaklarında dökülen kanlar… yakılan İsmailiye ise bir iplek işini görerek yüreklerde söndürülmek istenen hürriyet meşalesini daha ziyade tutuşturuyordu. Kanlar içinde boğulmak istenen Azerbaycan fikri bir kere müstakil hükümet şekli ile tecelli etti* (Amanoğlu, t.y, 684-5). İstiklal gazetesindeki yazısının bir başka yerinde ise olayların katillerini zikretmektedir ki, *Bakü'de bir hafta içerisinde katliam gerçekleştiren Mart olaylarının "kahramanları": Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Ter-Mikailyan, Saakyan, Lalayan, Amazasp, Emiryan, Andrnik Ozanyan vb. idi* (Mustafayev, 2014: 800).

Resulzade'nin bir başka ifadesine göre Mart olayları, *Gerçekten Mart olaylarında vuku bulan katliam bir sınıf mücadelesine benzemiyordu. Bu Müslüman Türk halkına karşı soykırımdan başka bir şey değildir (*Mustafayev, 2014: 800).

Resulzade olayların tanığı olarak da şu cümleleri ifade etmiştir:

> *... İsmailiye binası ile Açık Söz ve Kaspi matbaaları ateşe verilmiş; Bakü'nün en büyük camii top mermileriyle delik deşik edilmişti.*

Evet, Ermenistan muhtariyet ve istiklalinin fermanını cebinde taşıyan Şaumyan'ın gazetesi Bakınski Raboçi milliyetçi Azerbaycanlılara "Muhtariyet değil, harabezar bulursunuz!" demişti. Hem, 17 -21 Mart günlerinde elde ettiği kolay muvaffakiyeti müteakip Şaumyan diktaturası bu vaadini tammıyla ifaya kalkmıştı. Bakü'den sonra sıra Kuba'ya, Lenkeran'a ve nihayet Şamahı'ya gelmişti. Şamahı'da islam mahallesinin taşı taş üstünde kalmamış, Arap fetihleri zamanından kalan, müthiş zelzelelere dayanan, birkaç asrın medeniyet şahidi bulunan Cami-i Kebir'e bile acımamış, bütün şehri ateşe vermişlerdi. (Resulzade, 1925: 13).

Sonuç

1920'li yıllarda sınırlı da olsa Mart faciası ile ilgili değerlendirmeler kısmen yapılmıştır. Müsavat Partisinin iktidardan uzaklaştırılmasından sonra ise, yani Sovyet Azerbaycan'ı döneminde, bu vahşet ve kanlı olaylarla ilgili değerlendirme yapmak, araştırmak yasaklanmıştır. Son dönem Bakü'de özellikle Boran Aziz ve Solmaz Rustemova – Togidi'nin çalışmaları meseleye arşiv malzemeleri ışığında açıklamaya çalışmaktadır.

31 Mart 1918 Bakü hadiselerinde asıl amaç hiç kuşkusuz Bakü'yü işgal etmek ve petrolüne el koymaktır. Müslüman Türklerin Bakü'den göç ederek, Osmanlılardan yardım istemeleri sonucu, Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu harekete geçerek, Azerbaycan halkını işgalden ve mezalimden kurtarmıştır.

Şüphesiz dönemin olayları Osmanlı, Rus ve Azerbaycan arşivlerindeki vesikalar ışığında hakkaniyetli bir şekilde değerlendirilmelidir. Bu yapıldığında da Ermenilerin nasıl bir oyun ve Türklere karşı hangi vahşi duygular içinde bulundukları da ortaya konulacaktır.

Kaynakça

Amanoğlu, Ebülfez, *Bakü'de (Mart 1918) Ermenlerin Türettikleri Soykırım ve Edebiyattaki Yansımaları,* dergiprk.org.tr/tr/download/article-file/1003394 (Ziyaret 02.04.2024).

Arzumanlı, Vagıf vd., 1918 Yılı Kırgınları, Bakı, 1995.

Aziz, Boran, (Akt. S. Şimşir), Mart Faciasından Hocalı'ya Azerbaycan'da Ermenilerin Türk Soykırımı, İstanbul, 2013.

Hesenli, Cemil, *Azerbaycan'da Ermeni Mezaliminin Tarihi Değerlendirilmesi (1918),* 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kuruluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 2002.

Mustafayev, Beşir, *Arşiv Belgelerine Göre 31 Mart Bakü Soykırımı*, Turkish Studies, S. 9, 2014.

Resulzade, M. Emin, *Mart Faciası (17 – 21 Mart 1918),* Yeni Kafkasya Mecmuası, Y. 2, S. 13.

Şimşir, Sebahattin, Mehmet Emin Resulzade, İstanbul, 2019.

Mehmet Emin Resulzade Özel Sayısı

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

Несколько штрихов к политическому портрету Мамеда Эмина Расулзаде

Memmed Emin Resulzade'nin Siyasi Portresine Birkaç Dokunuş

A Few Touches To The Political Portrait Of Mamed Emin Rasulzade

Несколько Штрихов К Политическому Портрету Мамеда Эмина Расулзаде

doi: 10.58646/bengi. 1461690

Geliş/Received: 31 Mart 2024 **Kabul/Accepted:** 26 Mayıs 2024

Natig Mammadzada *

Özet

Makale, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (AHC) - sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Müslüman Doğu ve Türk dünyası tarihinin ilk cumhuriyetçi devletinin ilk başkanı Memmed Emin Resulzade'nin bu devletin hayatındaki bir takım en önemli olaylardaki rolünü inceliyor. Resulzade, Anavatan'a özverili hizmeti, bağımsız ulusal devlet ideallerine ve demokratik ilkelere olağanüstü bağlılığıyla öne çıktı. Hem Milli Konseyin başkanı hem de önde gelen parti Müsavat'ın ve parlamento grubunun başkanı olarak onun liderliğinde alınan siyasi kararlar, Azerbaycan'ın modern devletinin kurulmasını mümkün kıldı.

Merkezci bir figür olarak hareket eden Resulzade, Müsavat partisi içindeki çeşitli kanatlar arasında ve genel olarak AHC'nin siyasi ve parti sistemi içinde birleştirici bir rol oynadı. Resulzade'nin milli devletin inşasının temeli olarak milli dayanışma fikrini savunması da bu durumla bağlantılıdır. O, aynı zamanda ulusal devletin başarısını ve yaşayabilirliğini, sosyal adaleti ve ekonomik refahı sağlama yeteneğiyle belirledi.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, e-posta: mehmanaga@mail.ru, Orcid: 0000-0003-0977-3424.

Atıf/Citation: Mammadzada, N. (2024). Несколько штрихов к политическому портрету Мамеда Эмина Расулзаде. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 353-362.

Makale, Resulzade'nin siyasi portresinin ana özelliklerini ortaya koyarak, onun önemli bir devlet adamı ve siyasi şahsiyet, AHC'nin yaratılması ve Azerbaycan'ın ulus devlet olarak kurulmasında son derece önemli rol oynayan bir kişi olarak onun hakkında objektif bir fikir edinmemizi sağlıyor.
Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Resulzade, Milli Konsey, Müsavat, önder, merkezci, devletçi, dayanışma

.

Abstract

The article examines the role of Mamed Emin Rasulzade, the first head of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), in a number of the most important events in the life of this state, which became the first republican state in the history of not only Azerbaijan, but the entire Muslim East and the Turkic world. Rasulzade was distinguished by selfless service to the Fatherland, exceptional devotion to the ideals of independent national statehood and democratic principles. The political decisions taken under his leadership, both as chairman of the National Council and as the head of the leading party - Musavat - and its parliamentary faction, made it possible to establish the modern statehood of Azerbaijan.

Acting as a centrist figure, Rasulzadeh played a unifying role between various flanks within the Musavat party and, in general, within the political and party system of the ADR. Rasulzade's advocacy of the idea of national solidarity as the basis for the building of a national state is also connected with this circumstance. At the same time, he determined the very success and viability of the national state by the ability to ensure social justice and economic prosperity. The article reveals the main features of Rasulzade's political portrait, allowing us to get an objective idea of him as a prominent statesman and political figure, one of the most prominent representatives of Azerbaijani politicians who played an extremely important role in the creation of the ADR and the establishment of Azerbaijan as a nation-state.

Keywords: Azerbaijan, Rasulzade, National Council, Musavat, leader, centrist, statist, solidarity.

Аннотация.

В статье рассматривается роль Мамеда Эмина Расулзаде – первого главы Азербайджанской Демократической Республики (АДР)– в ряде важнейших событийв жизни этого государства, ставшего первым республиканским государством в истории не только Азербайджана, но и всего мусульманского Востока и тюркского мира. Расулзаде отличали бескорыстное служение Отечеству, исключительная преданность идеалам независимой национальной государственности и демократическим принципам. Принятые при его лидерстве, как в качестве председателя Национального Совета, так и руководителя ведущей партии – «Мусавата» – и ее парламентской фракции, политические решения позволили утвердить современную государственность Азербайджана.

Выступая в качестве центристского деятеля, Расулзаде играл объединяющую роль между различными флангами внутри партии «Мусават» и, в целом, в рамках политической и партийной системы АДР. С данным обстоятельством связано и отстаивание Расулзаде идеи общенациональной солидарности как основы здания национального государства. При этом саму успешность и состоятельность национального государства он обуславливал способностью обеспечить социальную справедливость и экономическое благоденствие.

В статье раскрываются основные штрихи политического портрета Расулзаде, позволяющие получить объективное представление о нем как видном государственном и политическом деятеле, одном из наиболее ярких представителей азербайджанских политиков, сыгравших исключительно важную роль в создании АДР и утверждении Азербайджана как нации-государства.

Ключевые слова: Азербайджан, Расулзаде, Национальный Совет, «Мусават», лидер, центрист, этатист, солидарность.

Введение

Мамед Эмин Расулзаде – крупный государственный деятель Азербайджана, первый глава Азербайджанской Демократической Республики.

В возрасте 34 лет Расулзаде был избран председателем Национального Совета, провозгласившего государственную независимость Азербайджана и ставшего, по сути, предпарламентом – первым высшим законодательным органом страны.

Национальный Совет Азербайджана был образован азербайджанской фракцией бывшего Закавказского Сейма 27 мая 1918 года, на следующий день после распада Закавказской Федеративной Республики. Избрание же Расулзаде председателем произошло в заочной форме, поскольку сам он находился в это время на Батумской конференции, где шли переговоры с Османской империей. Сам этот факт – заочногоизбрания председателем Национального Совета – свидетельствовало громадном авторитете Расулзаде в азербайджанском обществе, среди политических деятелей страны.

28 мая Национальный Совет объявил о создании Азербайджанской Демократической Республики, явившейся первым республиканским государством в тюркском мире и на всем мусульманском Востоке. Согласно «Декларации независимости», Национальный Совет стоял «во главе управления всем Азербайджаном» до созыва Учредительного собрания, которому предстояло стать будущим высшим законодательным органом страны. Таким образом, Расулзаде стал первым главой АДР – независимогоазербайджанского государства современного типа.
Историческая роль Расулзаде со всей яркостью проявилась как в самом провозглашении АДР, так и в ключевые моменты ее хоть и непродолжительного, но столь значимого для судеб азербайджанского народа существования.

1. В дни «июньского кризиса»

Независимость Азербайджана была провозглашена в чрезвычайно сложных условиях, когда восточная часть страны – Бакуи Бакинская губерния – находиласьпод властью Бакинского Совета народных комиссаров, являвшегося, по сути, большевико-дашнакским политическим режимом. Положение возглавляемого Расулзаде Национального Совета, а также правительства АДР, председателем которого был избран Фатали Хан Хойский, отягощалось тем, что военные силы Бакинского Совета наступали на Гянджу, объявленную временной столицей Азербайджана. Как писал впоследствии Расулзаде, при создавшихся тогда условиях оставалась одна надежда – наТурцию, и эта

братская страна призвана была вырвать Азербайджан из рук враждебных сил (Rəsulzadə, 1990:37-38).

Спустя неделю после провозглашения АДР, 4 июня 1918 года, был подписан договор о дружбе между Османской империей и Азербайджанской Республикой. С азербайджанской стороны его подписали председатель Национального Совета Мамед Эмин Расулзаде и министр иностранных дел Мамед Гасан Гаджинский. В важнейшем, четвертом, пункте договора указывалось, что в случае необходимости Османское правительство предоставит военную помощь Азербайджанской Республике в целях укрепления мира и спокойствия, обеспечения безопасности страны (АДР, 1998:43). Это означало, что Азербайджан при поддержке Турции намерен положить конец произволу и насилию, чинимым Бакинским Советом и армянскими вооруженными формированиями над азербайджанским народом, и освободить Баку от вражеской власти.

Еще в конце мая в Гянджу прибыл турецкий штаб во главе с Нури пашой. Описывая это событие, Расулзаде отмечал, что Нури пашу приняли как «сошедшего с неба ангела-спасителя» (АДР, 1998:43).

Вступив на территорию Азербайджана в качестве союзной силы, обязавшейся оказать военную помощь братскому народу в освобождении Баку, османские войска решали в то же время и отвечающие интересам Османского государства важные геополитические задачи. Продолжалась Первая мировая война, и часть турецкой военно-политической элиты рассчитывала расширить по ее итогам сферу влияния Османской империи. Ключевое место в планах османских стратегов отводилось Азербайджану, в отношении которого сформировалось два подхода. Выразителем одного из них были министр юстиции Халил бек Ментеше и главнокомандующий Кавказским фронтом Вехиб паша, выступавшие за создание и сохранение азербайджанского государства, но с условием фактического контроля над ним со стороны Турции. Иного подхода к Азербайджану придерживалась влиятельная группа во главе с военным министром Энвером пашой, ратовавшим за присоединение Азербайджана к Османской империи.
Позиция Энвера паши находила немалую поддержку и среди общественно-политических деятелей Азербайджана. Часть их выступала против самой идеи независимого Азербайджана и требовала «илхага», то есть присоединения к Турции. «Илхагисты» пытались даже убедить турецкое военное командование в том, что

Национальный Совет во главе с Расулзаде и подотчетное ему правительство Хойского не выражают чаяний азербайджанского народа.

Не удивительно, что руководство Азербайджана, переехав из Тифлиса в Гянджу 16 июня 1918 года, сразу столкнулось со сложнейшей проблемой. На кону стояло само дальнейшее существование азербайджанского государства, поскольку турецкое военное командование во главе с Нури пашой настаивало на роспуске Национального Совета, предупреждая, что, в противном случае, оказание военной помощи АДР будет прекращено.

Протестуя против такой позиции турецкого командования, азербайджанская делегация, в которую вошли Расулзаде, Хойский и Гаджинский, стала добиваться приема у Нури паши. Однако османский военачальник отказался принять лидеров АДР, направив их к своему советнику, стороннику «илхага» Ахмед беку Агаоглу (Агаеву). Ахмед бек – авторитетныйазербайджанский политический деятель, мыслитель и просветитель – относилсяк числу сторонников «илхага», то есть присоединения Азербайджана к Турции. Поэтому он потребовал роспуска Национального Совета, отказа азербайджанских лидеров от идеи национального правительства. Однако Расулзаде и его соратники категорически отвергли это требование, исполнение которого означало бы прекращение существования азербайджанского государства. В результате была достигнута договоренность о роспуске Национального Совета, но с условием передачи его полномочий новому правительству АДР.

Согласие на роспуск временного высшего органа политической власти, коим являлся Национальный Совет, было существенной уступкой со стороны руководства Азербайджана и лично Расулзаде. Но она была сделана с учетом необходимости осуществления судьбоносной миссии – освобожденияБаку и Бакинской губернии. Приняв османский ультиматум, руководство АДР во главе с Расулзаде, тем не менее, добилось сохранения права азербайджанского народа на создание собственного национального правительства. АДР продолжила свое существование, при этом сам Расулзаде не стал претендовать на пост главы правительства, а поддержал создание нового кабинета во главе с прежним премьер-министром.

17 июня 1918 года состоялось историческое заседание Национального Совета, на котором было принято решение о передаче всей полноты власти в Азербайджане новому правительству под председательством Хойского. Новое правительство, согласно решению Национального Совета, не вправе было «отменить государственной

независимости и существующей политической свободы» (АДР.Законодательные Акты, 1998:12).

Выступив на заседании Национального Совета с заключительным словом, Расулзаде заявил, что важной задачей правительства является не допустить уничтожения только рожденного азербайджанского государства. Вместе с тем он признал, что приостановление деятельности Национального Совета является «отступлением демократии и определенным успехом реакционных сил» (Rəsulzadə, 1990:40).

Последующий ход событий подтвердил, что решение Национального Совета было единственно верным в ситуации лета 1918 года. В дни «июньского кризиса» Расулзаде явил один из примеров бескорыстного служения Отечеству и его национально-государственным интересам. Он лишился поста председателя Национального Совета, но принятые при его лидерстве политические решения позволили отстоять государственную независимость Азербайджана.

При поддержке союзной Османской Турции азербайджанское государство освободило Баку, и уже в сентябре 1918 года в этот город – столицу Азербайджана – вступило правительство Хойского. Сам Расулзадепродолжил свою деятельность в качестве лидера крупнейшейпартии – «Мусавата», а затем и депутата Азербайджанского Парламента. Парламентбыл сформирован на основе решения временно восстановленного в ноябре 1918 года под руководством Расулзаде Национального Совета.

2. Парламентский трибун

В ноябре 1918 года АДР вступила в новый этап своей деятельности. Поражение Османской Турции в мировой войне обернулось, в частности, выводом ее войск с территории Азербайджана. В регион, включая и Азербайджан, вошли силы победившей в войне Антанты – британские войска под командованием генерала Уильяма Томсона.

Возобновивший свою деятельность Национальный Совет Азербайджана на заседании 20 ноября 1918 года, состоявшемся под председательством Расулзаде, принял закон об образовании Азербайджанского Парламента – высшего законодательного органа власти (АДР. Законодательные акты, 1998: 13-16).

29 ноября Национальный Совет принял воззвание «Ко всем гражданам Азербайджана!». Сообщив о своем преобразовании в Парламент, состоящий из 120 членов, который до созыва Учредительного Собрания «организует правительство и защитит его интересы», Национальный Совет призвал «оставить в стороне вражду и

разногласия, которые не дают нам ничего, кроме бедствия и нищеты». «История поставила всех нас перед необходимостью жить вместе. Давайте построим нашу жизнь на справедливых и гуманных основаниях, давайте будем любить и уважать друг друга, чтобы легко переносить естественные трудности новой жизни, невзирая на национальные и религиозные различия. Все граждане Азербайджана являются сыновьями одной Родины. Для совместного построения жизни и достижения своего счастья они должны протянуть друг другу руки и помочь друг другу», - говорилось в воззвании (ГААР, ф. 895, оп. 1, д. 25: 3-5).

7 декабря 1918 года состоялось торжественное открытие Парламента Азербайджана, в котором были представлены практически все существующие в стране национальные и политические группы. Расулзаде, выступив на первом заседании с обширной поздравительной речью, в частности, сказал: «На мою долю выпало великое счастье открыть заседание первого Азербайджанского Парламента, члены которого призваны служить делу осуществления идеи свободного и самостоятельного существования сынов своей Родины».Указав на то, что «Парламент наш до созыва Учредительного Собрания является временным», но, «тем не менее, являясь собранием азербайджанского народа, представленного в нем своими деятелями, способен выразить тот идеал, к которому стремится народ Азербайджана», Расулзаде призвал депутатов «ставить интересы Родины и благополучие народа выше партийных интересов».

«Азербайджан в недрах своих хранит священный огонь, служивший испокон веков путеводной звездой для народов, ищущих истину; пусть этот огонь воспламенится в сердцах азербайджанцев и образует факел, озаряющий тернистый путь к стремлению нашему – ксвободе и лучшему будущему нашей Родины», - возгласил Расулзаде (АДР. Парламент, 1998:29-31).

По предложению руководимой Расулзаде фракции «Мусават» председателем Парламента был избран АлиМардан бек Топчибашев, а его первым заместителем – Гасан бек Агаев. На первом заседании парламента было принято также решение о формировании нового правительства во главе с Хойским.

Расулзаде как лидер крупнейшей политической силы и парламентской фракции, член двух парламентских комиссий – финансово-бюджетной и по созыву Учредительного Собрания – принимал самое активное участие в деятельности высшего законодательного органа, в обсуждении и принятии государственных решений по важнейшим вопросам развития страны.

3. Лидер «Мусавата»

В конце 1919 годаво внутрипартийной жизни «Мусавата» произошло важное событие, ставшее одновременно и показателем нарастания кризисных явлений в стране. 2-11 декабря состоялся II съезд этой крупнейшей азербайджанской партии. Значительная часть делегатов выступила с серьезной критикой экономического курса партийного руководства, играющего важную роль в реализации политики правительства.

В центре внимания съезда были аграрный и рабочий вопросы. Многие ораторы выразили свое возмущение тем, что аграрная программа партии, ставшая частью правительственной декларации, не осуществлена ни по одному из пунктов. Один из идеологов левых мусаватистов Мирза Бала Мамедзаде заявил, что правительство, находящееся под влиянием мусаватистов, не выполнило данного в декларации обещания разрешить все конфликты между беками и крестьянами. Поскольку партия «Мусават» считала должным до окончательного разрешения аграрного вопроса оставить землю в руках беков, он потребовал хотя бы приостановить сбор податей беками с крестьян (Азербайджан, 1919: 7 декабря).

Председатель Центрального Комитета «Мусавата» Расулзаде попытался отвести обвинения в адрес партийного руководства, отметив, что уж если правительство и парламент не смогли разрешить аграрный вопрос, то партия, ограниченная в своих средствах, тем более не могла этого добиться (Азербайджан, 1919: 7 декабря).

Съезд, рассмотрев аграрную программу партии, вынес резолюцию, предусматривавшую безвозмездное отчуждение казенных, помещичьих, частновладельческих земель и распределение их среди крестьян. При этом принадлежавшие бывшим землевладельцам водокачки и моторы должны были быть оплачены за счет средств фонда, «образуемого путем обложения имущего класса подоходным налогом» (Азербайджан, 1919: 10 декабря).

Что касается дебатов по рабочему вопросу, то они были вызваны содержащимся в отчетном докладе Расулзаде заявлением о том, что партия не является сторонницей национализации предприятий и ЦК уже сделал все возможное для оказания серьезной помощи правительству в проведении рабочей политики. Ответом на него стало, в частности, выступление Джавада Мелик-Еганова, напомнившего о той роли, которую рабочие сыграли в создании независимого азербайджанского государства и защите его территориальной целостности, и посетовавшего на то, что после всего этого они оказались далеко не в лучших условиях (Азербайджан, 1919: 7 декабря).

При всей остроте развернувшихся обсуждений, выявлении глубоких противоречиймежду правым и левым флангами «Мусавата», съезд все же смогконсолидировать наиболее активную часть азербайджанской национал-демократии по главному вопросу – вопросу укрепления независимой азербайджанской государственности. Все ораторы были единодушны во мнении, что для укрепления государства необходимо улучшить социально-экономическое положение в стране и потребовали от руководства партии активизировать свою деятельность в этом направлении. В закреплении партийной позиции, включавшей в себя сочетание идей укрепления национальной государственности и разрешения насущных социально-экономических проблем, решающую роль сыграл сам председатель «Мусавата» – Расулзаде.

Один из лидеров партии «Мусават» –Насиббек Усуббеков– с середины апреля 1919 года возглавлял правительство Азербайджана. Врезультате правительственного кризиса осенью того же года возникла необходимость формирования нового кабинета. 22 декабря 1919 года Усуббеков огласил программную декларацию нового Совета Министров – широкой коалиции с участием основных политических сил.В программе было заявлено о намерении правительства внести ряд изменений в осуществляемую в стране экономическую политику. Прежде всего, правительство намеревалось положить конец практике увеличения ввоза и ограничения вывоза, что стало одной из главных причин падения курса денег. Затем было выражено намерение прекратить многомиллионное субсидирование нефтепромышленников с целью обеспечения заработка рабочих, поскольку эта мера вынуждала использовать печатный станок, что также приводило к обесцениванию денег. Усуббеков заявил о решимости правительства провести радикальные преобразования в налоговой политике, а именно увеличить подоходный налог и прямые налоги, уничтожить все косвенные налоги, исключая лишь налоги на нефть, ее продукты, вино и табак, играющие большую роль в финансовом обеспечении республики. Серьезные изменения ожидались и в социальной политике. Говоря о рабочем вопросе, премьер-министр заявил о целесообразности приостановления повышения ставок рабочим вследствие повышения цен и внедрения взамен этого практики выдач рабочим предметов первой необходимости, прежде всего хлеба, за дешевую цену. Менее однозначно Усуббеков высказался по самому больному вопросу социально-экономической жизни страны – аграрному вопросу. Подтвердив необходимость передачи земли крестьянам, он отнес на рассмотрение Парламента

вопрос о ее немедленном осуществлении или откладывании до момента созыва Учредительного Собрания (АДР. Парламент, 1998:808-817).

Обсуждение правительственной декларации в стенах парламента выявило поддержку ее со стороны ведущих партийных фракций, которые, вместе с тем, не преминули отметить и факторы, вызывающие их несогласие. В частности, социалист Аслан бек Сафикюрдский, подчеркнув, что социалисты согласились вступить в широкую коалицию с учетом ответственности переживаемого времени, акцентировал особое внимание на задачах предоставления свобод рабочим организациям и скорейшего разрешения аграрного вопроса в пользу крестьянства. Исходя из этого, представитель социалистов посетовал на то, что в декларации правительства не сказано о готовности стать на сторону крестьян в их спорах с помещиками (АДР. Парламент, 1998: 820, 823). Председатель «Мусавата» Расулзаде, выступив в качестве «ответственного представителя ответственной в своих заявлениях государственной партии»,выразил удовлетворенность в связи с тем, что после долгого политического кризиса образовалось настоящее коалиционное правительство. При этом он заявил о поддержке правительства со стороны возглавляемой им объединенной фракции «Мусавата» и беспартийных. Возражая Сафикюрдскому, Расулзаде подчеркнул, что достаточной гарантией поддержки крестьян со стороны правительства является приход в руководство Министерством земледелия представителя социалистов Ахмед бека Пепинова (АДР. Парламент, 1998: 821-823).

Здесь необходимо более подробно остановиться на социальных взглядах Расулзаде, его представлениях о том, каким должно быть азербайджанское государство. Поскольку без этого трудно дать объективную характеристику Расулзаде как политического и государственного деятеля.

4. Центрист исолидарист

В целом, на мировоззрение Расулзаде значительное влияние оказали социал-демократические идеи. Не случайно, сама его политическая биография началась в начале XX века с активного участия в деятельности социал-демократической организации «Гуммет». Как не случайно и то, что крупнейшая азербайджанская партия, которую возглавил позже Расулзаде и которая шла в авангарде национально-освободительного и демократического движения азербайджанского народа, называлась «Мусават» («Равенство»), выражая, тем самым, ее приверженность одному из основополагающих принципов социализма.

Социально-экономические воззрения Расулзаде периода существования АДР также преимущественно были свойственны социал-демократии. Суть этих воззрений заключалась в приверженности преобразованию общества не революционным, а эволюционным путем. Выступая сторонником коренного разрешения социальных проблем, освобождения трудовых классов, улучшения материального положения рабочих и крестьян, Расулзаде отстаивал в то же время принципы общенародной солидарности. Его позиция совмещала в себе идеи национального и социального освобождения.То есть социальное освобождение Расулзаде не видел вне освобождения национального, и не случайно он стал выразителем и главным идеологом национального солидаризма(milli təsanüdçülük). Он всегда ставил общественные интересы выше частных, исходил из приоритета общего дела, видя в этом залог удовлетворения интересов и чаяний каждого члена общества в отдельности.

Данный фактор нашел свое отражение и в деятельности руководимой Расулзаде партии «Мусават». Будучи ее лидером, он играл объединяющую роль во взаимоотношениях внутрипартийных течений– правых и левых, консерваторов, либералов и социалистов. С этим связано и то, что сам Расулзаде выступалс центристских позиций.

Вся политическая деятельность Расулзаде в период существования АДР – в качестве первого главы государства, председателя Национального Совета, депутата Парламента, лидера партии и парламентской фракции «Мусават» – была подчинена достижению общенациональных целей. Проповедуемые им идеи общенациональной и общественной солидарности быливозведены, по сути, на уровень государственной политики. Одним из ключевых проявлений этого было то, что и сама возглавляемая Расулзаде партия «Мусават» занимала центристскую позицию в политической и партийной системе АДР.Это сказывалось в сочетании, казалось бы, двух разнонаправленных процессов: в то время как правое крыло партии опиралось на торгово-промышленные и землевладельческие круги, ее левое крыло отстаивало интересы интеллигенции, государственных служащих, рабочих, крестьян, что во многом обусловило тесное сотрудничество «Мусавата» с силами социалистической ориентации (в том числе и при формировании правительственных коалиций).

Особо стоит остановиться на отношении Расулзаде к главной проблеме экономического развития АДР, в контексте которой перед властями стоял выбор одной из моделей – модели со свободной или же контролируемой государством

экономикой.Правые политические силы, действовавшие на политической сцене АДР, прежде всего «Иттихад» и часть беспартийных демократов, являлись сторонниками свободной экономики, но обуславливали ее решительной борьбой против спекулятивной деятельности влиятельных торгово-промышленных кругов; они защищали принцип неприкосновенности частной собственности, недопустимости посягательства на нее со стороны государства. Левые силы, представленные во власти Социалистическим блоком, ратовали за утверждение государственного контроля над экономикой, пресечение какого бы то ни было давления капитала на власть.Аналогичное различие наблюдалось и в позициях правого и левого флангов «Мусавата». Сочетание же этих позиций воплотилось в деятельности центристского крыла «Мусавата», к которому принадлежал и Расулзаде. Вследствие этого, общий мусаватистский подход соединял в себе элементы государственного монополизма, либеральной экономики и социалистического регулирования.

Расулзаде, как и все другие ведущие политики АДР, был этатистом, последовательным государственником. И данное обстоятельство лишь обогащало проповедуемые им идеи национальной и общественной солидарности.

Позже,живя в вынужденной эмиграции, Расулзаде писал относительно солидаризма, что «поскольку мы отстаиваем государственную независимость, то для нас не может быть верным направление ни в сторону космополитического либерализма, ни в сторону коммунизма. По нашему мнению, единственная социальная система, которую следует отстаивать, это национальная солидарность» (Rəsulzadə, 1952).

Считая недопустимым отделение друг от друга национально-освободительной борьбы и борьбы за социальные права, Расулзаде подчеркивал, что в обществе, в котором не обеспечены баланс интересов различных социальных групп и экономическое благоденствие, невозможно утверждение национальной власти (Rəsulzadə, 1937).

Таким образом, Расулзаде до конца оставался верным своему политическому мировоззрению, в котором соединялись идеи национальной и социальной свободы. Успешность и состоятельность национального государства он обуславливал способностью обеспечить социальную справедливость и экономическое благоденствие.

5. «Условие – достойно защищать нацию и государство»

Историческое значение личности Расулзаде проявилось и на заключительном этапе существования АДР.

К началу 1920 года, в ситуации, когда власти АДР столкнулись, с одной стороны, с усугублением тяжелого материального положения малоимущих слоев населения и обострением социальных и политическихпротиворечий внутри страны, а с другой – с захватническими действиями дашнакскойАрмении и активизацией военно-политического давления со стороны большевистской России, перед Азербайджаном со всей очевидностью предстал один, исключительно претящий демократической направленности его руководства, выбор. Это был выбор между диктатурой социалистического или государственно-монополистического толка. К первой альтернативе склонялись левые политические силы, а ко второй – правый фланг «Мусавата» и беспартийные демократы. Парадоксально, но социалистический вариант, притом в самой радикальной его форме, претворения которой, в конце концов, добились большевики, был поддержан и самой крупной из правых организаций – партией «Иттихад», в выборе которой ненависть к империалистическому Западу, обвиняемой ею в порабощении мусульманского мира, одержала вверх над классовыми интересами.

27 апреля 1920 года 11-я Красная армия Советской России вторглась на территорию Азербайджана. Вечером того же дня Парламент собрался на свое последнее, чрезвычайное, заседание, на котором был обсужден вопрос о большевистском ультиматуме по поводу сдачи власти. Расулзаде был в числе тех депутатов, которые категорически выступили против безоговорочной сдачи власти коммунистам.

«Наша фракция против поражения. Однако по настоянию многих и чтобы избежать гражданской войны, я согласен все права передать коммунистам, но с одним условием: достойно защищать нацию и государство. В противном случае мы возьмем свои права обратно», - заявил Расулзаде (Ягублу Насиман, 2015: 128-129).

В результате Парламент, осознавая бессмысленность сопротивления могущественной внешней силе и реальную угрозу большого кровопролития, согласился сдать власть, но на условии, прежде всего, сохранения полной независимости Азербайджана и того, что новое правительство примет решительные меры против всех внешних сил, преследующих цель подорвать независимость Азербайджана.

Заключение

Таким образом, Расулзаде и все руководство АДР ушли с политической сцены с осознанием исполнения миссии стратегического значения: нация и государственность Азербайджана были сохранены!

Блистательную плеяду «отцов»-основателей АДР, несмотря на различия в их политических взглядах, объединяли глубокая любовь к Родине, служение делу ее свободы и демократического развития. Среди них особое место занимает первый глава республики – МамедЭмин Расулзаде, неутомимый борец за независимость Азербайджана.

Kaynakça

«Азербайджан», 1919, 10 декабря.

«Азербайджан», 1919, 7 декабря.

Rəsulzadə M.Ə. "Milli mübarizədə sosial şüarlar". Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyasının bülleteni, 1937,noyabr, Berlin; https://milliyyet.info/sosiologiya/mehemmed-emin-resulzadenin-iqtisadi-dusunceleri/

Rəsulzadə M.Ə. "Millitəsanüd". "Azərbaycan", 1952, 1 mart; https://milliyyet.info/sosiologiya/mehemmed-emin-resulzadenin-iqtisadi-dusunceleri/

Rəsulzadə M.Ə. AzərbaycanCümhuriyyəti. Bakı, 1990.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку, 1998.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку, 1998.

Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Баку, 1998.

Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 895, оп. 1, д. 25.

Ягублу Насиман. Энциклопедия Мухаммеда Эмина Расулзаде. Москва, 2015.

Araştırma Makalesi/Research Article

BENGİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENGİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi

ISSN: 2717-6584

Osmanlı Devleti ile Kafkasya Devletleri Arasında Yapılması Düşünülen İstanbul Konferansına (Haziran-Ekim 1918) Gönderilmiş Azerbaycan Murahhas Heyetinin Faaliyeti Hakkında Bazı Değerlendirmeler

Some Evaluations On The Activities Of The Azerbaijani Delegation Sent To The Istanbul Conference (June-October 1918) Between The Ottoman Empire And The Caucasus States

doi: 10.58646/bengi. 464179

Geliş/Received: 03 Nisan 2024 **Kabul/Accepted:** 26 Mayıs 2024

Mehman Ağayev*

Özet

1918 yılı Kafkasya'daki milletlerin devletleşme süreci ve bu süreçte sınırlarının belirlenmesi, Osmanlı Devleti'nin ve başta Almanya olmak üzere müttefiklerinin Kafkasyadaki emellerini gerçekleştirmesi bakımından son derece önemli bir dönemi ifade etmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti tarafından, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kafkas milletleri ve İstanbul'da savaş esnasında ittifak kurduğu devletlerin temsilcileriyle Kafkasya hududundaki meseleleri çözmek üzere Ağustos 1918 yılında toplanması planlanan ancak çeşitli nedenlerden ötürü toplanamayan İstanbul Konferansı'na katılan Azerbaycan Murahhas Heyetinin faaliyetine değinilmiştir.İstanbul Konferansı'nın toplanmamasına rağmen İstanbul'a gelen Azerbaycan heyetinin millî emellerini ve niyetlerini açıkladığı önemli bir "süreç" olarak tarihteki yerini almış, başta M.E. Resulzade olmak üzere faaliyetleri İstanbul basınında geniş yer bulmuştu.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Azerbaycan Murahhas Heyeti, İstanbul Konferansı, Mehmet Emin Resulzade, Enver Paşa.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author**: Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, e-posta: mehmanaga@mail.ru, Orcid: 0000-0003-0977-3424.

Atıf/Citation: Ağayev, M. (2024). Osmanlı Devleti ile Kafkasya Devletleri Arasında Yapılması Düşünülen İstanbul Konferansına (Haziran-Ekim 1918) Gönderilmiş Azerbaycan Murahhas Heyetinin Faaliyeti Hakkında Bazı Değerlendirmeler. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi. 2024 (2), 380-396.

Abstract

The year 1918 represents an extremely important period in terms of the statehood process of the nations in the Caucasus, the determination of their borders in this process, and the realisation of the ambitions of the Ottoman Empire and its allies, especially Germany, in the Caucasus. In this study, the activities of the Azerbaijan Executive Delegation, which participated in the Istanbul Conference, which was planned to be convened by the Ottoman Empire towards the end of World War I in August 1918 to resolve the issues on the Caucasus border with the representatives of the Caucasian nations and the states it allied with during the war in Istanbul, but could not be convened due to various reasons, were mentioned. Although the Istanbul Conference was not convened, it took its place in history as an important "process" in which the Azerbaijani delegation that came to Istanbul announced its national ambitions and intentions, and its activities, especially M.E. Resulzade, were widely covered in the Istanbul press.

Key Words: Ottoman Empire, Azerbaijan delegation, Istanbul Conference, Mehmet Emin Resulzade, Enver Pasha.

Giriş

28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan ,iç ve dış düşmanlarla karşı karşıya bulunmaktaydı. Genç Azerbaycan Hükümeti'nin emrinde, Azerbaycan'ın hukuklarını savunabilecek hiçbir kuvvet yok idi. Oysa Bakü'yü ve civarını Bolşevik-Taşnak çetelerinden arındırmak, yerli halkın güvenliğini sağlamak, ayrıca ulusal yönetimi Azerbaycan'ın bütününde yerleştirmek ve "İstiklal Beyannamesi"nde öne sürülmüş ilkeleri uygulamak için askeri güç gerekmekteydi.Gereken bu kuvvet ise, Azerbaycan'ın ricası üzerine Nuri Paşa komutasında sevkedilen Osmanlı askeri birlikleri ve yeni kurulmakta olan Azerbaycan askeri kıtalarından oluşturulan "Kafkas İslam Ordusu" olmuştur. 1918 yılında Azerbaycan'ın ulusal devlet düzeyinde Osmanlı Devleti ile doğrudan doğruya temasa geçmesi iki kardeş devlet açısından çok önemli bir olay idi. Osmanlı Hükümeti, kuruluşu şekillenmekte olan Azerbaycan'ı uluslararası hukuki statüye uygun olarak, bir devlet statüsünde kabu lederek görüşmelere de başlamıştı. Batum'daki Azerbaycan temsilcileri ile bağımsız bir taraf gib igörüşmeler sürdürülmüş ve 4 Haziran 1918'de "DostlukAntlaşması" imzalanmıştı. Antlaşmayı Osmanlı adına Adalet Bakanı Halil Menteşe Bey, Kafkas Cephesi Başkomutanı Vehip Paşa, Azerbaycan adına Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinskive Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzalamışlardı. Bu antlaşma Azerbaycan Devleti'nin dışülkelerleimzaladığı ilk antlaşmaidi (Dış Politika Belgeleri, 1998:14-17; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları, 1993:225-229).

Batum Antlaşması'nın dördüncü maddesine istinaden Azerbaycan temsilcileri M.E.Resulzade ve M.H. Hacınski resmen Osmanlı Devleti'nden askeri yardım isteğinde bulunmuştur (Resulzade, 1990: 47-48; Bayraktar, 1994: 244-245).

1918 yılının yazında Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması,özellikle Bakü meselesi Osmanlı ile birlikte Almanya, Rusya ve İngiltere devletlerinin de ilgilendiği sorun haline gelmişti. Bakü için hem cephede. hem de diplomatik alanda büyük mücadeleler verilmişti (Ağayev,2005: 20).

Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması için cephede mücadele sürerken Osmanlı devleti ile Kafkasya devletleri arasında yapılması düşünülen İstanbul Konferansı'nda da sınırlar ile ilgili müzakereler devam ettirilmekteydi.

Gürcistan ve Almanya'nın teşebbüsüyle çağrılan bu konferansın görünürdeki amacı Kafkas Cumhuriyetleri arasında sınırlarla ilgili sorunu çözüme kavuşturmak olsa da, her katılımcı devletin farklı beklentileri olduğu anlaşılmıştır. Almanya ve Osmanlı Devleti,

Kafkasya'yı ekonomik ve askerî nüfuzları altına almayı, Gürcistan ve Ermenistan ise Osmanlı'ya bırakmış oldukları toprakların yerine Azerbaycan topraklarına el koyarak arazilerini genişletmeyi düşünmüşlerdi. Azerbaycan'ın konferans görüşmelerindeki beklentilerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'a gerçek yaklaşımını öğrenmek ve diplomatik ilişkiler kurmak

b) Ermenistan ve Gürcistan ile olan sınır sorunları çözüme kavuşturmak

c) Müttefik ülkelerin temsilcileri nezdinde Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için girişimde bulunmak

ç) Osmanlı kamuoyunda ve basınında Azerbaycan'ı tanıtmak (Ağayev, 2006: 44-45).

Azerbaycan Hükümeti'nin 17 Haziran 1918 tarihli kararıyla Mehmet Emin Resulzade başkanlığında kurulan heyeteHalil Bey Hasmemmedof, Aslan Bey Sefikürdski, Ekber Ağa Şeyhülislâmof, Ahmet Bey Pepinof bulunmaktaydı. Daha sonraki tarihte Azerbaycan Hükümeti'nin kararıyla Selim Bey Behbudof ve Asat Bey Rüstembeyof da İstanbul'a gelerek heyete katılmışlardı. Bazı araştırmacılar Azerbaycan heyetiyle İstanbul'a gelen askerî danışman Miralay Abdulhamit Kaydabaşi ve Ahmet Cevdet'i de Azerbaycan heyetine ait etmekteler (Küçükkayhan, 2001: 121). Fakat bu şahısların vatandaşlıkları itibariyle Osmanlı Devleti'ni temsil ettiklerini söylemek daha doğru olur. İstanbul Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil etmek, toplantıya katılacak tüm devletlerin delegeleriyle siyasî ve iktisadî anlaşmalar yapma hakkı verilmişti (Dış Politika Belgeleri, 1998: 25). Buna ek olarak heyetin Osmanlı Devleti ile her çeşit gizli siyasî ve iktisadî anlaşmalar yapma gibi yetkisi de bulunmaktaydı (Hasanlı, 1998: 112).

24 Haziran 1918'de İstanbul'a gelen Azerbaycan heyetinin ve diğer Kafkasya temsilcilerinin tüm masrafları ilk başta Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanmıştır (BOA (DH.KMS) 49-2/26; BOA (MV), 214/11). Almanya ve Osmanlı'nın Kafkasya üzerinde, özellikle Bakû petrol alanları için gizli üstünlük mücadelesi sebebiyle ilerleyen zamana karşı konferansın bir türlü başlayamaması İstanbul'daki hayat pahalılığı, diğer Kafkasya heyetleri gibi Azerbaycan heyetini de etkilemiştir. Ermenistan ve Gürcistan'ın masraflarının artık karşılanmayacağını beyan edenOsmanlı Başbakanı TalatPaşa yalnız Azerbaycan heyetine borç verebileceklerini, bunun devletler arasında gayet normal bir şey olduğunu bildirmiştir (Dış Politika Belgeleri, 1998:c61).

Konferansın açılışını bekleyen Azerbaycan heyeti bu arada Osmanlı resmî yetkilileriyle de görüşmeleri sürdürmüştür. Azerbaycan heyetinin Talat ve Enver Paşaların yanı sıra, Dışişleri Bakanı Ahmet Nesim Bey'i, Adalet Bakanı Halil Bey'i, Şeyhülislâmı, Veliaht Şehzade Abdülmecit Efendi'yi ziyaret ettiği görülmektedir (Dış Politika Belgeleri, 1998: 34-38).

Ayrıca Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in tahta cülusu dolayısıyla Azerbaycan heyetinin yeni padişahın kabulüne çıkıp Azerbaycan halkının tebrikini sunduğu bilinmektedir. VI. Mehmet de kendi adına Azerbaycan halkını selâmlayarak, kısa bir zamanda Azerbaycan ve Osmanlı ordularının düşmanları üzerinde zafer çalacağından emin olduğunu beyan etmişti. Bu görüşmeden sonra Padişahın, Enver Paşa'ya Azerbaycan heyetiyle geçirdiği dakikaları ömrünün en güzel anları olduğu hususunda bir itirafta bulunduğu bilinmektedir (Azerbaycan, No:18, 21 Ekim 1918).

Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'a gerçek yaklaşımını öğrenmek, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını sağlamak, Azerbaycan heyetinin önünde duran esas vazifelerden biriydi. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kaderi Osmanlı ile ilişkilerin boyutuna bağlı bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti Azerbaycan ile yaptığı Batum Antlaşması'nı resmî olarak henüz onaylamamıştı. Osmanlı Hükümetince onaylanmayan bu antlaşma hukuki yönden tekemmül etmediği gözükmektedir.Fakat antlaşma metni ayrılıkta dikkatle incelendiğinde Osmanlı himayesinde bir Azerbaycan'ın de-fakto (fiili) olarak tanınması söz konusu olabilir. Uluslar arası kurallara göre,bir antlaşmanın hukuki yönden yürürlüğe girmesi için ilgili tarafların hükümetlerince onaylanması ve onaylanan metinlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi gerekmektedir. Batum Antlaşması ise tek taraflı olarak yalnız Azerbaycan Hükümeti tarafından onaylanıp 2 Temmuz 1918 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanlığına teslim edilmiştir (İmanov, 2003: 110).

Osmanlı Hükumeti ise de-jureAzerbaycan ile yapılan antlaşmayı onaylamadığı gibi, Erivan ve Tiflis'e resmî mümessil tayin ettiği halde, henüz Azerbaycan'a resmî bir temsilci görevlendirmemişti (Bayur, 1983: 250). Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın iç işlerine sürekli müdahalede bulunması da Osmanlı ve Azerbaycan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemekteydi.Bazı araştırmacılara göre, Nuri Paşa'nın o dönemde Azerbaycan'da siyasi partiler arasındaki çekişmelere seyirci kalmaması, bir ölüm kalım savaşının verildiği böyle bir dönemde partiler üzerinde otorite tesis etmesi yapılması gereken bir hareket idi (Yüceer, 1996: 57).

Siyasi koşullar göz önünde bulundurulursa, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın iç işlerine müdahalesi belki doğru gözükebilir. Fakat Nuri Paşa'nın muhafazakâr çevrelerle yakınlığı,

kendi namına Şeyhülislâm ile Müftünün üye sıfatıyla Azerbaycan Hükümeti kabinesine sokma çabası, her şeyden önce Azerbaycan'ın bağımsızlığı için tehlikeliydi. 1920'li yılların başında Azerbaycan'da eğitim faaliyetlerinde bulunan daha sonra İstanbul'da yayınlanan "Halk" gazetesinin başyazarı olan Mühittin Birgen, Osmanlı komutanının amacının Azerbaycan'a Sultan sultası götürmek olduğunu bunun ise ikili ilişkilerde federalizmi savunan Azerbaycan Hükümeti'nin siyasetine tamamıyla aykırı düştüğünü kaydetmektedir (Yeni Kafkasya, 1926: 10-12).

Bu görüşü daha sonralar Azerbaycan parlamentosunun 5 Şubat 1919 tarihli toplantısında Resulzade de: "...Müsavat, her zaman Türklerin ittihadını bir konfederasyon şeklinde tasavvur etmiştir" diye desteklemişti (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlament, 1998: 232).

Azerbaycan'a karşı bu "çifte standart" uygulamasında en büyük rolü ise hiç kuşkusuz hükümetin en etkili siması sayılan Başkomutan Vekili Enver Paşa oynamıştır. 1918 yılı Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini irdelerken Enver Paşa faktörünün göz ardı edilmemesi gerekiyor.İlk başlar Kafkas İslam ordusunun başına Şehzade Faruk'u geçirmek isteyen Enver Paşa, M.E. Resulzade başta olmakla Müsavat Partisi yöneticilerinin muhalefeti ile karşlaşmıştı. Bir hanedan üyesinin Azerbaycan'a gelmesinin istiklal için sakıncalı gören Müsavatçılar , adem-i merkeziyet prensibini Osmanlı idaresine karşı da savunmuşlardı (Bal, 1996:94).

Azerbaycan'a hükümdar seçilmesi meselesi burada bitmemiş, uzun bir süre Enver Paşanın dikkat merkezinde olmuştur. Bu konu ile ilgili 6 Ekim 1918' de Nuri Paşaya gönderdiği telgrafta:"Bakü'ye nakleden Azerbaycan Hükümeti, tabii yakında Milli Meclisini toplayacaktır. Bu mecliste, Hükümete verilecek şekil müzakere olunarak,müzakere neticesinde Azerbaycan'ın bir hükümdarın riyaseti altında idare olunmasına karar verilmesi muktazidir. Bu karar alındıktan sonra , hükümdar seçilmesi meselesi sonra hallolunur. Hükümetin idaresi . şimdiki gibi bir Başvekille, mesul Nazırlara verilir.Bunu münasip surette temin ediniz." yazıyordu (Aydemir, 1985: 428).

Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski bu durumdan duyduğu endişeleri 23 Ağustos 1918 ve 31 Ağustos 1918 tarihli Resulzade'ye gönderdiği mektuplarda dile getirmiş, Osmanlı'yla ilişkilerin kesin olarak açıklığa kavuşturulmasını istemişti (Dış Politika Belgeleri, 1998:53-55). Osmanlı yetkililerinin iç işlerine yaptıkları müdahaleleri önleme konusunda kararlığını sürdüren Azerbaycan Hükumeti, diplomatik temasların daha seri bir şekilde yürütülmesi, gerektiğinde Avrupalı Devletlerle diplomatik temaslarda bulunulması ve Osmanlı

Hükümeti ile mali konuların bir şekilde sonuçlandırılması için 20 Ağustos 1918tarihli karar ile Ali Merdan Topçubaşev'i tam yetkili olağanüstü elçi olarak İstanbul'a göndermişti (Fethali Han Hoyski,1998:31-32; İmanov, 2003: 111).

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekiyor ki ,o dönem Azerbaycan Hükümeti ile bazı Osmanlı yöneticileri arasında anlaşmazlık ve karşılıklı güvensizlik olsa da, Azerbaycan tarafı bu gelişmeler karşısında sağ duyulu davranmış, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehlikeye atacak bir kargaşanın içine girmemişti. Çünkü Azerbaycan halkının istikbalinin Nuri Paşa komutanlığındaki Kafkas İslam Ordusu'nun cephede kazandığı başarılardan geçtiğini anlamıştı. İlginç olan şu ki , Osmanlı ordusunun Azerbaycan harekatına müttefiki sayılan Almanya'nın tepkisi sert olmuştur. Mareşal Lidendorff, Enver Paşa'yı harekatı durdurmaması halinde, Osmanlı Devleti'nde görevli Alman subayları geri çekeceğiyle tehdit etmişti (Yüceer, 1996: 61).

Almanların Bakü şehri üstünde askeri ve siyasi hakimiyet istemesi, bu olmazsa şehrin Bolşevik Ruslara bırakılması düşüncesi tarafları anlaşmazlığa götürmüştü. O dönemde Almanya dış politikasında Bakü'yle ilgili iki görüş ağır basmaktaydı:

1. Bakü'nün uluslararası bir statüye getirilip ürünlerinin kararlaştırılacak bir plana göre bütün ilgililer(Almanya-Osmanlı-Rusya) arasında paylaşılmasını savunan görüş.
2. Bakü'nün Rusya'ya ait olması gerektiğini düşünen görüş (Yıldırım, 2001: 89).

Osmanlı dış politikasında ağır basan görüş ise, Bakü'nün Türk himayesi altında Azerbaycan'a bırakılması, ayrıca petrol ürünlerinin paylaşılmasında Rusya'nın dışlanmasıydı. Türk siyasetçileri Bakü petrolünün işletilmesinde yalnız Almanya'nın ortaklığını kabul edeceklerini beyan etmişlerdi (Yıldırım, 2001: 90).

Bakü petrolünü "kardinallik öneminde" olan bir sorun olarakgören Almanya, peki, niye savaştaki müttefiki Türklerin yerine Rusları tercih etmekteydi? Almanya'nın askeri çevreleri, Türklerin Azerbaycan'da kalmasını çıkarları açısından tehlikeli görmüştü. Türklere hayali hedefler göstererek onları Kafkaslardan uzaklaştırmayı, buradaki siyasi ve askeri kuvvet dengesini kendi lehlerine çevirmeyi düşünmüşlerdi. Ayrıca bölgede nüfuz sahibi bir Müslüman devletinin bulunmasından ise parçalanmış, sonu meçhul bir rejimin iktidarda olduğu Rusya'nın bulunması daha maksada uygun idi. Almanlar bir kadar da ileri giderek Bolşevik Rusya'yla anlaşmaya varmışlardı. 27 Ağustos 1918'de Berlin'de imzalanan anlaşmanın şartlarına göre, Bakü şehrinin Rusya'yabırakılması karşılığı Bakü petrolünün ¼ kısmı Almanya'ya verilecekti. Ayrıca Almanya, Türk Ordusu'nun ilerleyişine mani olacaktı (İkdam, No:7752, 9 Eylül 1334(1918); Bayur, 1983: 227-228).

Rus-Alman Antlaşması İstanbul'da bulunan Azerbaycan heyetinin protestosuna sebep olmuştur. Heyetin başkanı Resulzade, İstanbul gazetelerine bu mesele ile ilgili sert beyanlarda bulunmuştur. Bakü meselesinde oynanan siyasi oyunları iyi sezen Resulzade tepkisini şu şekilde dile getirmişti:

"...Bakü ne Bolşevik, ne de Menşeviklerindir. Ne Rus'un, ne Ermeni'nin, ne de İngilizlerin olabilir. Bakü yalnız Azerbaycan'ındır. Ve ebediyen de Azerbaycan'ın kalacaktır. Bu öyle bir haktırki, bunu bizden kimse nez' edemez ve etmesine meydan vermeyeceğiz. Azerbaycan, bir hükümet suretinde payidar olduğu müddetçe Bakü payitahtımız olacaktır. Buna bütün kalp ve imanlarıyla halk kanidir. Ve bunu böyle bilmiş ve böyle bilecektir." (Tanin, No:34, 26 Ağustos 1334(1918).

"...Azerbaycanlılar yalnız petrol için değil, Bakü'ye millî, tarihî, coğrafî, irfanî, ictimaî ve siyasî bağlarla merbut bulunduklarından burasını herkesten ziyade muhafaza ederler. Başkalarından ötürü Bakü'nün muhafazası menfaat-ı hissiye meselesi ise Azerbaycanlılardan ötürü can meselesidir. Eğer petrol ile alakadar olan yarıdünya Bakü'yü harabiden me'sun görmek isterse şehrin Azerbaycan'a ait olmasını arzu etmelidir."(Yeni Gün, No: 24, 28 Eylül 1334(1918).

Bakü'nün işgal altından kurtarılmasını Azerbaycan için bir hayati mesele olarak gören M.E.Resulzade, İstanbul'dan Bakü'ye yazdığı mektuplarda da şunu söylüyordu:"Ne pahasına olursa olsun Bakü elimizde olmalıdır"(Yaqublu, 2015: 73).

Ayrıca Resulzade, Rus-Alman Antlaşması'nın yalnız Azerbaycan için değil Osmanlı Devleti'nin çıkarları açısından da tehlikeli olduğuna işaret etmiştir. Çünkü, bu antlaşma Batı hudutlarında sıkışıp kalmış Rusya'ya güneye yayılma, bu şekilde Osmanlı ile yeniden sınır komşusu olma imkanını sağlamaktaydı. Osmanlı yetkililerinin bu hayati önem taşıyan birmeseleye ciddi bir şekilde eğileceğini umut eden Resulzade, ince bir üslupla İstanbul'un henüz Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma işlemlerini gerçekleştirmemiş olmasını da eleştirmekten kaçınmamıştır. Resulzade, "İkdam" gazetesinin muhabirine: "Azerbaycan'ın istiklali Almanya, Rusya ve hatta Osmanlı Devleti tarafından tanınmasa da Azerbaycan Hükümeti'nin bağımsızlıklarını sonuna kada rsavunacağını"beyan etmişti (İkdam, No: 7745, 2 Eylül 1334 (1918).

Rus-Alman Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan'ın bağımsızlığına Osmanlı yöneticilerinin daha olumlu yaklaşımı görülmüştü. Talat Paşa, Azerbaycan'ın tanınması dahil bazı meseleleri diplomatic yoldan çözmek için 3 Eylülde Berlin'e hareket etmiştir. 7 Eylül'de

Hintze ve Lossow gibi Alman devlet adamları ile bir araya gelen Talat Paşa, Osmanlı Devleti'ne haber verilmeden imzalanmış olan Rus-Alman Antlaşması'ndan dolayı üzüntülerini dile getirmiştir. Talat Paşa, ayrıca Osmanlı'nın Trakya'da Bulgaristan'a Toprak bırakmaya hazır olduğunu, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Osmanlı ile Rusya arasında tampon devletler olması ve Bakü'nün de Azerbaycan'a bırakılması gerektiğini belirterek, Türkistan'ın 14 milyon Müslümanını askeri olarak organize edilip, İtilaflara karşı savaşa sokulmasını ve bunun için Alman subaylarına gerek duyulduğunu ifade etmişti (Çolak, 1999: 217)

Berlin'de Talat Paşa'nın bu istekleri çerçevesinde yoğunlaşan çetin müzakereler sürerken İstanbul'dan bir müjdeli telgraf gelmişti. Telgrafta: "Allah'ın yardımıyla Bakü şehri 30 saatlik şiddetli muharebeden sonra 15.09.1334 (1918)'de saat dokuz sularında zaptedilmiştir"deniliyordu (Aydemir, 1985: 425)

Bakü'nün alınması haberinin görüşmelere ciddi tesir gösterdiğini belirtmeliyiz. Bakü'nünTürklerin eline geçmesi Almanlara başka seçenek bırakmadığı için uzlaşmayı kabuletmişlerdi. 23 Eylül 1918'de Alman Dışişleri Bakanı Amiral Von Hintze ile Talat Paşa arasında Güney ve Kuzey Kafkasya, Türkistan ve İran'ın konu edinildiği "Türk-Alman protokolü" gizli olarak imzalanmıştı. Bu protokolün Azerbaycan'la ilgili kısımlarına göre:

-Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanımak isteğinde olduğunu beyan etmektedir. Alman Hükümeti ise yalnız Gürcüstan'ın bağımsızlığını tanımaya hazırdı. Bununla birlikte Azerbaycan ve Ermenistan'a konsoloslar göndererek oralardaki fiili hükümetlerle münasebete girmeden önce Gürcüstan'ı da tanımayacaktı. Ayrıca Osmanlı askerlerinin Kafkaslardan geri çekilmesi şartıyla, Almanya Azerbaycan ve Ermenistan'ın Rusya'ca tanınması için çaba gösterecekti.

-Kafkasya'daki yeraltı madenlerini Almanya ve Osmanlı beraber kullanacak, özel haklar korunmak koşuluyla savaş boyunca Bakü petrol kaynakları ile Bakü-Batum demiryolu ve petrol borusunun Almanya'ca yönetilmesine Azerbaycan Hükümeti'ni razı etmek için Osmanlı Hükümeti nüfuzunu kullanacaktı (Bayur, 1983: 243-245).

Bu protokolden de görüldüğü gibi, Bakü'nün Azerbaycan'a bırakılması hükmü açık bir şekilde belirtilmese de "özel hakların korunulması koşulu" ibaresinden Azerbaycan Hükümeti'nin Bakü üzerinde siyasi hakkının korunacağı anlamını çıkarmak mümkün. Fakat Osmanlı Devleti'nin Batum Antlaşması ile ona tanınan bazı haklardan Almanya lehine feragat ettiğig örülmektedir.

Daha önce 12 Eylül 1918'de Resulzade de Almanya'nın İstanbul'daki elçiliğinin sekreteri Graf Valdburg'a göndermiş olduğu mektupta:"İlim ve medeniyet açısından Bakü,

Azerbaycan'a aittir. Siyasi, iktisadi ve sosyal kurumlar; eğitim, vakıflar, ilim merkezleri, aydınların toplandığı esas yerBakü'dür. Bütün bu bilinen nedenlere göre, ülkenin bağımsızlığını elde etmek fikrini hiçbir zaman kaybetmeyen Azerbaycan halkı, Bakü'yü geri alma karzusundan da hiçbir zaman vazgeçemez. Bu mesele Azerbaycan için yalnız Toprak sorunu değil, şimdi halk için ölüm kalım meselesine çevrilmiştir" ifadelerini kullanmış;Azerbaycan Hükümeti'nin onunla dost ilişkiler de bulunacak her ülkenin özellikle büyük sanayi gücüne sahip Almanya'nın ekonomik çıkarlarını göze alacağını vaat etmişti (Dış Politika Belgeler, 1998: 72-75).

Yani Talat Paşa Almanya karşısında bazı tavizlere şahsi iradesinden ziyade, Azerbaycan tarafının mevkiini ve siyasi koşulları göze alarak gitmişti. 15 Eylül 1918'de Makedonya cephesinden taarruza geçen İtilaf birliklerinin birçok mevzileri tutması sonucu müttefiklerden Bulgaristan savaşı durdurarak ateşkes istemişti. Bununla da Osmanlı'nın kuzeybatı hududu tehlike altına bırakılmışidi (Türk İstiklal Harbi, 1992: 24-29).

Osmanlıların dahil olduğu Müttefik bloğunun yenilgiyi kabuletmesi ile değişen siyasi durum Enver Paşa'nın Azerbaycan ile ilgili görüşlerine de yeni boyut kazandırmıştı. O dönem Enver Paşa'nın imzasını taşıyan mektuplardan da, artık Enver Paşa'nın Azerbaycan'ın istiklalinin temini için çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır.15 Ekim 1918'de Nuri Paşaya , 22 Ekim 1918 tarihinde ise Osmanlının İsviçre Büyükelçisi bulunan Fuat Selim Beye gönderilen telgraflarda Azerbaycan'ın istiklalinin İtilaf Devletlerince tanınması için bir takım girişimlerin yapılması istenmektedi (Aydemir, 1985: 441-443; Ermetin, 2003:241; Budak, 1998: 95).

Dışişleri Bakanı Nebi Bey ise, 27 Ekim 1918'de Topçubaşev ile yaptığı görüşmede , Azerbaycan'a diplomatik temsilci atayacaklarını da beyan etmişti (Diplomatiçeskiye Besedı, 1994: 24). Fakat siyasi gelişmeler Azerbaycan Osmanlı ilişkilerinin diplomatik düzeyde kurulmasına engel olmuştur. Savaşın sona yaklaşımıyla artık Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruması Osmanlı ile ilişkilerden ziyade İtilaf Devletleri'nin vereceği karara bağlıydı.

Bu durumda sınırlarla ilgili sorunu çözecek İstanbul Konferansının açılışına olan umutlar da azalmıştı. Aynı günlerde Resulzade, Azerbaycan'a yazdığı mektubunda: "...bana öyle geliyor ki, artık hiçbir konferans yapılmayacak. Ona göre de burada oturup muattal kalmamızın manası yoktur. Yerlerde bulunup kuvva-yı milleti toplamak işine sarf etmek daha lüzumlu, daha şerefli bir iştir." ifadeleriyle İstanbul Konferansı'nın yapılmayacağına ilişkin ümitsizliğini belirtmişti (İmanov, 2003: 158).

Müttefik Blok'un savaşta yenilgiyi kabul etmesiyle Kasım ayının başında Azerbaycan heyeti de dönmek zorunda kalmıştı. Dönüşte heyetin Batum'a kadar masraflarının yine Osmanlı Hükümetince karşılandığı görülmüştür (BOA., MV Mazbataları, 217/168).

Azerbaycan açısından İstanbul görüşmelerini kısaca değerlendirirsek, Azerbaycan Hükümeti'nin hukuki statüsünün belirsizliğinin sürmesi en büyük eksiklik olarak görülmektedir. Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tam olarak tanımaması özellikle Osmanlı hududunda bulunan veya transit olarak geçecek Azerbaycan vatandaşlarına karşı yapılacak hukuki işlemlerde bazı sıkıntılara sebep olmuştur. Bu meseleyle ilgili Osmanlı hükümetinin 14 Ağustos 1918 tarihli kararında Azerbaycan Hükümeti'nin henüz tanınmasının tekemmül etmemesinden dolayı Azerbaycanlılara eski Çar Rusya'sı vatandaşlarının statüsü uygulanacağı, fakat halkın menşeine bakılarak Ruslara göre daha sıcak muamele edileceği belirtilmekteydi. Ayrıca bu uygulamanın genel barış sağlandıktan sonraAzerbaycan Hükümeti'nin statüsü belirlenene kadar süreceği de vurgulanmaktaydı (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları, 1993: 239).

Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyinin11 Ocak 1920'de Azerbaycan'ın de-fakto(fiilen) tanınması hakkında bir kararı onaylamasından sonra Osmanlı Meclisi Mebusanı'ı da 22 Ocak 1920 tarihli toplantısında Azerbaycanı resmen tanınmış, bu karar 2 Şubat 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstanbul temsilciliğine tebliğ edilmiştir (BOA., HR. MTV, 639/16).

Bu devrede Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini değerlendirirken bir konuya daha dikkat çekmek gerekir. Bilindiği gibi İstanbul Konferansı'nın çağrılmasının esas nedenlerinden biri Güney Kafkasya'daki sınır sorunlarını çözüme kavuşturmak olmuştur. Müzakerelerde her heyet tarafından sınırlarla ilgili sunulan projeler birbiriyle çatıştığı görülmüştür. Azerbaycan temsilcilerinin Alman ve Türk yetkililerine sunmuş olduğu projede; Bakû vilayeti (Bakû şehri dahil, Cevat, Göyçay, Şamahı, Guba, Lenkeran kazaları), İrevan vilayeti(Nahçivan, Şerur-Derelegez, Yeni Beyazıd kazaları), Gence vilayeti(Gence, Cevanşir, Şeki, Ereş, Karabağ, Cebrail, Zengezur, Gazak kazaları), Tiflis vilayeti(Borçalı, Sığnat kazaları ve Tiflis kazasının bir kısmı) ve Zagatalı sancağı Azerbaycan Devletinin hudutlarında yer almaktaydı (Hasanlı, 1998: 114).

Azerbaycan heyetinin Osmanlı yetkilileri ile görüşmelerinde üzerinde fazla durulmayan, fakat tartışmaya açık bir Nahçivan meselesinin olduğunu görmekteyiz. Batum Antlaşması'na göre, Nahçıvan şehriyle beraber Şerur, Şahtahtı ve Culfa mıntıkaları Osmanlı sınırlarına katıldığı halde, bugün Nahçıvan'ın bir bölgesi olan Ordubad ayrı kalmıştı.

Azerbaycan sınırları içerisine dahil olan Ordubad, Osmanlı Devleti ile sınır oluşturmuştu. Batum Antlaşmasıyla Ordubad hariç Nahçıvan eyaletinin Osmanlı'ya bırakıldığını kabul eden Azerbaycan ve Ermenistan tarafının, İstanbul Konferansı'nda bölge ile ilgili hak iddia etmeleri bir kadar düşündürücü durum idi. Ermenilerin, başından beri Batum Antlaşması'nı,onlara zorla kabul ettirildiğini gösteren bir tutumda bulunmalarından dolayı, onlar için çizilen sınırları Azerbaycan toprakları hesabına genişletmek isteğini anlamak mümkün idi. Çünkü Azerbaycan ve Ermenistan arasında sınırlar henüz kesinlik kazanmamış, bu mesele ile ilgili taraflar arasında resmi bir anlaşma yapılmamıştı. Fakat burada söz konusu olan resmi bir antlaşmayla Osmanlı'ya bırakılan Nahçıvan torakları idi. Ermenilerle yapılan barış antlaşmasından farklı olarak, Osmanlı ile bir dostluk antlaşması yapan Azerbaycan açısından Batum Antlaşması'nı "zorla" kabul ettirilen bir antlaşma şeklinde nitelendirmek doğru olamazdı. Nitekim, Azerbaycantarafının da bukonuda her hangibirrahatsızlığıyoktu. Peki, o zaman niye Azerbaycan heyeti, Osmanlı hudutlarına katılmasını kabulettiği Nahçıvan'ı hâlâ kendi toprakları olarak görmekteydi? Anlaşılan o ki; Azerbaycan Hükümeti, manevi ve kültürel bağları Osmanlı'ya nazaran kendilerine daha yakın olan Nahçıvan'ın "kardeşülke" dahi olsa, başka bir devletin nüfuzuna geçmesini içten arzulamamıştı.

Daha müzakerelerin başından beri sınır projelerinin etnografik özellikler üzerine konulmasına dikkat eden Osmanlı Devleti'nin projeleri incelerken Kafkasya'da sınırlar üzerinde doğru bildiği kararları almaktan da çekinmediği görülmüştür. 14 Eylül 1918 tarihli kararnameyle Nahçivankazası Kars sancağına dahil edilerek Osmanlı Devleti'ne ilhake dilmişti (Arslan, 1998: 524).

Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmaları için çaba gösteren Azerbaycan tarafı bu meseleyle ilgili polemiğe girmekten kaçınmış, fakat sınırlarla ilgili hazırlanan projede Nahçivan kazasını Azerbaycan dahilinde göstermeyi de uygun görmüştü.

İlk başlar Osmanlı Devleti'nin Kafkas siyasetindeki en önemli tutumu, özellikle sınırlar konusunda Ermenilere oldukça az (yaklaşık on bin kilometre karelik arazi) toprak vermek olmuştu.Osmanlı yetkililerinin düşündükleri sınır projesine göre ,Güney Kafkasya'da ekonomik açıdan komşularına bağlı İrevan eyaleti sınırlarında sıkışıp kalacak bir Ermenistan bulunacaktı. İlk bakışta, Ermeniler için avantajsız görünen bu durumun Ermeni propagandaları sayesinde kısa bir sürede değiştiği görülmektedir. Tanıtım işlerinde geniş tecrübesi olan Ermeniler İstanbul basınında iyi bir propaganda yaparak Osmanlı kamuoyunda kendilerine karşı münasebeti yumuşatmışlardı. M,E. Resulzade, Azerbaycan Hükümeti başkanına

gönderdiği 19 Temmuz 1918 tarihli mektubunda Ermenilerin Türklere yaranmak için Türkofil geçindiklerini bu sayede daha çok toprak koparabileceklerini zannettiklerini kaydetmekteydi. Ayrıca Resulzade'ye göre, Türk resmi makamları Ermenilerden hoşlanmasa bile, onları önemli şeymiş gib iellerinde tutmaya, iyi davranmaya çalışmaktadırlar (Dış Politika Belgeler, 1998:37). Belki de bununla OsmanlıHükümeti, Gürcüleri himayesi altında bulunduran Almanya'ya karşıAzerbaycan'ın yanısıra Ermenistan'ı da kendi tarafına çekerek müzakerelerde güç dengesini kendi lehine çevirmeyi amaçlamış olabilir. Ermeni lobisi ise, Türk-Alman rekabetinden kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmasını bilmişti. Azerbaycan elçisi Topuçbaşev'in Talat Paşa'ya Ermenilerle ilgili söylediği: "...Ermeni diasporası burada size sevgi v ebağlılıklarını bildiriyor, Berlin'de iseAlmanlara." Sözlerinde gerçek payı büyüktür (Diplomatiçeskiye Besedı, 1994:11).

Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı bu ılımlı politikası ilerde hem Azerbaycan'ın, hem de Türkiye'nin başını çok ağrıtacaktı. Osmanlı'nın yenilgi arifesindeki buhran içerisinde olduğu ve yarım aylık bir süre arzında üç hükümet kabinesinin değiştiği bir devrede "Ermeni meselesi" daha kabarık şekilde gündeme getirilmeye başlamıştı. Kabinede sık sık değişikliğe gidildiği için istikrarlı bir politika izlenemiyor, siyasi olaylar net bir şekilde değerlendirilemiyordu. Göreve yeni atanan Savunma Bakanı Abdullah Paşa'nın Azerbaycan elçisi Topuçbaşev ile görüşmesinde Nuri Paşa'nın Karabağ harekâtıyla ilgili Ermenilerin çıkardığı yaygaraya iki ay sonra yeni bir olaymış gibi gündeme getirip, İtilaf dayatması sonucu Karabağ Ermenilerinin korunulmasını istemesi Osmanlı Devleti'nin düşmüş olduğu çaresiz durumu belgelemekteydi (Diplomatiçeskiye Besedı, 1994: 73-74).

İstanbul görüşmelerinin Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini olumlu yönde etkileyecek yanları da olmuştur. İki ülke arasında kültürel ilişkilerin kurulması açısından Azerbaycan'dan Türkiye'ye öğrenci getirilmesi, bununla beraber Türk öğretmenlerin oraya gönderilmesi gibi meseleler görüşülmüştür. M. E. Resulzade, İstanbul'da bulunduğu esnada, Osmanlı Milli Eğitim Bakanlığı yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde Azerbaycanlı gençlerin Türkiye'ye okumaya gönderilmesi, bununla beraber önceden burada eğitim gören öğrencilerin tahsilini bitirdikten sonra Azerbaycan'a geri dönmesi meselelerini tartışmıştır (Hasanlı, 1998: 152).

Azerbaycan hayırsever işadamları ve aydınları, eğitim konusunda Rusya'dan gerektiği kadar faydalanamayacaklarını anlayınca, bilhassa 1905'ten sonra Türkiye'ye yönelmişlerdi. Türkiye'nin eğitim tecrübesinden faydalanmak için Azerbaycan'a öğretmenler davet edilmiştir. Azerbaycan Milli hükümeti zamanında bu işe daha hız verilmiş, 1918 - 1920 yıllarında Türkiye'den Azerbaycan'a giden öğretmen sayısı 300'ü geçmiştir (Saray, 1993: 41).

İstanbul görüşmelerinde , ayrıca Azerbaycan'ın ekonomik durumuna yardımcı olmak için Osmanlı Hükümeti'nin 4 Eylül 1918 tarihli kararnamesiyle Azerbaycan'dan iki milyon lira değerinde hammadde alınması öngörülmüştür (BOA, MV Mazbataları, 212/168). Bu meseleyle ilgili 16 Eylül 1918'de taraflar arasında bir anlaşma yapılmıştır (Dış Politika Belgeler, 1998: 83-85). Bu anlaşmaya ek olarak yapılan ikinci gizli bir anlaşmaya göre ise Osmanlı Hükümeti'nin alacağı hammaddenin meblağının dörtte biri avans olarak yüzde beş faizle Azerbaycan'a hemen gönderilecekti (Dış Politika Belgeler, 1998: 85-87).

İlk başlar Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan'ın ekonomik durumuna yardımcı olmak için borç para vermeyi düşünmüştü. Bu arada Maliye Bakanı Cavit Bey de Berlin'de Almanya'dan kredi alabilmek için görüşmelerini sürdürmekteydi. Alınacak krediile başka bir ülkeye borç verilmesi siyasi açıdan etik karşılanmazdı. Bundan dolayı Osmanlı Hükümeti Azerbaycan'a verilecek avansın herhangi bir özel şirket veya işletme tarafından ticari anlaşma esasında verilmesini uygun görmüştü. En uygun işletme EnverPaşa'nın yakın arkadaşı İsmail Hakkı Paşa'nın yöneticisi bulunduğu Osmanlı Şimendiferleri ve Limanları Genel Müdürlüğü görülmüş, anlaşma da Azerbaycan Hükümeti ile bu işletme arasınday apılmıştı. AyrıcaAzerbaycan'ın milli para birimi kabuledilen "azra (kuruş)" ve "azeri (bir Türk lirası=15 azeri)"den oluşan gümüş ve altın paraların da İstanbul'da basılması konusunda Azerbaycan ve Osmanlı Hükümetleri anlaşmıştı (Dış Politika Belgeler, 1998: 135).

Maalesef, Azerbaycan'ın ekonomik gelişmesine yardımcı olacak bu anlaşma siyasi koşullar gereği uygulamaya konulamamıştır. Osmanlı Hükümeti tarafından Azerbaycan'a gönderilen avansın birinci yarısı, Bakû şehrinin tahliyesine denk geldiği için Azerbaycan maliyesine teslim edilememişti (Budak, 1998:84).

Sonuç itibariyle, İstanbul Konferansı'nın toplanmamasına rağmen İstanbul'a gelen Azerbaycan heyetinin millî emellerini ve niyetlerini açıkladığı önemli bir "süreç" olarak tarihteki yerini almış, başta M,E.Resulzade olmak üzere faaliyetleri İstanbul basınında geniş yer bulmuştu.İmzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti için meşakkatli bir dönemin başlamasına sebep olmakla birlikte, Azerbaycan için de bağımsızlıklarının korunması ve tanınması konusunda umutların İstanbul yerine Paris'te aranmasına meydan verecekti. Azerbaycan Hükümeti'nin 28 Aralık 1918 tarihli kararıyla Paris'e gidecek barış heyeti oluşturulmuş, Topçubaşev'in heyet başkanlığına getirilmesi uygun görülmüştü (Topçubaşev, 1998: 5-6).

1919 yılının başlarından itibaren siyasî koşullar gereği Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a karşı mesafeli davranış ikili görüşmelere de yansımıştı. Azerbaycan temsilcisinin resmî makamlarla görüşmesi bile artık neredeyse zorlaşmış, Osmanlı yetkilileri İtilâf Devletlerini gücendirebilecek herhareketten uzak durmayı yeğlemişlerdi.Paris Barış Heyeti Başkanlığına seçilmesinden sonra, Topçubaşev'in de Olağanüstü Büyükelçi sıfatıyla İstanbul'da faaliyetini sürdürmesi artık imkânsız idi. Azerbaycan heyetinin İstanbul'da kaldığı süre boyunca Topçubaşev, bu görevi formalite gereği sürdürmüştü. Ayrıca Topçubaşev, Azerbaycan Hükümeti'ne şimdilik resmi olarak İstanbul'a temsilci gönderilmesinin bir anlamı olmadığını bir süre daha beklenilmesini tavsiye etmiştir. Avrupa'ya gidecekleri takdirde sekreterlerinden Saffet Bey Melikov'u gayr-i resmi temsilci olarak bırakmayı düşündüğünü de ayrıca bildirmişti (Dış Politika Belgeler,1998, 174). Görüldüğü gibi Topçubaşev, bu devrede Osmanlı ile ilişkilerin sınırlı tutulmasının, İstanbul'un atacağı adıma göre Azerbaycan Hükümeti'nin politikasını belirlemesinin daha uygun olacağını düşünmüştür.

Kaynakça

Ağayev, Mehman, "Bakü'nün 1918'de Düşman İşgalinden Kurtarılmasının Tarihi Önemi ile İlgili Bazı Değerlendirmeler", Azerbaycan Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri (9 Ocak 2005), İstanbul, 2005.

Ağayev, Mehman, Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbnul, 2006.

Arslan, Ali, "I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçivan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçivan'ın Statüsünün Oluşumu", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.XIV, No: 41, Temmuz 1998, s. 521- 546.

Aydemir, Şevket Süreyya, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922), C. III, İstanbul, Remzi Kitapevi,1985.

Azerbaycan, No:18, 21 Ekim 1918.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (StenografikHesabatlar), C.I, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1998.

Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920) Vneşnaya Politika (Dokumentı i Materyalı) (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dış Politika (Belgeler ve Materyaller), Bakû, Azerbaycan Neşriyatı, 1998.

Bal, Halil, Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadeleleri (1914-1918), Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Bayraktar, Hilmi, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920), Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

Bayur, Yusuf, Hikmet, Türk İnkilap Tarihi, C.III, Kısım 4, Ankara, TTK Yayınları, 1983.

Budak, Mustafa, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", Kafkas Araştırmaları, No: 4, 1998.

Çolak, Mustafa, Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1999.

Diplomatiçeskiye Besedı A.A.Topçubaşeva ve İstanbule (Topçubaşev'in İstanbul'daki Diplomatik Görüşmeleri), Bakü, Ergün Yayınları, 1994.

Ermetin, S. Kemal, Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım, 1. Baskı, İstanbul, Töre Yayınları, 2003.

Fethali Han Hoyski Hayat veFaaliyeti (SenedveMateryaller) Bakû, AzerbaycanNeşriyatı, 1998.

Hasanlı, Cemil, Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920), Çev. Aslan Erturun. Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998.

İkdam, No: 7745, 2 Eylül 1334 (1918); No:7752, 9 Eylül 1334 (1918).

İmanov, Vügar, Ali Merdan Topçubaşi (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin Temsili, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2003.

Küçükkayhan, Çetin, Osmanlı Basınına Göre Birest-Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Vesikaları II (1575-1918), Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1993.

Resulzade, Mehmet Emin , Azerbaycan Cumhuriyeti(Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdilik Vaziyeti),Haz.,Yavuz Akpinar, İstanbul, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1990.

Saray, Mehmet, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul, Nesil Yayıncılık, 1993.

Tanin, No: 34, 26 Ağustos 1334 (1918).

Topçubaşev, Ali, M., Pisma iz Parija (Paris Mektupları), Haz. V.Guliyev, Bakü, Azerneşr, 1998.

Türk İstiklal Harbi Mondros MütarekesiveTatbikatı-I, Ankara, GenelkurmayBasımevi, 1992.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi – TC. BOA., Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa (DH.KMS) 49-2/26; Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 214/11; MV Mazbataları, 217/168; MV Mazbataları, 212/168; Hariciye Nezareti Evrak-ı Mütenevvia (HR. MTV), 639/16.

Yaqublu, Nesiman, Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi, Ankara, 2015.

Yeni Gün, No: 24, 28 Eylül 1334 (1918).

Yeni Kafkasya, No:7(55), 6 Şubat, 1926.

Yıldırım, Fuat, Birinci Dünya Savaşında Kafkasya'da Türk-Alman Rekabeti, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Yüceer, Nasır, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1996.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Yazım Dili ve Sayfa Yapısı:

- Yazım dili Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk Dünyası kullanılan bütün dillerdir. Yazı karakteri olarak Times New Roman seçilmeli, sayfa yapısında tüm kenar boşlukları 2,5 cm olacak şekilde ayarlanmalıdır.
- MS Word dokümanı olarak ve 1,5 satır aralığında hazırlanmalıdır.

Metin Yapısı:

Başlıklar metin içinde Makale Başlığı, Yazar Adı, Özetler, Anahtar Kelimeler, Giriş, konu başlıkları ve alt başlıkları, Sonuç, Kaynakça şeklinde sıralanmalıdır.

- Makale başlığı (14 Punto/Koyu) sayfa ortalanarak yazılacaktır.
- Yazar adı, yazara ait kişisel bilgilere yer verilmeksizin makalenin başlığı altına sağa yaslı olarak yazılacaktır.
- Yazara ait kişisel bilgiler, yazarın unvanı, bağlı bulunduğu kurum, elektronik posta adresi, ilk sayfada sayfa altı dipnotu (*) olarak verilecektir (Birden fazla yazar varsa birinci yazar için bir, diğerleri için artan miktarda yıldız kullanınız).
- Metin, Times New Roman ve 12 punto; dipnotlar ise aynı fontla fakat 10 punto ile yazılmalıdır (Açıklamalar dışında dipnot kullanılmamalıdır. Metin atıfları, metnin içinde ve APA yazım sistemine uygun olarak, aşağıda belirtildiği gibi yazılmalıdır).
- Makaleler, Giriş, Alt Başlıklar ve Sonuç bölümlerinden oluşmalıdır.
- Makalelerde sayfa sınırlaması bulunmamakla birlikte, sayfa sayısının makul ölçülerde olması beklenir.

Kaynakça Yazım Kuralları:

Makale tam metinleri APA sistemine uygun olarak hazırlanmalıdır. Kullanılacak APA sistemi sürümü en genel hatlarıyla:

- Yazarların soyadlarının alfabetik sıralaması esas alınır.
- Önce yazarın soyadı yazılır ve virgül konur. Yazarların soy isimleri Baş harf büyük harflerle kalın puntolarla yazılır.
- Yazarın isminin baş harfi (büyük harfle) yazılıp, nokta konur.
- Parantez içinde eserin yayınlandığı tarih yazılır, parantez kapatılır ve nokta konur.
- Eserin tam ismi yazılır ve nokta konur.
- Eser kitap ise eserin ismi italikle yazılır. Çalışma makale ise derginin adı italikle yazılır.
- Eserin yayınlandığı şehir yazılıp iki nokta üst üste konur.
- Yayınevinin adı yazılır.

Bu açıklamaların ışığında farklı türden akademik eserleri içeren APA (5) sürümüne uygun olarak hazırlanmış ayrıntılı bir örnek kaynakça:

Örnek Kaynakça

Arslan, D. A. (2018). Sosyal bilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Arslan, D. A. ve Arslan, G. (2017-a). Kültür, sanat, edebiyat, sosyolojisi. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Arslan, D. A. (2017-b). Samsun ve Orta Karadeniz bölgesinde göçün sosyolojik tahlili. VII. Uluslararası Canik Sempozyumu: "Geçmişten Günümüze Şehir Göç", 16-18 Şubat, Samsun, Türkiye, 2017.

Arslan, D.A. (2012-a). Yerel seçim sonuçları temelinde Mersin'in siyasi yapısı. International Journal of Human Sciences, 9-2, 916-968.
Arslan, D. A. (2012-b). Geçmişten geleceğe Kağızman'ın siyasi yapısı: Yerel seçim sonuçları temelinde Kağızman'ın siyasi yapısının sosyolojik analizi. Sosyoloji içinde (587-606). Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu Kars.
Arslan, D.A. (2012-c). Mersin Milletvekilleri'nin sosyolojik profilleri. International Journal of Human Sciences, 9-2, 587-622.
Arslan, D. A. (2011-a). Who rules Turkey: Turkish power elite. Berlin: LAP LAMBERT Academic Publishing.
Arslan, D. A. (2011-b). Uygulamalı köy sosyolojisi: Kırsal yapı ve kalkınma dinamikleri ile 17 öncesi ve sonrası Ankara Kavaközü. Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
Arslan, D. A. (2005). Educational bases of Turkish democracy: Educational backgrounds of Turkish elites. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research), 8-1, 5–30.
Arslan, D. A. (2004-c). Türk medya elitleri: bir durum tespiti. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research), 4-2, 135–164.
Bozkurt, Ö. (1972). Ayrımsal sosyoloji ve toplumsal yapı. Ankara: Sevinç Matbaası.
Buğra, A. (1995). Türkiye'de devlet ve iş adamları. İstanbul: İletişim Yayınları.
Bulmer, M. (1994). Sociological research methods. London: Macmillan.
Cüceloğlu, D. (200). İnsan ve davranışı. Ankara: Remzi Kitabevi.
Nirun, N. (1991). Sosyal dinamik bünye analizi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
Ozankaya, Ö. (1971). Köyde toplumsal yapı ve siyasal kültür. Ankara: Sevinç Matbaası.

ARTICLE WRITING RULES

Writing Language and Page Layout:

- The language of writing is Turkish, English, Russian and all the languages used in the Turkish World. Times New Roman should be chosen as the font, and all margins in the page structure should be set to 2.5 cm.
- It should be prepared as an MS Word document and with 1.5 line spacing.

Text Structure:

Title, Abstract, Key Words, Introduction, Subject Headings and Subheadings, Result, References.

- The title of the paper (14 pt. / dark) will be written on the center of the page.
- The name of the author shall be written right under the heading of the article without any personal information of the author.
- Personal information belonging to the author, the title of the author, the institution to which it is affiliated, the e-mail address, and the footnote (*) on the first page (if there are multiple authors, use one for the first author and a star for the others).
- Text, Times New Roman and 12 pt.; Footnotes should be typed with the same font but with 10 points (Footnotes should not be used except for the descriptions.) Text citations should be written in the text and in accordance with the APA writing system, as follows.
- Your notification must consist of Entries, Subheadings and Conclusion sections.
- There are no page limitations

Sample References:

Arslan, D. A. (2018). Sosyal bilimlerde araştırma yöntem ve teknikleri. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
Arslan, D. A. ve Arslan, G. (2017-a). Kültür, sanat, edebiyat, sosyolojisi. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Arslan, D. A. (2017-b). Samsun ve Orta Karadeniz bölgesinde göçün sosyolojik tahlili. VII. Uluslararası Canik Sempozyumu: “Geçmişten Günümüze Şehir Göç”, 16-18 Şubat, Samsun, Türkiye, 2017.

Arslan, D.A. (2012-a). Yerel seçim sonuçları temelinde Mersin’in siyasi yapısı. International Journal of Human Sciences, 9-2, 916-968.

Arslan, D. A. (2012-b). Geçmişten geleceğe Kağızman’ın siyasi yapısı: Yerel seçim sonuçları temelinde Kağızman’ın siyasi yapısının sosyolojik analizi. Sosyoloji içinde (587-606). Geçmişten Geleceğe Her Yönüyle Kağızman Sempozyumu Kars.

Arslan, D.A. (2012-c). Mersin Milletvekilleri’nin sosyolojik profilleri. International Journal of Human Sciences, 9-2, 587-622.

Arslan, D. A. (2011-a). Who rules Turkey: Turkish power elite. Berlin: LAP LAMBERT Academic Publishing.

Arslan, D. A. (2011-b). Uygulamalı köy sosyolojisi: Kırsal yapı ve kalkınma dinamikleri ile 17 öncesi ve sonrası Ankara Kavaközü. Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.

Arslan, D. A. (2005). Educational bases of Turkish democracy: Educational backgrounds of Turkish elites. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research), 8-1, 5–30.

Arslan, D. A. (2004-c). Türk medya elitleri: bir durum tespiti. Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (Journal of Sociological Research), 4-2, 135–164.

Bozkurt, Ö. (1972). Ayrımsal sosyoloji ve toplumsal yapı. Ankara: Sevinç Matbaası.

Buğra, A. (1995). Türkiye’de devlet ve işadamları. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bulmer, M. (1994). Sociological research methods. London: Macmillan.

Cüceloğlu, D. (200). İnsan ve davranışı. Ankara: Remzi Kitabevi.

Nirun, N. (1991). Sosyal dinamik bünye analizi. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Ozankaya, Ö. (1971). Köyde toplumsal yapı ve siyasal kültür. Ankara: Sevinç Matbaası.